

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Juni 1970

Jaargang 69 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 516

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. P. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

*Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir.
C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;*

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

C. J. Du Ry, p.a. Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, telefoon 010-135615.

H. HALBERTSMA

Dokkum

Blz. 33

R. STEENSMA EN W. J. BERGHUIS

De kerk te Janum

Blz. 53

HERMA M. VAN DEN BERG

Kollum in Oostergo

Blz. 62

H. T. OBREEN

Harlingen

Blz. 73

C. BOSCHMA

*Musea en oudheidkamers in Friesland,
geschiedenis en actualiteit*

Blz. 89

Toelichting bij de excursies

Blz. 97

DIT EXCURSIENUMMER VERSCHIJNT MET STEUN VAN
HET PROVINCIAAL ANJERFONDS FRIESLAND

DOKKUM

DOOR

H. HALBERTSMA

„DOKKUM IS EEN OUDE STAD,
EEN OUDE STAD BOVEN MATEN.
DAAR VERKOOPT MEN ANDERS NIET
ALS TAAI EN OOK GARNATEN”.

Het rijmpje, dat wij als motto boven onze verhandeling plaatsten, schetst niet alleen het karakter, dat Dokkum in de vorige eeuw vertoonde doch tevens de spozucht waarvan dit stadje het mikpunt geworden was. Maar ook al eerder moet de voedingsbodem rijp zijn geweest tot het gedijen van kluchtige verhalen over dit Friese Kampen, waarop de gebroeders Halbertsma slechts hoefden voort te borduren om deze als welhaast klassiek geworden vertellingen aan de Friese literatuur toe te voegen¹. Goedmoedige spot, zoals ook de Dokkumers een goedmoedig volk vormden. Maar de Halbertsma's zelf hadden oude banden met Dokkum en droegen het stadje geen slecht hart toe — Dokkum was als een bejaarde oom, die in zichzelf praatte, er zonderlinge gewoonten op na hield en zuinig van zijn spaargeld leefde maar een hart van goud bezat en dol op kinderen was. Wij kunnen het tijdperk, waarin Dokkum uit het stadium van nijver, geheel op handel en scheepvaart ingesteld stadje overgleed in dat van een slaperig oord, dat zich van de zee had afgewend en op oude roem ging teren, eigenlijk wel laten aanvangen met de bouw van de Dokkumer Nieuwe Zijlen in het jaar 1729, waardoor de rechtstreekse verbinding van Dokkum met de Lauwerszee werd verbroken en een diepe caesuur in de geschiedenis van het stadje ontstond. Zo treft men de kiem van het bekende verhaal, dat men te Dokkum eens een kreeft op straat had gevonden, dit monster voor een basiliscus aanzag en, aan een ketting bevestigd, onder

het verwulft van de stenen sluis voor het raadhuis in het water had laten zakken, reeds aan in de kroniek van Andreas Cornelius, voor het eerst in 1597 te Leeuwarden gedrukt. Hierin lezen wij dat in het jaar 452 „omtrent een half myl van Dockenburg” zes kinderen, negen mannen en drie vrouwen dood in een kelder waren aange troffen. Men vreesde dat een in dezelfde kelder verscholen basilisk de dader was en meende niet beter te kunnen doen dan het huis boven de kelder in brand te steken en aldus van het ondier verlost te raken².

Winsemius herhaalt in zijn kroniek, in 1622 verschenen, de historie nog eens maar zegt dat het in het jaar 513 zou zijn geschied, „een halve mijl van dat slot Dockenburg”³. Onder „Dockenburg” wordt Dokkum verstaan.

Blijven de Dokkumers in beide gevallen zelf nog buiten schot, Schotanus vindt in zijn kroniek, in 1664 gedrukt, aanleiding hen wel degelijk verwijten te maken over hun lichtgelovigheid, welke hij des te bedenkelijker vond aangezien deze lijn viel door te trekken tot in de dagen dat Dokkum nog het middelpunt vormde van de Bonifatius-cultus en de „wonderen van het Pausdom” breed werden uitgemeten. Als kwalijk exempel van de zijns inziens ziekelijke zucht der Dokkumers in wonderverhalen vertelt hij het voorval van de mossel, die een muis „ghevangen ende in syn zyde gevat” had⁴:

„So sal 't oock voor haer wonderlijck zijn ende aengenaem om te vertellen, dat binnen 't selve

¹ *De Lapekoer fen Gabe Scroar*, Trede Jefte, Dimter 1834, 261 e.v. De nadien uitgekomen geschriften der Broarren Halbertsma, tenslotte gebundeld in de *Rimen ind Teltsjes* (1871, 1881, 1918 etc.), bevatten verscheidene variaties op hetzelfde thema meer, waaronder de kostelijke beschrijving der bereiding van de fameuze Dokkumer taai.

² *Chroniicke ende warachtige beschryvinghe van Vrieslant: beginnende nae des werelts scheppinghe* etc. In 1742 verscheen te Leeuwarden een tweede druk, in

1753 te Workum een derde. De invloed van dit werk op de historische notie van het Friese volk is zeer groot geweest en te vergelijken met die van de *Divisiechroniek* op het Hollandse.

³ *Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant, beginnende vanden jaere nae des werelts scheppinghe* 3635 etc., Franeker 1622, fol. 46b-47a.

⁴ *Beschryvinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers* etc., Franeker 1664, fol. 250.

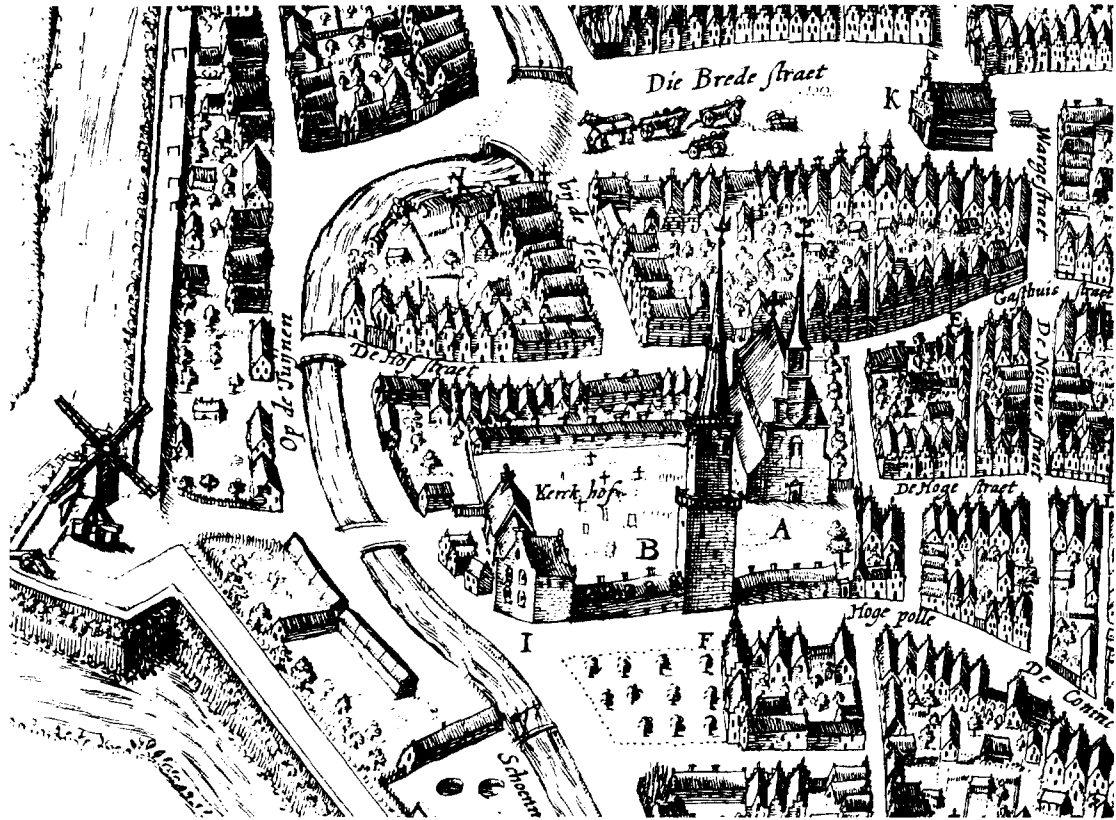

Fig. 1. Het voormalige abdijterrein. Detail van de vogelvluchtkaart van Dokkum, vervaardigd in 1616 door Nicolaas van Geelkerken en toegevoegd aan Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia*, Elsevier-uitgave, Leiden 1616.

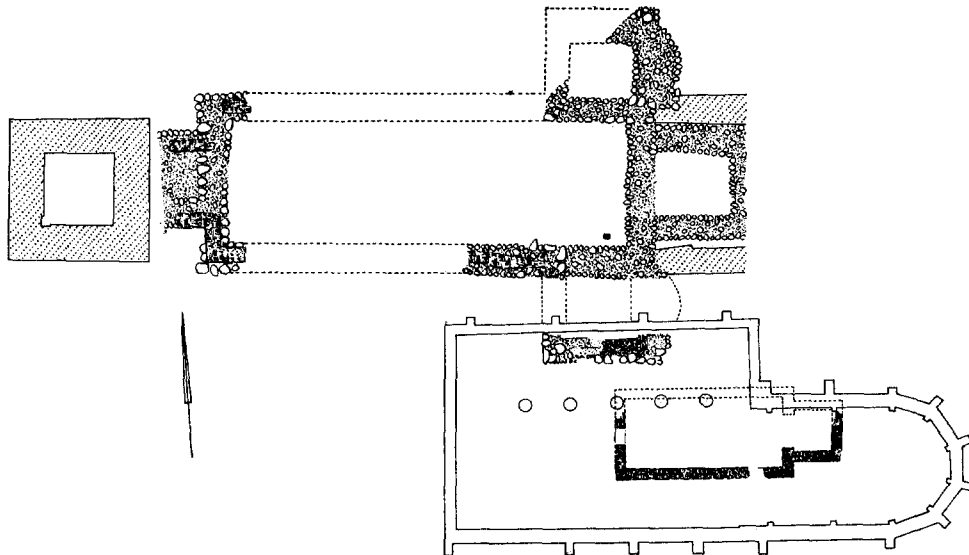

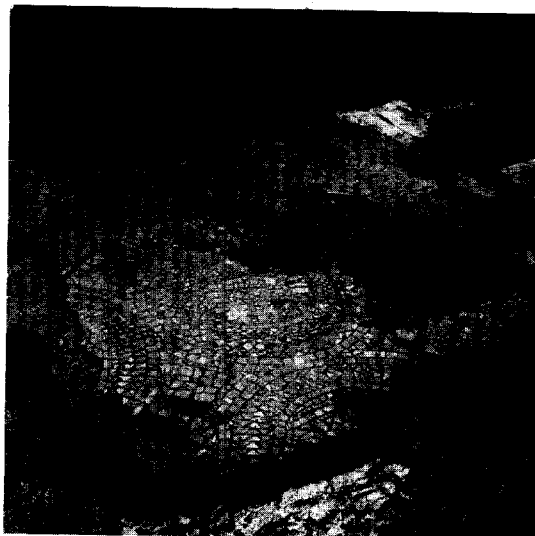
Fig. 2. Voormalige abdijkerk en naastgelegen parochiekerk te Dokkum. Schaal 1 : 600.

(Tekening R.O.B. - S. Bokma)

DOKKUM

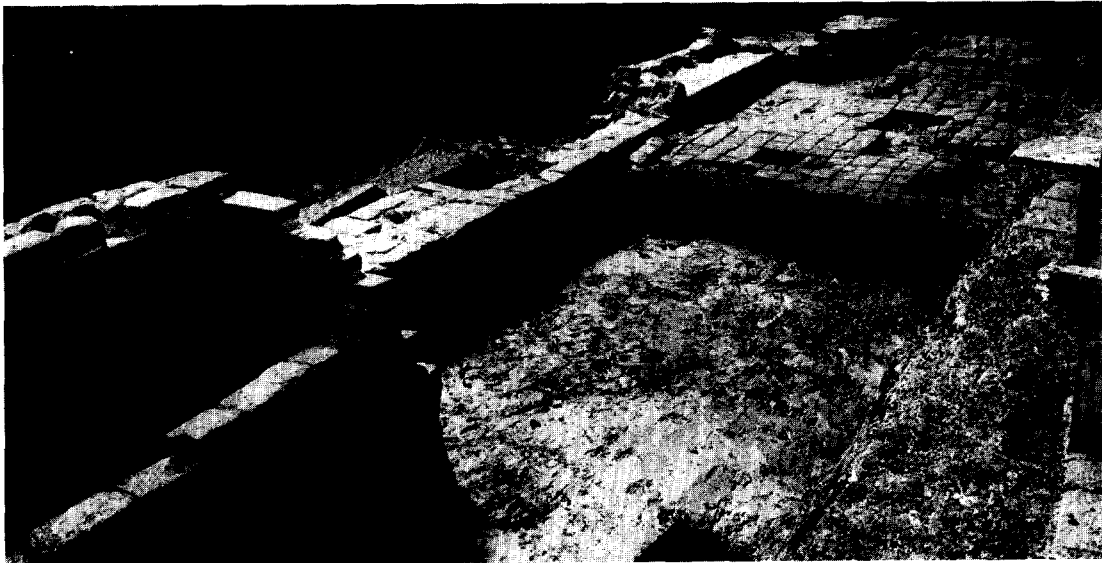
Afb. 1. Oudheidkundig bodemonderzoek in de Hervormde kerk te Dokkum. Op de achtergrond overblijfselen van colonnetten die tot 1856 de koorgewelven ondersteunden. Op de scheiding van schip en koor de voetingen van twee kolommen, die tot 1856 een arkade torsten.

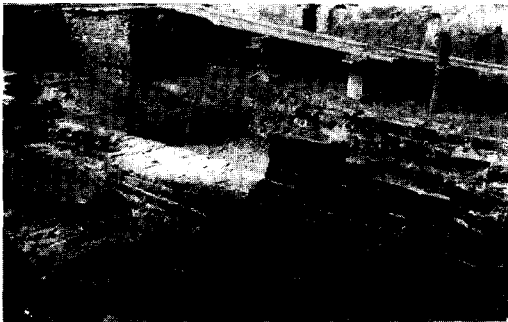
Afb. 2. Overblijfselen van een vloer met ge-glaazuurde plavuizen op 1.90 meter beneden het vloerpeil van 1857. Rechts een doodkist uit de 17de eeuw die op deze plavuizenvloer in de bodem is neergelaten.

Afb. 3. Links de beide voetingen der in 1856 verwijderde kolommen op de scheiding van koor en schip. Ten westen daarvan, juist in het midden, resten van het gemetselde pseudograf van Bonifatius, het „sepulchrum” of „tumba”. Het keldergraf is aangebracht tegen de zuidelijke zijmuur van de voorafgaande, tufstenen kerk, waarbij ook de bakstenen plavuizenvloer hoort en waarvan de versmalde, rechthoekige koorpartij nog juist achter de kolommen zichtbaar is. (Foto's R.O.B.)

Afb. 4. Zuidelijke zijmuur van het tufstenen parochiekerkje, gezien naar het westen. Op de achtergrond, in de noordwestelijke hoek, aanzetten tot muurversteving, vermoedelijk tot het opvangen van een koepelgewelf. Op de voorgrond links overblijfselen van het „sepulchrum” of „tumba”.

Afb. 5. Zuidelijke zijmuur van het tufstenen kerkje met uitgespaarde deuropening. Daarnaast bodem van een zandstenen sarcofaag. Binnen overblijfselen van de bijbehorende vloer. Daarachter een 18de-eeuwse grafkelder.

Afb. 6. Zwerfkeien fundering onder het koor van het tufstenen parochiekerkje. Op hun beurt rusten deze keien weer op oudere bijzettingen.

Afb. 7. Grafveld van planken- en boomkisten uit een periode voorafgaand aan het tufstenen kerkje. Links boven de keienfundering met bijbehorende voeting van de westmuur van dit kerkje. Midden en rechts onder stompjes van twee eiken posten van een houten bouwwerk uit de 10de eeuw.

Afb. 8. De beide paalstompen ten westen van het tufstenen parochiekerkje, in het verlengde van de zuidmuur, ingegraven te midden van deels oudere bijzettingen in de opgeworpen klei van de „tumulus”. (Foto's R.O.B.)

wonderbaerigh Dockum op 't Raedthuys is ghebeurt, inden jaere (so my bericht is nae myn ont-houdt) 1648. Clercken, boden ende dienaers, by 't vyer sittende, hoorden inde selve kamer, onder een bank een gekryt en seltsaem sleypende geklop: gaende van d'eene hoeck na d'ander. Eerst verbaest ende op malckanderen siende, als niet wetende watter zijn mocht, vermanden sich ten laetsten om met de keers 't wonder te belichten. Sy vonden een muys ghevangen ende in syn zyde gevat van een mossel. Eenighe versche mosselen haddense een weynich te voren van gegeten ende d'overgeblevene onder de banck gheworpen. De muys soeckende om syn bederf, comt den gapenden mossel te nae ende word ghevat. Ist gheen wonder, dat een mossel een muys, een voeteloos dier-schaduw een snel viervoetigh gediert ghevanghen heeft. Minder wonder zoud' et zijn so een koe (ghelijck 't spreekwoord seght) een haes quamt te vanghen" etc.

Blijkens een spreuk op een loterijbriefje uit het jaar 1717 heeft deze historie in Friesland veel opgang gemaakt en nu Dokkum de naam eenmaal had gekregen lag het voor de hand dat een reeks „uien", welke overal in Nederland en ver daarbuiten tot het repertoire in trekschuiten en diligences behoorden, door de Friezen in de zo vruchtbare Dokkumer bodem werden gepoot ⁵.

Maar laten wij ons niet verleiden af te dwalen naar het ontstaan van het genre vertellingen dat in Friesland onder de benaming „Dokkumers" bekend staat, temeer niet omdat hieraan in 1954 reeds een alleraardigst geschriftje is gewijd ⁶. Wij zouden slechts willen vaststellen dat Dokkum niet alleen als het ware gebukt is gegaan onder zijn eerbiedwaardig verleden maar dat iets van deze eerbiedwaardigheid is gaan afstralen over de regentenstand van het Dokkum uit de 18de en 19de eeuw, waar een potsierlijke deftigheid een dekmantel was gaan vormen voor een met beuzelarijen gevuld bestaan, culminerend in een der Dokkumer burgemeesters-anecdotes. Toen iemand hem namelijk, bij het verlaten van de raadsvergadering, vroeg hoe laat het was, antwoordde de burgemeester „It is in geheim". Iets van deze sfeer proeft men terug in de blijspelen van een Goldoni, die zijn werken immers eveneens schreef tegen de achtergrond van een stad, welke van vroeg tot laat zelf niets anders scheen

⁵ „Dockum van ouds vermaard door de vangst van een mossel dat een muysenvanger was Ao 1648". Aangehaald door R. S. Roorda naar aanleiding van een loterij ten behoeve van de kerk te Wanswerd; vgl. *De Stim fan Fryslân*, 11.11.1949.

te doen dan het opvoeren van een grandioos toneelstuk met een aaneenschakeling van koddigheden.

De abdij

De herdenking van Bonifatius' sterfdag — 6 juni 754 —, twaalf eeuwen na zijn zelfverkozen dood te Dokkum, vormde gerede aanleiding tot een oudheidkundig onderzoek op het marktplein. Sinds jaar en dag vormt dit een kale ruimte, gespeend van iedere allure. Als eenzame blikvanger verrijst in de Zuid-Oosthoek nog slechts de tors van de middeleeuwse parochiekerk, sinds 1588 in gebruik bij de Hervormde Gemeente. Onlangs nog heeft dit bouwwerk een grondige restauratie ondergaan, welke het inwendige zowel als het uitwendige zeer ten goede is gekomen doch indien men zich gaat verdiepen in de oorspronkelijke gedaante van het monument en de moedwillige vernielingen, waaraan het in de loop der tijden werd blootgesteld is een diepe zucht op haar plaats.

Tot aan het jaar 1588 stond de parochiekerk pal ten zuiden van een tweede, nog grotere kerk — de abdijkerk van het Witherenklooster, waarbij de parochiekerk was geïncorporeerd. Aan de westzijde van deze abdijkerk verrees bovendien een forse, vrijstaande campanile welke men uit burger trots liet staan totdat Dokkum de wedijver met Pisa niet langer dorst vol te houden en in 1832 tot afbraak werd overgegaan. Het vierkant van het marktplein werd voorts bepaald door pandhof, abtshuis, brouwhuis en andere kloosterlijke gebouwen, welke de een na de ander verdwenen totdat er ook werkelijk niets meer van de middeleeuwse glorie restte. De 17de eeuwse vogelvluchtkaarten, te beginnen met die van Nicolaas van Geelkerken uit het jaar 1616, moeten ons een indruk geven van de oude toestand (fig. 1). Voor de uitkomsten der opgravingscampagne 1954 mogen wij onze lezers wel verwijzen naar het geïllustreerde verslag, in 1961 verschenen ⁷. Het gold hier in de eerste plaats de keienfundering van een eenbeukige, uit tufsteen opgemetselde kerk, naar het oosten afgesloten met een versmalde, vermoedelijk recht-gesloten altaar-ruimte. Naar het noorden zowel als het zuiden was dit bouwwerk — in casu de in 1588-1589 afgebroken abdijkerk — verrijkt met aanbouwen,

⁶ J. J. Kalma, *De granaet en syn freonen*, Dokkum 1954.

⁷ H. Halbertsma, „Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen", *Berichten R.O.B.*, 10-11 (1960-1961) 385 e.v.

welke het karakter droegen van bescheiden dwars-schepen en aan de oostzijde waren verruimd met ellipsvormig uitgebouwde altaarnissen. Helaas bellette de bestaande bebouwing ons vast te stellen of het hoofdaltaar eveneens een dergelijke uitstulping heeft bezeten. Aan de westzijde van het schip bevond zich een fundering, welke naderhand grotendeels werd verwijderd in verband met de bouw van de robuuste, uit grote rode kloostermoppen opgetrokken klokkentoren, zoeven vermeld. Vermoedelijk verving deze bakstenen toren een tufstenen voorganger (fig. 2).

Eveneens uit kloostermoppen, doch geel in plaats van rood getint, werd een nieuw koor opgemetseld, juist buiten de grondslagen van het tufstenen koor. Ook van dit tweede koor kon, wegens de bestaande bebouwing, de sluiting niet worden blootgelegd.

Onder de keienfundering bevonden zich talrijke, in oost-westelijke richting bijgezette doodkisten met menselijke skeletresten, waarbij verscheidene boomkisten van kennelijk hoge ouderdom. Uiteraard werden deze begravingen tevens elders, binnen- zowel als buiten de kerkmuren aangetroffen doch de groep onder de funderingen — sommige werden zelfs doorsneden bij het uitdelven van de funderingsgreppels — bewees dat de tufstenen kerk niet uit het prille begin van de Dokkumer historie kon dateren en dat het terrein al enkele eeuwen als Christelijke begraafplaats in gebruik moest zijn geweest voordat men overging tot de bouw van de abdijkerk. Afgezien daarvan zou een tufstenen bouwwerk met een voor Friese verhoudingen ongebruikelijk grote lengte van 41 meter — hart op hart gemeten —, en een breedte van circa 12 meter, de toren niet meegerekend, voor het Karolingische tijdvak wel heel onwaarschijnlijk zijn. In geen geval kon het hier de kerk betreffen welke kort na de noodlottige gebeurtenis van het jaar 754 te Dokkum werd gebouwd. Willibald vertelt immers in zijn *Vita Bonifatii* — hij was een tijdgenoot — hoe onder de indruk van het gebeurde „cum consilio plebis atque ingentis partis

populi Fresonum” het besluit genomen werd ter gedachtenis een kerk te bouwen op de plek, waar de moord had plaatsgevonden: „in loco, ubi quondam pretiosus sancti martyris effusus esset sanguis”⁸. Alvorens hiermee begonnen kon worden moest er evenwel een „tumulus” komen, waarop de kerk en de daarmede verbonden priesterwoning — de „ecclesia” en de „servorum Dei habitatio” — veilig zouden zijn voor de regelmatige overstromingen. Het gebied in de verre omtrek van Dokkum bestond namelijk uit kwelderafzettingen, welke nog niet bedijkt waren en uit dien hoofde vaak onderliepen: „propter immentas ledonis ac malinae inruptiones, quae diverso inter se ordine maris aestum oceanique cursum, sed et aquarum diminutiones infusiolesque commovent”.

Het wekt verwondering dat Willibald de naam van het oord, waar dit alles geschiedde niet noemt. Willibald kende Friesland niet uit eigen aanschouwing en beweert dat Bonifatius zijn tentenkamp had opgeslagen in de onmiddellijke nabijheid van de beide schepen, welke hem en zijn gevolg — waaronder een gewapend geleide — vanaf Utrecht over het Almere naar Friesland hadden gebracht. Deze vaartuigen zouden zijn afgemeerd geweest aan de oever van de Boorne, de grensstroom tussen Westergo en Oostergo: „secus ripam fluminis quod dicitur Bordne, quod est in confinibus eorum qui rustica dicuntur lingua Ostor- et Westeraeche”. De beschrijving van het kament is stellig juist maar de opgegeven ligging niet. Willibald heeft hier kennelijk twee afzonderlijke reizen door elkaar gehaald en slechts van de laatste gewag gemaakt — die van het jaar 754, niet van een voorafgaande in het jaar 753. Bij de reis van het jaar 753 is Bonifatius hoogstwaarschijnlijk de Boorne opgevaren, langs welke stroom Dokkum niet te bereiken viel, om in het jaar daarop tot de Lauwers door te dringen, vanwaar de weg naar Dokkum openlag⁹.

Men behoeft er intussen niet aan te twijfelen of de kort na het jaar 754 opgeworpen „tumulus”

⁸ *Vita Bonifatii auctore Willibaldo*, ed. W. Levison; *SS. Rer. Germ. in usum schol.*, Hannover-Leipzig 1905, 56-57.

⁹ *Vita Sturmi*, ed. G. Pertz; *Mon. Germ. Hist. SS.*, II, Hannover 1829, 372, c. 15: „Anno decimo, postquam ad sanctum commigravit locum (scil. Fulda) sanctus archiepiscopus Bonifacius . . . ad ultiora Fresonum loca paganico ritu dedita ingressus est ingentemque ibi multitudinem hominum Domino docendo et baptizando adquisivit; inde post multum temporis migrans,

sospes ad suas in Germaniam pervenit. *Sequenti vero anno iterum ad aquosa Fresonum pervenerat arva, coeptum opus praedicationis implere desiderans . . .*” — Abt Sturmi van Fulda had Willibalds geschrift tot zijn beschikking en week van diens voorstelling van zaken weloverwogen af. Vgl. hierover nader H. Halbertsma, „Bornego; bijdrage tot de oudste geschiedenis van het Neder-Boornegebied”, *Berichten R.O.B.*, 12-13 (1962-1963), 210 e.v.

en de daarop gebouwde „ecclesia” met de „habitation” te Dokkum moet worden gezocht. De anonyme Utrechtse geestelijke — ten onrechte heeft men er bisschop Radbod van Utrecht (900-917) wel op aangezien — die zich omstreeks het jaar 825 voornam een nieuwe *Vita Bonifatii* te schrijven, hoopte zijn werk te kunnen versieren met enige „couleur locale” en getroostte zich daartoe de moeite helemaal naar Dokkum te varen. Inderdaad gelukte het hem daar een zeer bejaarde vrouw te ontmoeten die als kind getuige van de moord was geweest. En om iedere twijfel over de juiste plek weg te nemen schrijft hij met zoveel woorden dat Bonifatius het leven liet te Dokkum, op de plaats waar ter ere van deze martelaar een fraaie kerk is gebouwd: „in loco qui Dockinga dicitur, ubi postea in honore tanti martiri constructa est basilica nobilis”.

Deze „basilica nobilis” kan evenmin de in 1954 opgegraven kerk zijn geweest als de „ecclesia”, waarvan Willibald rept. Het waren voor het overige twee verschillende kerken, beide uit hout opgetrokken, welke elkaar in tijdsorde opvolgden. De „basilica” heette in de Friese omgangstaal „chirica”, gelijk thans nog in het Fries een kerk „tsjerke” pleegt te worden genoemd. Zulks valt af te leiden uit een derde bericht over Dokkum, verscholen in de *Vita Willehadi*, welke kort na het jaar 834 door een onbekende geestelijke uit de abdij van Echternach te boek moet zijn gesteld. Willehad was omstreeks het jaar 775 uit Northumbria overgestoken naar Utrecht en vandaar voortgereisd naar Dokkum, met het verlangen de fakkel op te nemen welke Bonifatius, zijn grote landgenoot, te Dokkum was ontvallen: „venit Willehadus in Fresiam ad locum, qui dicitur Dockyn-chirica, quod est in pago Hostraga, ubi et dominus Bonifacius cum martirio coronatus est”¹⁰.

Vermoedelijk heeft Willehad tot aan het jaar 777 te Dokkum verbleven waarbij hij het geloof onder de reeds bekeerden verdiepte, het christendom onder de nog heidens gebleven Friezen predikte en de „nobilium infantes” onderwijs gaf. De reden van zijn vertrek is niet bekend — wij vernemen slechts dat hij Dokkum verliet en de Lauwers overstak naar Humsterland — „transivit

fluvium Loveke, venitque ad locum qui dicitur Humarcha”. Hier had nog niemand ooit tevoren het evangelie verkondigd en na een onvoorzichtig optreden moest hij voor zijn leven naar Drenthe vluchten — „Thrianta”. Het is niet uitgesloten dat Willehad te Groningen de eerste St.-Maartenskerk bouwde maar van langen duur was zijn verblijf daar niet omdat Karel de Grote hem al spoedig naar het land der Saksen ontbood, waar hij tot de eerste bisschop van Bremen werd aanwezen¹¹.

Willehads plaats te Dokkum werd ingenomen door Liudger, die in het jaar 777 zijn priesterwijding had ontvangen en meteen daarop door bisschop Alberik van Utrecht naar deze uithoek van zijn bisdom werd uitgezonden. Liudger stamde uit een voornaam Fries geslacht dat reeds ten tijde van koning Radbod in het stroomgebied van de Utrechtse Vecht gevestigd was geweest. In het jaar 784 werd geheel het Friese kustgebied van Weser tot Vlie meegesleept in een der door Widukind geleide Saksenopstanden tegen Karel de Grote. Dientengevolge moesten alle priesters haastig de wijk nemen naar Utrecht, gingen de inmiddels gebouwde kerken overal in vlammen op en werd het offeren aan de „idola” hervat¹². Liudger wachtte in het klooster op de Monte Cassino betere tijden af en keerde in 787 eerst naar Dokkum terug, waarbij hij de herbouw van de kerk ter hand nam. In dit verband merkt Liudgers biograaf Altfried — hij schreef zijn werk omstreeks het jaar 840 — ten overvloede nog eens op dat het te Dokkum was dat Bonifatius zijn ziel Gode begaf: „S. Bonifacius spiritum reddidit in pago cui nomen Astrache, in loco qui Doccinga vocatur”.

Liudger had te York zijn opvoeding genoten van niemand minder dan Alcuin. Deze hield zijn pupil goed in het oog en schreef voor hem zelfs een sierlijk gedicht, waarin de bijstand van Paulus en Bonifatius werd ingeroepen voor de taak welke Liudger te Dokkum wachtte. Kennelijk waren deze beide heiligen de patronen van de Dokkumer kerk¹³:

„Aduvat hinc Paulus, doctor Bonifatius inde,
Haec illis quoniam constat simul aula dictata”.
Het is mogelijk dat de door Liudger herbouw-

¹⁰ *Vita Altera Bonifatii auctore Radbodo qui dicitur episcopo Traiectensi*, ed. W. Levison; *Ib.*, 73.

¹¹ *Anskarii Vita Willehadi*, ed. G. H. Pertz; *Mon. Germ. Hist.*, SS., III, Hannover 1829, 380. De toeschrijving van dit werk aan Anskar, derde bisschop van Bremen is onjuist; vgl. Gerlinde Niemeyer, „Die Herkunft der Vita Willehadi”, *Deutsches Archiv für Er-*

forschung des Mittelalters, 12 (1956), 17 e.v.

¹² *Vita Liudgeri auctore Altfrido*, ed. W. Diekamp; *Die Geschichtsquellen des Bisthums Münster*, IV, Münster 1881, 24-25.

¹³ *Alcuini Carmina ad amicos poetae*, ed. E. Dümmler; *Mon. Germ. Hist.*, *Poetae Latini Medii Aevi*, I, Berlijn 1881, Carmen 86, blz. 304.

de kerk een belangrijke rol heeft gespeeld bij de inval van de beruchte Noormannenvorst Rudolf in Oostergo. Dit gebeurde in het jaar 872 en drie contemporaine geschiedbronnen maken er melding van. De *Annales Bertiniani* berichten dat Rudolf het rijk van koning Lodewijk de Duitser binnenviel doch daarbij sneuvelde met nog 500 „et eo amplius complicitibus”¹⁴. De *Annales Xantenses* vertellen er bij dat Rudolf het op „Fresia” had gemunt en dat deze schurk onder de handen der Friezen zijn hondse leven op passende wijze eindigde „in eadem regione, in pago Ostrachia”, met nog 500 anderen uit zijn roverschaar¹⁵.

De *Annales Fuldenses* tenslotte, bijgehouden in het door Bonifatius in 744 gestichte klooster te Fulda en steeds uitmuntend over Friesland ingelicht, mede dank zij de goederen welke deze abdij hier sinds het jaar 754 had verworven, bevatten een uitvoerige beschrijving van de vijandelijkheden. Zij vermelden Oostergo niet, wel de naam van de graaf die deze gouw bestierde — Albdag. Het komt ons alleszins aannemelijk voor dat de Noormannenvloot de Lauwers was opgestevend, vervolgens het Dokkumer Diep met Dokkum als doelwit. De manier waarop de Friezen kans zagen weerstand te bieden — zij waren zo fortuinlijk Rudolf als eerste te doen sneven — wijst op een centraal gelegen punt, dat over het water voor vriend en vijand snel en gemakkelijk te bereiken viel. Er stond bovendien een „aedificium”, hecht en groot genoeg om het overschot van het Noormannenleger tot burcht te dienen nadat hun de terugtocht naar hun schepen afgesneden was. Omdat de Friezen geen kans zagen zich van dit „aedificium” meester te maken, kwam het tot een verdrag waarbij de Noormannen, onder het afzenden van gijzelaars en het afstaan van de buit, reeds bij voorafgaande strooptochten in de schepen vergaard, toegestaan werd ongehinderd te vertrekken, mits zij beloofden nimmer terug te keren¹⁶. Het is, dunkt ons, verleidelijk te veronderstellen dat dit „aedificium” op zijn steile, hoge terp niets anders is geweest dan de „basilica nobilis”, vermeld door de Anonymus uit Utrecht.

Zoals opgemerkt, tot aan het jaar 1588 bezat Dokkum twee kerken. Deze stonden naast elkaar,

waarbij de zuidelijkste als parochiekerk dienst deed, de noordelijkste als abdijkerk. De abdijkerk was tot aan het jaar 1580 in gebruik bij de Praemonstratensen of Witheren en werd in gemeld jaar aan een algehele plundering prijsgegeven. In 1572 was dit trouwens ook al eens gebeurd tijdens de zogenaamde Waalse Furie. In 1589 was de afbraak voltooid, waarna in 1593-1594 's abts zomerhuis en het brouwhuis volgden. De rest werd bruikbaar bevonden voor allerhande doeleinden, zoals stadstimmerhuis.

Een stichtingsjaar valt voor de Witherenabdij niet op te geven. Uit de kroniek van „Mariëngaarde” bij Hallum blijkt dat kort na de stichting van dit klooster — het oudste van de Praemonstratenser orde in de kuststreken tussen Vlie en Wezer — enige Friese klerken abt Frederik (1163-1175) verzochten te mogen intreden¹⁷. Een van hen was een zekere Tadeco, die van zijn abt verlof kreeg het klooster weer te verlaten met de bedoeling elders dochterhuizen te stichten. Uit zijn arbeid vloeiden twee nieuwe kloosters voort — het ene te Kloosterburen in de Marne, het andere te Dokkum.

Aanvankelijk waren wij de mening toegedaan dat de in 1954 opgegraven, tufstenen kerk met haar forse afmetingen door de Witheren was gezet. Hun komst te Dokkum — wellicht nog tijdens het abbatiaat van Frederik, die Tadeco had uitgezonden — zou dan een „terminus post quem” verschaffen. Anderzijds wees het bezigen van tufsteen in plaats van baksteen op een bouwperiode, welke zeker vóór het einde van de 12de eeuw werd afgesloten. In de loop van de tweede helft der 12de eeuw schakelde men in de Friese kuststreken immers allerwege van tufsteen of hout over op gebakken steen, waarbij juist de kloosters de toon aangegeven schijnen te hebben¹⁸. Wij werden in deze opvatting gesterkt door de afbeelding van de kruiskerk van „Mariëngaarde”, het moederhuis van het Dokkumer St.-Bonifatiusklooster, voorkomende op een kaart van de Biltlanden uit omstreeks het jaar 1550¹⁹. Blijkens de bewaard gebleven kroniek van „Mariëngaarde” werd deze kruiskerk namelijk tijdens het bewind van abt Inte (1175-1184) opgetrokken uit tufsteen, welke door de abt in eigen persoon op de steenschuiten te Deventer was uit-

¹⁴ *Annales Bertiniani*, ed. G. Waitz; *SS. Rer. Germ. in usum schol.*, Hannover-Leipzig 1883, 124.

¹⁵ *Annales Xantenses*, ed. B. de Simson; *SS. Rer. Germ. in usum schol.*, Hannover-Leipzig 1909, 32-33.

¹⁶ *Annales Fuldenses*, ed. Fr. Kurze; *SS. Rer. Germ. in usum schol.*, Hannover 1891, 80-81.

¹⁷ Aem. W. Wijbrands, *De abdij Bloembhof te Wietwierum in de dertiende eeuw*. Amsterdam: 1883, 26.

¹⁸ H. Halbertsma, „De kroniek van de Witherenabdij „Mariënda!” te Lidlum. Een bron voor de kennis der Friese bouwkunst in de Middeleeuwen”, *Berichten R.O.B.*, 5 (1954), 94 e.v., in het bijz. 125 e.v.

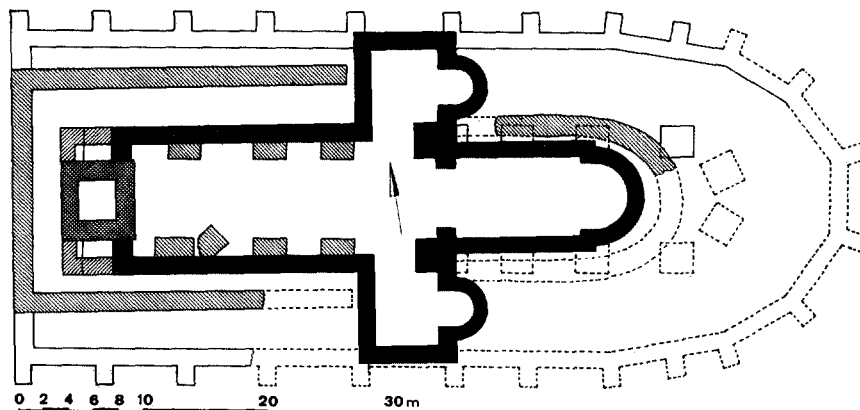

Fig. 3. Voormalige St.-Vituskerk te Leeuwarden. Schaal 1 : 600.

(Tekening R.O.B. - A. van Pernis)

gezocht, gekocht en betaald. Achteraf zijn wij toch gaan twijfelen. De Dokkumer abdijkerk was geen echte kruiskerk, zoals die van „Mariëngaarde” en wekt de indruk ouder te zijn geweest. Men is daarbij geneigd enige vergelijkingen te trekken met bepaalde kerken in Westfalen en het Rijnland, gelijk de St. Reinoldskerk te Dortmund en de St. Patrocluskerk te Soest²⁰. Wij kunnen ons binnen de doelstelling van deze bijdrage evenwel niet aan uitvoerige kunsthistorische beschouwingen wijden en volstaan verder met de opmerking dat de Dokkumer abdijkerk reeds kan hebben bestaan eer de Witheren de parochie Dokkum bij hun orde incorporeerden.

Voor een oudere datering dan het laatste kwart van de 12de eeuw zou tevens de voormalige tufstenen St.-Vituskerk te Leeuwarden kunnen pleiten, een bouwwerk dat qua grootte zowel als karakter nauwe verwantschap met de Dokkumer abdijkerk vertoonde en dat wij dankzij de opgravingen uit het jaar 1968 eindelijk eens beter zijn gaan kennen (fig. 3). De Leeuwarder St.-Vituskerk bezat in eerste opzet geen westtoren of westwerk maar wel, overeenkomstig de Dokkumer abdijkerk, twee tegelijk met schip en koor opgetrokken aanbouwen aan weerszijden van de scheiding tussen schip en koor. Dwarsschepen kan men deze aanbouwen eigenlijk nog niet noemen en zij zullen ook wel lager dan het schip opgetrokken zijn geweest. Een vergelijking met de St.-

Pantaleonskerk te Keulen lijkt ons hier op haar plaats, en beide kerken, die te Dokkum zowel als die te Leeuwarden, komen ons voor nog in de 11de eeuw tot stand te zijn gekomen, zij het dat die te Leeuwarden een verder ontwikkelde, en daarom iets jongere indruk maakt²¹.

Opmerkelijk is het langgerekte koor van de Leeuwarder St.-Vituskerk, waarvoor het moeilijk is een verklaring te vinden. Deze kerk heeft immers nimmer tot klooster- of kapittelkerk gediend al behoorde zij wel de St.-Vitusabdij te Corvey aan de Wezer toe. Deze omstandigheid heeft ons een kostbare reeks oorkonden in de schoot geworpen aangezien abt Wibald van Corvey gedurende de jaren 1148-1153 verwoede pogingen heeft gedaan de Leeuwarder kerk weer in zijn bezit te krijgen, nadat zijn voorganger de Friese kloosterbezittingen had verkwanseld. Ofschoon de bisschop van Utrecht en de paus van Rome er aan te pas kwamen, de facto verloor de abt de strijd. Uit de onderhavige stukken valt af te leiden dat deze imposante kerk op het moment dat de abt in verzet kwam reeds bestond²².

Indien nu de Witheren de Dokkumer abdijkerk niet bouwden, wie dan wel? In dit verband zou men kunnen wijzen op een klooster van reguliere kanunniken te Dokkum, dat al vier eeuwen in de literatuur rondspookt zonder dat het zich in de contemporaine geschiedbronnen laat vatten²³. Dit klooster zou door Tadeco zijn

¹⁹ Vgl. over deze kaart H. Halbertsma, „Barradeels oudste historie”, *Barradeel*, Drachten 1955, 58 e.v., in het bijz. 116-117, afb. 14.

²⁰ H. Thümmler, „Die frühromanische Baukunst in Westfalen”, *Westfalen*, 27 (1948), 177 e.v.. — Id., „Neue Funde zur mittelalterlichen Baugeschichte in Westfalen”, *Westfalen*, 31 (1953), 274 e.v.

²¹ *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1968, 114 e.v.; 1969, 1 e.v. — H. Halbertsma, *De Wacht*, 1968, 187-190; 210-217.

²² M. P. van Buijtenen, *St. Vitus van Oldenhove*, Utrecht 1950.

²³ C. Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae etc.*; Keulen 1588, 199: „Est autem hodie

hervormd en van orde verwisseld. Op zichzelf kan dit zeer wel de gang van zaken zijn geweest maar het bewijs valt niet te leveren — ongelukkigerwijs behoort de kroniek van de St.-Bonifatiusabdij tot de vele huisannalen, welke met de kloosters zelf in Friesland spoorloos verdwenen. Het baat ons weinig te weten dat de Dokkumer abdij een kroniek bezeten heeft welke ons ongetwijfeld over het ontstaan van het klooster had kunnen inlichten²⁴. Regulierenkloosters waren in het 12de-eeuwse Friesland trouwens dun gezaid en onze kennis daarover is uiterst pover.

Het oudste is dat te Staveren geweest. In ander verband zal dit door St. Odulf gestichte klooster — hij stierf in 840 — nog ter sprake komen. In 1132 ging het over naar de orde der Benedictijnen maar er rest thans niets meer van sinds ook het laatste gedeelte van het abdijterrein omstreeks het midden van de 16de eeuw door de Zuiderzee werd verzwolgen. Er bestaan enkele vage aanwijzingen dat de abdijkerk uit tufsteen was opgetrokken en twee torens bezat²⁵.

Ruim drie eeuwen verstreken eer „Domus S. Martini” te Ludingakerk bij Harlingen werd gesticht. Weliswaar ging de huiskroniek verloren

in loco illo ubi S. Bonifacius cum suis est passus martyrium, nobilis exstructa Ecclesia cum Monasterio adiuncto, quod olim Canonicos Regulares tenuisse crediderunt”. Vgl. tevens C. L. Hugo, *Annales Praemonstratenses*, I, 377, waarnaast de kritiek van Wybrands, *o.c.*, 26, aantekening 3. — Volledigheidshalve zij nog gewezen op een omstreeks het jaar 1270 vervaardigd falsum, volgens hetwelk bisschop Ansfried van Utrecht in het jaar 1006 een reeks goederen zou hebben geschonken aan het door hem gestichte en aan St. Maria en St. Maarten gewijde Benedictijnenklooster op de Hogehorst bij Amersfoort. In twee der afschriften zijn de namen „Groninga” en „Dokkinga” ingelast. Zouden hier dan toch oude banden doorschemeren? Vgl. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, I, ed. S. Muller Fzn. en A. C. Bouman; Utrecht 1920, nr. 162, blz. 153-154. Over de aanspraken van het klooster Hohorst, nadien overgegaan op de St.-Paulusabdij te Utrecht, vgl. N. B. Tenhaeff, *Diplomatische Studien*, Utrecht 1913, 213 e.v.

²⁴ Over een ontlening aan deze kroniek, welke Kempius wellicht eveneens heeft gekend, vgl. J. G. Ottema, „Marten van IJlst”, *Friesche Volksalmanak*, 1863, 5 e.v. — De Carmeliet Martinus Istanus schreef omstreeks het jaar 1500 een eveneens verloren gegaan kroniekje, dat wij slechts uit een enkele aanhaling kennen. Hierin rept Martinus van de „librarie”, „tot Dockum int clooster van de Premonstratensen”, waar hij „zeer oude monumenten” aantrof en waarin hij onder meer iets had gelezen over een stormvloed in het jaar 1230, waarbij het legendarische Esonstad verdronk. Over de

maar brokstukken uit deze bron verdwaalden in de vorm van ontleningen in andere geschriften terwijl er bovendien een abtenlijst bestaat. Het wijdingsjaar van de eerste abt, Wigbold — 1168 — levert het bewijs dat het hier een geheel nieuwe filiatie betreft, al blijkt niet dat er nauwe betrekkingen met Staveren of Dokkum bestonden²⁶. In later eeuwen waren deze er wel met Rolduc maar of Ludingakerk daar een dochter van was is de vraag²⁷.

Doorgaans wordt aangenomen dat het St. Nicolaas gewijde Regulierenklooster te Bergum een dochterstichting van dat te Ludingakerk was maar gegevens hierover zijn niet voorhanden en het enige houvast in dezen vormen de overblijfselen van een drieschepige, tufstenen, in ieder geval uit de tweede helft van de 12de eeuw daterende kerk, opgenomen in de huidige Herv. kerk aldaar²⁸.

Onderhorig aan Ludingakerk was eveneens het klooster „Maria Rozendaal” te Haskerdijken. Het werd in 1231 als dubbelklooster gesticht naast een reeds bestaande kapel en een kluis, waarin kort tevoren de heremiet Dodo het leven had gelaten²⁹. Over de ouderdom van het O.L.

faam van de Dokkumer kloosterbibliotheek in de 15de eeuw, vgl. onze uiteenzettingen in „Bonifatius' levens-einde”, *Berichten R.O.B.* 10-11 (1960-'61), 406-409.

²⁵ Over de Staverse abdij handelden wij nader in „Weynbritzera auld deel. Taalkunde in het licht der oudheidkunde”, *Feestbundel J. H. Brouwer*, Assen 1960, 425 e.v.

²⁶ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, I, nr. 457, blz. 409-410. Het stuk werd opgesteld naar aanleiding van de schenking van de helft der inkomsten van de kerk te Minnertsga aan Ludingakerk. Over de bezittingen van dit klooster, vgl. H. Halbertsma, „De oudste historie”, *Baerderadiel*, Drachten 1957, 51 e.v., in het bijz. 94-100. — Ontleningen uit de kloosterkroniek vindt men, evenals die uit de Staverse, verwerkt in de kroniek van Andreas Cornelius; vgl. „De kroniek van de Witherenabdij „Mariendal” te Lidlum, *Berichten R.O.B.* 5 (1954), 95, aantekening 7; 131-132, aantekening 156. Aldaar tevens een ontzenuwing van de mening, volgens welke het klooster reeds in 1157 zou zijn gesticht.

²⁷ J. van Gils, „Rolduc en Friesland”, *Rolduc's Jaarboek* 1939, 245 e.v. Een ontkenning van Rolduc's invloed bij de stichting van Ludingakerk bij A. W. van den Hurk, „De betekenis van de Reguliere Canonie voor Friesland in de Middeleeuwen”, *Analecta Praemonstratensia*, 31 (1955), 41.

²⁸ A. Baart Jr. en M. P. van Buijtenen, „Bergums kerk, klooster en omgeving”, *De Vrije Fries*, 43 (1957), 130 e.v.

²⁹ M. P. van Buijtenen, „Kerkhistorische gegevens

Vrouw gewijde dubbelklooster — naderhand Benedictinessenklooster — te Smalle Ee bij Boornbergum vallen slechts gissingen te maken. In ieder geval bestond het in de 12de eeuw nog niet ³⁰.

Onderhorig aan Ludingakerk waren tenslotte tevens de nonnenkloosters te Anjum in Barradeel, Schillaard bij Mantgum, Westerwird bij Jorwerd en Achlum ³¹. Alleen het stichtingsjaar van Anjum vindt men opgegeven — 1256 ³¹.

Voorwaar een magere uitkomst, welke nochtans de veronderstelling dat er te Dokkum ooit een Regulierenklooster zou hebben bestaan ondergraaft.

In het licht van bovenstaande uiteenzettingen rest ons slechts de keus tussen de mogelijkheid dat de tufstenen abdijkerk aanvankelijk het eigendom was van een Regulierenklooster, waarvan wij het bestaan slechts kunnen gissen, dan wel de mogelijkheid dat deze kerk in het begin als parochiekerk dienst deed en naderhand tot kloosterkerk der Witheren werd getransformeerd. In beide gevallen rijst dan weer de vraag hoe deze kerk het patronaat van SS. Paulus en Bonifatius kon verkrijgen, de ten zuiden daarvan staande parochiekerk dat van St. Maarten ³². Immers, reeds Alcuin repte van een aan SS. Paulus en Bonifatius gewijde kerk terwijl de tufstenen abdijkerk zeker niet tot in de dagen van Liudger terug reikte. Ergo, de „ecclesia” waarover Willibald schreef, zowel als de „basilica nobilis”, vermeld door de Utrechtse Anonymus, dienen elders te worden gezocht.

De naam

Nu behoeft het feit dat de tufstenen abdijkerk eerst uit de 11de eeuw dateert en evenmin op de overblijfselen van oudere bouwwerken rust allerm minst aanleiding te vormen, de kort na 754 opgeworpen „tumulus” buiten Dokkum te zoeken. Men is al sedert de vorige eeuw gaan twijfelen

voor de geschiedenis van Haskerland”, *Archief Gesch. Kath. Kerk in Nederland*, 3 (1961), 90 e.v. Tevens H. Halbertsma, „Bornego”, *Berichten R.O.B.* 12-13 (1962-63), 220-224.

³⁰ A. E. van Giffen, „Mededeling over het proefonderzoek van het Klooster Smalle Ee te Smalle Ee, aan de Smalle Ee, in Smalingerland”, *De Vrije Fries*, 28 (1926), 101 e.v.

³¹ Wij handelden hierover nader in „De oudste historie”, *Baerderadiel*, 94-101.

³² H. J. Kok, *Enige patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen 1958, 72. Hiermede trekken wij onze mening, uitgesproken in „Bonifatius' levenseinde”, *Berichten R.O.B.* 10-11 (1960-'61) 439-440, dat de ab-

aan de gerechtvaardigheid van Dokkums prerogatieven inzake de juiste plaats van het martelveld en in weerwil van ons in 1961 geleverd be-toog, waarin wij op zakelijke gronden de ongegrondheid van deze twijfel meenden te hebben aangetoond, schijnt het zinnetje „Bonifatius bij Dokkum vermoord” in plaats van „te Dokkum” maar moeilijk meer uit boeken en tijdschriften te bannen te zijn ³³. Het bleek ons namelijk dat het grafveld, waarboven de tufstenen abdijkerk werd opgetrokken, aangelegd was op de kruin van een circa vier meter hoge zodenheuvel, welke — in tegenstelling met een normale, geleidelijk opgehoogde en met afvalstoffen, huisresten, dierenbotten et cetera vermengde terp of wierde — in één keer werd opgetast. Deze afwijkende hoedanigheid bewees zonneklaar dat wij hier inderdaad met de „tumulus” te doen hadden, waarvan het opwerpen door Willibald uitvoerig was beschreven. De zoden waren als zodanig duidelijk herkenbaar en rustten op een natuurlijk, tevoren nimmer bewoond en met kweldergras begroeid terrein, dat in oostelijke richting afhelde naar een getijdestroom — op deze plek, en nergens anders, speelde zich op 6 juni 754 het grote drama af. Blijkbaar lag deze plaats gunstig voor het verkeer te water want op korte afstand naar het zuiden moet deze, vrij brede stroom in verbinding hebben gestaan met het Dokkumer Diep, vervolgens de Lauwers. Men kan zich zelfs afvragen of Dokkum in het jaar 754 reeds bestond en het opwerpen van de „tumulus”, gevolgd door het bouwen van een kerk en priesterwoning, geen aanleiding kan hebben gevormd tot het ontstaan van het stadje. Moge de kern van Dokkum thans op een indrukwekkende terp liggen welke een hoogte van ruim 7 meter bereikt en waarvan het voormalige abdijterrein slechts de noordelijke flank uitmaakt, tot op heden is er geen enkele bodemvondst gedaan welke bewijzen kan dat Dokkum in het jaar 754 al een oord van enige dijkkerk aan St. Maarten gewijd zou zijn geweest, weer in.

³³ „Bonifatius' levenseinde”, 397 e.v. Een veel aangehangen opvatting is die, volgens welke de moord zou hebben plaatsgevonden nabij het Praemonstratenser vrouwenklooster „Marienberg” — ten onrechte vaak „Sionsberg” genoemd —, niet ver ten zuid-oosten van Dokkum. Men vindt deze mening nog weer aangehangen door P. Norberto Backmund, O. Praem., *Monasticon Praemonstratense*, Straubing, II, 1952, 238. Evenmin heeft de moord plaatsgevonden nabij de z.g. dobbe, even buiten de Woudpoort, waarnaast het processiepark werd aangelegd.

betekenis was. Wij geven echter toe dat een opzettelijk onderzoek met de spade in het buiten het voormalige abdijterrein gelegen gedeelte van de stadsterp tot dusverre nog nimmer plaatsvond. Anderzijds leverden de diepe sleuven, ten behoeve van de riolering in 1949 uitgedolven in de beide hoofdstraten van het stadje, de Hoogstraat en de Koningstraat, niets op dat ouder scheen dan de 11de eeuw. Deze sleuven reikten evenwel lang niet overal tot op- of in de geschapen grond; wel stiet men op dikke lagen mossel- of oesterschelpen en resten van andere schaaldieren, welke als wegverharding benut zullen zijn. Voorts kwamen de resten van houten huizen aan het licht, welke er op wezen dat de straatbreedten sinds eeuwen weinig of geen veranderingen hadden ondergaan, gelijk ook de straten zelf op hun plaats waren blijven liggen.

Weliswaar ontmoetten wij de naam Dokkum reeds in enkele 9de-eeuwse geschiedschriften, de vraag rijst evenwel of het verzwijgen van de naam Dokkum door Willibald ook te verklaren zou zijn door te veronderstellen dat Dokkum er in 754 als nederzetting nog niet was en Bonifatius' tentenkamp werd opgeslagen op een plek, waar in de naaste omtrek geen enkele nederzetting of dorp te bekennen viel. Gesteld dat dit aldus geweest zou zijn, zo zou het begrijpelijker worden dat bij de aanval op het kamp en de schepen nergens hulp kwam opdagen en de moordenaars, na hun handwerk te hebben volbracht, in alle rust Bonifatius' tenten en vaartuigen konden plunderen, zoals Willibald het ons heeft afgeschilderd. Het duurde zelfs geruime tijd eer men kans zag tegenmaatregelen te nemen en zich te wreken op de schuldigen. Hierbij wordt gesproken over de „terra” der heidenen, in tegenstelling met de „provincia” der gekerstende Friezen zodat het legertje, afgezonden op het gebied vanwaar de rovers waren komen aanvaren, de Lauwers wel zal zijn overgestoken. Men ging daarbij voor het overige weinig zachtzinnig te werk en voerde behalve de nodige buit, ook gevangenen mee terug, waaronder vrouwen en kinderen ³⁴.

Wij mogen intussen de ogen niet sluiten voor het feit dat Willibald, waar hij ons het opwerpen van de „tumulus” beschrijft, het optreden van de graaf van Oostergo vermeldt. Deze voerde, aldus Willibald, zowel het bewind over de gouw als de plaats: „super pagum locumque illum”,

³⁴ Over de herkomst van Bonifatius' moordenaars, vgl. „Bonifatius' levenseinde”, *Berichten R.O.B.* 10-11 (1960-'61), 436.

³⁵ P. Sipma, „De namme Dokkum”, *It Beaken*, 16

waaruit men toch weer de conclusie zou moeten trekken dat Dokkum op dit ogenblik reeds een „locus” was, en geen onbewoond veld aan de oever van een stroom, waarop voor het eerst een „tumulus” kwam te verrijzen. Toch blijft het vreemd dat Willibald de naam van deze „locus” niet vernomen zou hebben, welke toch op ieders lippen was.

Kan de naam Dokkum zelf uitsluitel geven? Indertijd heeft Sipma zich over deze naam gebogen en vastgesteld dat de vorm Dokkum pas in de 13de eeuw ingeburgerd raakt. In de levens der eerste abten van „Mariëngaarde”, geschreven door abt Siardus (1230-1238), heet het beurte-lings „Dockinge”, „villa que Dockum dicitur” en „forum quod Dockum dicitur”. In twee oorkonden uit 1107 en 1115 heet het „circa Dockengas et Stouveras” maar na het midden van de 13de eeuw krijgt de vorm Dokkum toch de overhand. Niettemin, in 1333 treedt nog een „Gherbrandus abbas monasterii in Dockinghen” op, en zelfs in 1525 vinden wij in de abtenlevens van „Mariëngaarde” nog „Dockinga” naast „Dockum” staan.

Naast de „locus” of „villa”, het „villula” of „forum” Dokkum kende men echter ook een „pagus” of gouw van dezelfde naam, getuige enige plaatsaanduidingen in de goederenlijsten van het klooster Fulda: „In pago Tockingen in villa qui dicitur Waltheim”; „in pago Tochingen in villa Waltheim”; „in pago Tokingen in villa Orlinuerba”; „in pago Tockingen in villa Tippencheim”; „in pago Tochingen in villa que dicitur Dipbingheim”. De pagus-naam „Tochingen” wisselt soms af met „Ostrache” terwijl daarnaast „Tochingen” ook weer voorkomt als plaatsnaam: „Tochingen, id est ubi scs Bonifacius passus est”. Het valt moeilijk uit te maken of de „pagus” Oostergo hetzelfde gebied besloeg als de „pagus” Dokkum. Waarschijnlijk is dit echter niet, gezien de grote uitgestrektheid van Oostergo. Veeleer zal de „pagus” Dokkum slechts een deel van de „pagus” Oostergo hebben uitgemaakt en lagen de vermelde nederzettingen in dat gedeelte van Oostergo dat vanuit Dokkum werd bestierd, gelijk zich rondom Staveren ook een „pagus” uitkristalliseerde welke onder het veel uitgestretere Westergo ressorteerde. Naarmate de tijden voortschreden werden de eigenlijke gouwen van Friesland immers opgedeeld in „districten”, en deze tenslotte weer in „delen” of grietenijen,

(1954), 125-127. Daarnaast echter H. T. Obreen, *Dokkum. Inventaris der archieven*, Dokkum 1959, Inleiding, 9-12.

waarvan de tegenwoordige Friese plattelandsgemeenten de regelrechte voortzetting vormen. Voor Oostergo hebben wij deze ontwikkeling al eens beschreven in onze studie over Bornego, voor Westergo in onze bijdrage over Weynbritzer-auld deel, waarvan het huidige Wymbritseradeel nog slechts een fragment is.

Sipma kwam tot de slotsom dat de naam Dokkum moest zijn ontstaan uit „Dockinga-heem”, een toponym derhalve, samengesteld met een geslachtsnaam en van een type dat men tegenwoordig kenmerkend acht voor het „Noordzee-Germaans” uit de vroege middeleeuwen³⁵. In dit geval zou de „pagus” zijn vernoemd naar het oord, dat er het middelpunt van vormde. Inderdaad ontmoet men in de laat-middeleeuwse oorkonden een „Dockumma deel”, waarvan weer de namen der gemeenten, voorheen grietenijen Oost- en West Dongeradeel zijn afgeleid³⁶. Toch kunnen wij ons niet gewonnen geven, en wel op grond van de vorm „Dockynchirica”. Volgens de door Sipma bepleite oplossing zouden wij moeten aannemen dat niet alleen het oord naar het veronderstelde geslacht „Dockinga” vernoemd zou zijn, maar ook de kerk en dit laatste klinkt wel zeer onwaarschijnlijk. Moge het geoorloofd zijn zulks aan te nemen voor een geval als Ludingakerk — „Ludinge-kercke” (1168), waarnaast men nog zou kunnen plaatsen het ontginningsdorp Lúnjebard — „Lyedingaberde” (1281) gesticht door de „Lioedingha viri” uit het naburige dorp Katrijp, en kan men voorts wijzen op een tweelingnaam als „Minnersghae” (1168) — „Menerdkerke” (circa 1250), „Minderskerke” (circa 1300), „Meynardiskerka” (1370), het huidige Minnertsga, voor Dokkum gaat dit niet op³⁷. Sipma heeft er zich pogen uit te redden door de vorm „Dockynchirica” voor „onfrysk” te verklaren maar het vernoemen van een „pagus” naar een dorp of buurschap zou voor het Friesland uit de tijd van vóór het jaar 1000 een unicum zijn. Veeleer was het in deze periode de gewoonte een gouw naar een water te benoemen en in deze richting zouden wij het dan ook bij de verklaring van de naam Dokkum willen zoeken. Wij denken dan aan een natuurlijke stroom, waaraan Dok-

kum niet alleen zijn ontstaan, maar ook zijn naam dankte. Zou deze stroom — mogelijk dezelfde als die waaraan Bonifatius’ tentenkamp was opgeslagen — ook „Toghe” geheten kunnen hebben, waarvan de huidige, veelvuldig in de Friese kuststreken voorkomende benaming „tocht” (sloot) is afgeleid en waaraan het werkwoord „tijgen”, Oud-Fries „tia” = trekken ten grondslag ligt³⁸? Gesteld dat deze veronderstelling juist mocht zijn, zo komen ook de benamingen „Tockingen”, „Tochingen” en „Tokingen” in een ander licht te staan en behoeft men de schrijfwijze met een „t” in plaats van met een „d” niet langer de schuld te achten van de Fuldase kloosterling, die wegens zijn Hoog-Duitse tongval van iedere „d”, welke hij in de originele schenkingsbrieven vond — want deze gingen later verloren — een „t” zou hebben gemaakt. Op zichzelf zou dit al vreemd zijn, gezien het feit dat in dezelfde context van het door hem afgeleverde regest plaatsnamen, aanvangende met een d, bepaald niet ontbreken! Met andere woorden, de vormen met een „t” zouden wel eens oorspronkelijker kunnen zijn dan die met een „d”.

Hoe het zij, misschien doen wij Willibald onrecht door hem er verwijten van te maken de naam Dokkum niet te hebben vermeld omdat de plek, waar Bonifatius en de zijnen stierven, zijn naam nog moest ontvangen!

De parochiekerk

Het wordt tijd dat wij onze belangstelling eens verplaatsen van de abdijkerk naar de parochiekerk ten zuiden daarvan, eertijds gewijd aan St. Maarten. De restauratie van dit bouwwerk bood, gedurende de jaren 1966 en 1967, tussen de bedrijven door een gretig benutte kans onze wel zeer schamele wetenschap over de bouwgeschiedenis van dit vreselijk mishandelde monument te vergroten. Over de lotgevallen van de parochiekerk na het jaar 1588 zullen wij hier niet uitwijden en verwijzen hiertoe gaarne naar het boekje, dat naar aanleiding van de feestelijke inwijding van de herstelde kerk in het jaar 1968 verschenen is³⁹. Vermeld zij hier slechts dat na de afbraak van de abdijkerk in de jaren 1588-1589,

³⁵ T. Hoekema, „Fan Dokkum en Dongeradiel”, *Fryske Plaknammen*, 11 (1958), 8-9.

³⁷ Voor de bewijsplaatsen, vgl. „Bornego”, *Berichten R.O.B.* 12-13 (1962-63) 246; „Barradeels oudste historie”, *Barradeel* 112-113.

³⁸ M. Schönfeld, *Nederlandse waternamen*, Amsterdam 1955, 247. Op 284 vindt men uit de domeinrekeningen van graaf Floris V, daterende uit de jaren 1281-

1284, het volgende aangehaald: „In Monster ambacht . . . XXXIII morghen op die Dorthoge . . . ende den tiende van den Dortoghe”. Het betreft hier landerijen, genoemd naar een waterloop, „Dorthoge” geheten.

³⁹ W. T. Keune, *Kleine geschiedenis van de Grote Kerk van Dokkum*, Dokkum 1968.

maatregelen werden getroffen teneinde het aantal zitplaatsen in de gespaarde kerk te vergroten nu deze aan de Calvinisten was toegewezen. In het jaar 1593 kwam de „uytleidinge”, in de vorm van een noorder zijbeuk gereed.

Bij het uitgraven van de met doodsbeenderen en kistresten verzadigde bovengrond kwamen meteen al de aanzetten van sierlijk gemetselde en met zandstenen kraagstukken verrijkte schalken te voorschijn welke voorheen de gemetselde gewelven boven de vijf-zijdig gesloten koorpartij hadden geschraagd. Deze gewelven waren met de colonnetten tijdens de herstelwerkzaamheden in de jaren 1856-1857 uitgebroken. Daarbij verdwenen tevens de beide zware gemetselde bakstenen kolommen welke voorheen de arkade torsten, aangebracht op de scheiding van koor en schip en waarvan de zware voetingen eveneens gespaard bleken te zijn, voorzover zij door de in 1857 aangebrachte en niet minder dan 60 cm opgehoogde nieuwe kerkvloer aan het gezicht werden onttrokken (afb. 1).

Het kerkschip schijnt nimmer gewelven rijk te zijn geweest en ook in ander opzicht vertoonde zich een duidelijk onderscheid in het karakter van het opgaande werk van koor en schip. De zuidelijke kerkschipmuur maakt een brokkelige indruk en laat ons gissen over de oorspronkelijke geleiding terwijl de noordelijke kerkschipmuur tot op de fundering werd afgebroken in verband met de aanbouw van de „uytleydinge”, waarbij deze muur werd vervangen door vijf bakstenen zuilen. De voorgevel dateert eerst uit de periode 1588-1593 zodat wij in het geheel niet weten hoe het met de oorspronkelijke westelijke afsluiting van de parochiekerk was gesteld.

Het steenhouwerswerk aan de colonnetten in het koor wekt de indruk te zijn geleverd door dezelfde meester als degene, die de sporen van zijn uitnemend vakmanschap achterliet aan de Herv. kerk te Kollum zowel als de Herv. kerk te Groningen, eertijds beide aan St. Maarten gewijd. Mede in het licht van hetgeen wij over de bouwgeschiedenis van deze twee laatste kerken weten mag veilig worden aangenomen dat het koor van de Dokkumer parochiekerk in het eerste kwart van de 15de eeuw tot stand is gekomen. Over de datering van het kerkschip zijn wij minder zeker — in ieder geval moet dit van jongere datum zijn. De moeilijkheid wordt nog vergroot omdat in het opgaande werk van het schip, met name daar waar de noordelijke koormuur aansloot op de noordelijke zijmuur van het schip, tot op grote hoogte een robuust brok metselwerk bleek te zijn

verwerkt, bestaande uit grote, gele kloostermoppen van een formaat dat men verder nergens in het muurwerk aantreft. Er heeft ongetwijfeld een uit kloostermoppen opgetrokken kerk bestaan, welke in twee fasen zal zijn afgebroken: eerst het koor, teneinde plaats te maken voor het huidige, vervolgens het schip, dat door het tegenwoordige werd vervangen. Helaas bleek er van deze voorafgaande kerk, behoudens het vermelde fragment, niets te zijn overgebleven. Of misschien toch nog wel iets — het fragment van een mozaïekvloer, samengesteld uit gebakken plavuizen van verschillende vorm en glazuur, op een diepte van niet minder dan 1.90 beneden het niveau van 1857 aangetroffen (afb. 2). Deze vloer lag derhalve al niet meer aan de oppervlakte sinds het vijfzijdige koor met de gemetselde gewelven tot stand kwam en was in de loop der eeuwen grotendeels vernield ten gevolge van de begravingen, waarvan sommige voor het overige juist tot op de plavuizen reikten. De schier ontelbare bijzettingen uit de periode van na het jaar 1588 hadden intussen de vloer, behorende bij de 15de eeuwse kerk volkomen doen verdwijnen, ofschoon het vloerpeil tijdens de verbouwingen van 1588-1593 nog weer eens vier voet was opgehoogd, waarbij gemakshalve van bouwpuin gebruik werd gemaakt, vermoedelijk ter beschikking gekomen bij de afbraak van de abdijkerk of andere kloostergebouwen. Temidden van dit puin, dat wegens de begravingen uiteindelijk nog slechts langs de koormuren was blijven liggen, werden enige brokstukken van zandstenen beeldhouwwerk opgediept dat kennelijk tot enige laat-middeleeuwse, moedwillig vernielde grafmonumenten, altaarnissen en dergelijke had behoord. Artistiek puin, dat nog eens een afzonderlijke beschrijving verdient.

Tot de verrassingen op grotere diepte behoort bovendien een gemetseld grafkeldertje, dat zich juist in het midden en bewesten van de beide voetstukken der in 1856-1857 verwijderde kolommen bevond (afb. 3). Merkw aardigerwijs merkten wij in deze beide voetstukken twee diepe inkassingen op, welke de indruk gaven ieder een leuning te hebben omvat welke naar het grafkeldertje schenen te leiden. Hadden wij hier mogelijk een miniatuur-krypt voor ons, in die zin dat er oudtijds vanaf een plateau tussen de beide kolommen een dubbele toegang bestond naar het gemetselde graf, opdat hierin een blik kon worden geworpen? Onwillekeurig herinnert men zich in dit verband een mededeling van de uit Dokkum afkomstige auteur Cornelius Kempius,

waar hij onder de bezienswaardigheden van de Dokkumer kerk — welke van de twee vertelt hij er helaas niet bij — het „sepulcrum” of de „tumba” noemt, het schijn-graf van Bonifatius⁴⁰. In de onmiddellijke nabijheid van dit „sepulcrum” bewaarde men voorts het gebeente van Bonifatius’ medeslachtoffers, voorzover deze in 754 niet naar Utrecht of Fulda waren vervoerd. Alles bevond zich in een soort krocht, voor het koor aangebracht: „in crypta ante chorum”. Aangezien in de abdijkerk geen spoor van een dergelijke krypt werd aangetroffen kan het moeilijk anders of de thans beschreven zaken moeten door Kempius zijn bedoeld, hoe weinig er voor het overige ook van bleef gespaard.

Naar de steenformaten te oordelen — gemiddeld 32 x 16 x 8 cm — kan de bouwdatum van de bakstenen abdijtoren, het vernieuwde en uitgelegde koor van de abdijkerk en de parochiekerk, waarvan wij als enig overblijfsel een muurfragment in de huidige kerk terugvonden, niet ver uit elkaar hebben gelegen. Tot dezelfde periode schijnt ook de bouw van het kloosterpand te hebben behoord, waarvan wij op enkele plaatsen de grondslagen konden opdelen. De veronderstelling ligt dan ook voor de hand dat heel dit complex het gevolg is geweest van de komst der Witheren en dat dit de stichting van hun abdij weerspiegelt, omstreeks het jaar 1200. Zij zullen daarbij de reeds bestaande, tufstenen kerk tot kloosterkerk hebben ingeruimd maar dit kon eerst geschieden nadat zij voor de Dokkumer parochianen een andere kerk hadden laten zetten — in casu de bakstenen kerk waarbij de mozaïekvloer heeft behoord. Van het uitwendige karakter der abdijgebouwen kunnen de vrij talrijke gebakken profielstenen, siertegels en andere bouwfragmenten een indruk geven welke voor en na op het voormalige kloosterterrein werden gevonden en in de Dokkumer Oudheidkamer verzameld. In onze meergemelde verhandeling uit 1961 hebben wij er verscheidene van laten afbeelden.

Maar dan zijn wij er nog niet — de tufstenen abdijkerk, zo bleek ons, bestond voor het midden van de 11de eeuw nog niet zodat de Dokkumer parochianen vóórdien in een ander bouwwerk hun godsdienstige plichten moeten hebben kunnen vervullen. Waar stond deze kerk dan wel? Hierover gaven de opgravingen van 1966 en 1967 op gelukkige wijze uitsluitsel.

⁴⁰ *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae etc.*, 120. Hoewel Kempius zijn Dokkumer afkomst nimmer verloochende bracht hij de meeste jaren van zijn leven toch in Groningen en de Ommelanden door. Als ijve-

Het verhaaltje over het Paaltje van Oosterlittens bevatte als verrassende mededeling op de bodem van de met goud gevulde ketel: „Onder deze ketel zit nóg een ketel”, en zulks is ook van toepassing op de Dokkumer kerk want dieper nog dan de mozaïekvloer bleek een vloer te steken, samengesteld uit plavuizen, welke men ook halve kloostermoppen zou mogen noemen, ware het niet dat zij voor het gebezigde doel expreselijk gebakken waren (afb. 1 en 3). Deze stokoude vloer ontbrak in het koor zowel als, voor het grootste gedeelte, in het schip van de bestaande kerk maar dit was begrijpelijk omdat zij bleek te behoren tot een tufstenen kerk van wel zeer geringe afmetingen (fig. 4). De breedte bedroeg, hart op hart gemeten, slechts 5.50 meter, de lengte, het koor meegerekend, 16.50 terwijl het koor, conform dat van de tufstenen abdijkerk, een rechthoek besloeg — zij het dan de helft kleiner — van circa 4 bij 3.50 meter. Voorwaar niet alleen een bijzonder klein kerkje, maar ook een bijzonder oud kerkje! Voorts kan over dit kerkje nog worden opgemerkt dat het, naar Frie-se trant, twee toegangen bezat, juist tegenover elkaar in het westelijke deel van de beide zijgevels uitgespaard terwijl het zowaar, te oordelen naar de gespaard gebleven aanzet van grote kloostermoppen in de noord-westhoek, naderhand op een of andere manier overwelfd geweest is ook. Het opgaande muurwerk was aan de zuidzijde tot enige steendikten boven de plint behouden gebleven — althans aan de zuidzijde. Op geringe afstand van de zuideringang stak voorts nog de bodem van een rood-zandstenen sarcofaag in de grond, doch deze kan zich daar niet hebben bevonden zolang het tufstenen kerkje nog in gebruik was omdat het — ontbrekende — deksel hoger gereikt zou hebben dan de drempel (afb. 5).

Klaarblijkelijk heeft men van de fundering der zuidelijke zijmuur van het tufstenen kerkje nog in zover profijt kunnen trekken dat men er het „sepulcrum” tegen aan bouwde. De noordelijke zijmuur werd hecht genoeg bevonden om deze als fundering voor een gedeelte van de noordmuur der beide latere, bakstenen kerkmuren te kunnen laten dienen (afb. 3 en 4).

De vloer van de zware, gebakken plavuizen is niet de oorspronkelijke van het tufstenen kerkje geweest maar volgde op een oudere, uit leem

rig inquisiteur en procureur des konings haalde hij zich de haat van velen op de hals. Te Groningen ook overleed hij, in het jaar 1587.

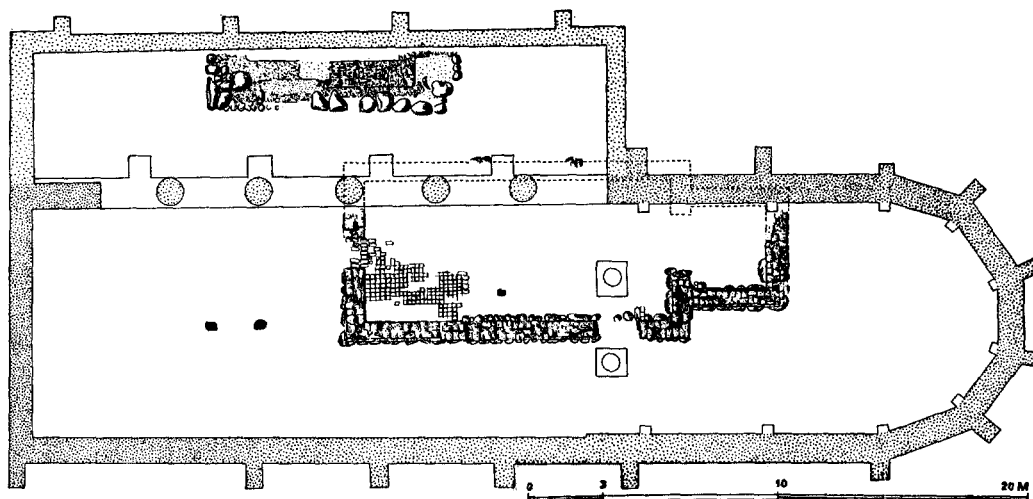

Fig. 4. Hervormde kerk te Dokkum, met aanduiding van de funderingen van een voorafgaand, tufstenen kerkje met versmald, recht-gesloten koorpartij. Aan de noordzijde nog juist zichtbaar de zuidelijke begrenzing van de zuidelijke aanbouw der voormalige tufstenen abdijkerk. De zwarte rechthoekjes geven de plaats aan van teruggevonden eikehouten palen, in ouderdom nog weer aan het tufstenen kerkje voorafgaande. Schaal 1 : 300.

(Tekening R.O.B. - S. Bokma)

gestampt. De zoëven vermelde sarcofaag moet voorts zijn ingegraven vanuit het niveau, behorende bij de bakstenen kerk, welke op de tufstenen kerk volgde doch weer vooraf ging aan de huidige. Karakter en ouderdom van deze sarcofaag verzetten zich geenszins tegen deze opvatting.

Aan een datering van het minuscule tufstenen kerkje durven wij ons amper te wagen doch Liudgers „basilica” kan het moeilijk zijn geweest terwijl anderzijds de tufstenen abdijkerk de terminus ante quem bepaalt. Het aantal vergelijkbare tegenhangers is in de kuststreken tussen Vlie en Eems uiterst schaars, gelijk het onlangs nog geboden overzicht ons leert. Mede in het licht van de verhoudingen in Westfalen en het Rijnland zijn wij geneigd voor het Dokkumer exemplaar te denken aan de tweede helft van de 10de eeuw, dan wel de eerste helft van de 11de ⁴¹.

Onwillekeurig vraagt men zich af hoe men te Dokkum omstreeks het jaar 1000 nog met een dergelijk hoogst bescheiden bedehuis genoegen heeft kunnen nemen terwijl het tenslotte toch

een pelgrimskerk was en afgezien daarvan Dokkum meer betekende dan een dorp. Wat de afmetingen betreft is dit Dokkumer kerkje zelfs vergelijkbaar met het minuscule tufstenen kerkje — met miniatuur westwerk —, in het jaar 1950 door ons opgedolven op de Algemene Begraafplaats van Nes op Ameland. Er vallen in dit opzicht trouwens meer parallellen te trekken. Zo bleek de voormalige tufstenen zaalkerk met half-rond-gesloten koor, in 1950 door ons opgegraven onder de laat-middeleeuwse St.-Maartenskerk te Bolsward juist dezelfde vorm en afmetingen te hebben bezeten als de voormalige tufstenen kerk van het naburige dorp Wons! Niettemin was Bolsward in de 11de eeuw reeds een handelsoord van enige betekenis, getuige het daar gevestigde munthuis der graven van Brunswijk terwijl de St.-Maartenskerk de moederkerk was van Westergo en seendkerk van het gelijknamige dekenaat ⁴².

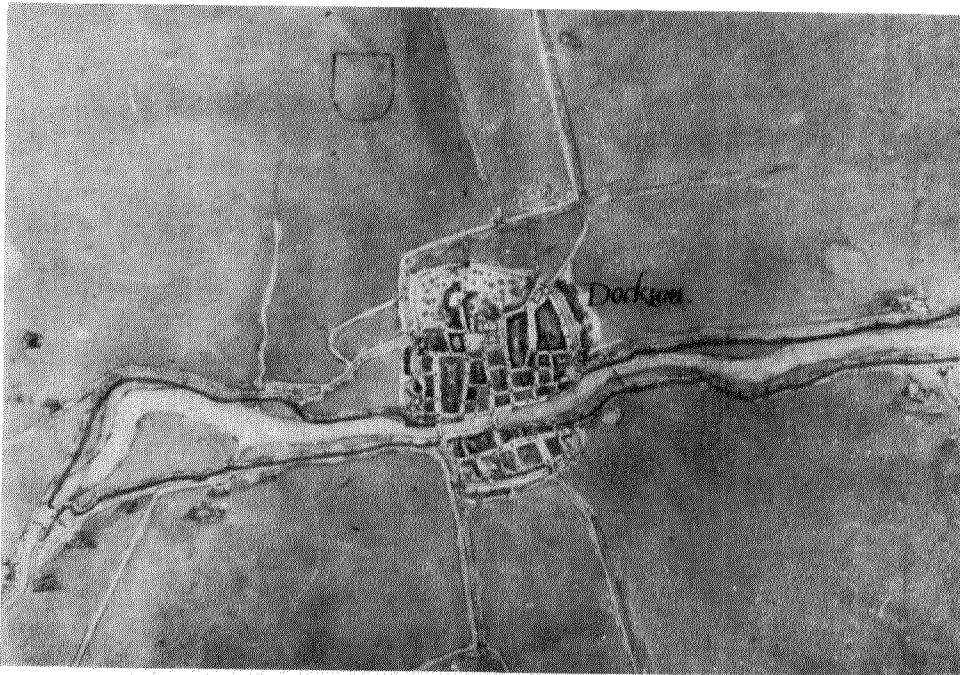
Had nu het tufstenen kerkje op de plaats bestaan van de „ecclesia”, vermeld door Willibald, achtereenvolgens de door Liudger gebouwde „ba-

⁴¹ Herma M. van den Berg, „Plattegrondvormen van middeleeuwse kerken in Groningen en Friesland”, *Bull. K.N.O.B.*, 69 (1970), 14 e.v.. Voor Westfalen en het Rijnland, vgl. G. Binding, „Bericht über Ausgrabungen in niederrheinischen Kirchen; 1964-1968”, *Bonner Jahrbücher*, 167 (1967), 357 e.v.

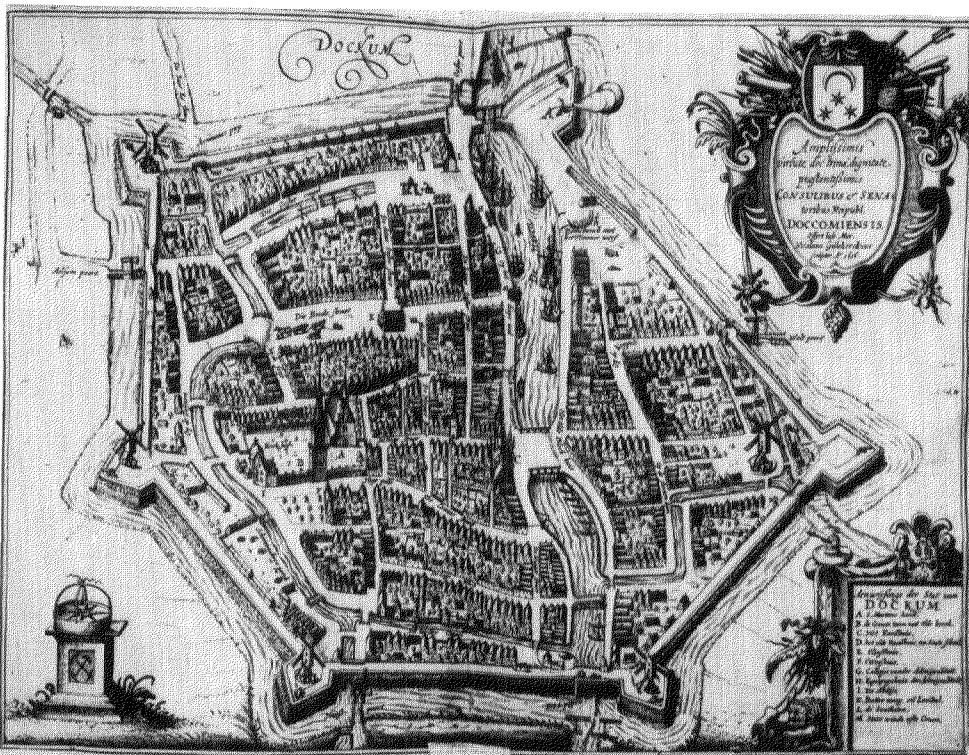
⁴² H. Halbertsma, „Oudheidkundig bodemonder-

zoek in de Sint Maartenskerk te Bolsward. Een bijdrage tot de oudste geschiedenis van Bolsward”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 9 (1956), 218 e.v. — De opgraving op het kerkhof van Nes werd nog niet gepubliceerd. Over de tufstenen kerk te Wons, vgl. het bericht van A. Wassenbergh in *113de Verslag van het Friesch Genootschap*, 1942, 5-6 met plattegrond.

DOKKUM

Afb. 9. Plattegrond van Dokkum door Jacob van Deventer, omstreeks 1570. Oorspronkelijke carton. Fries Museum Leeuwarden.

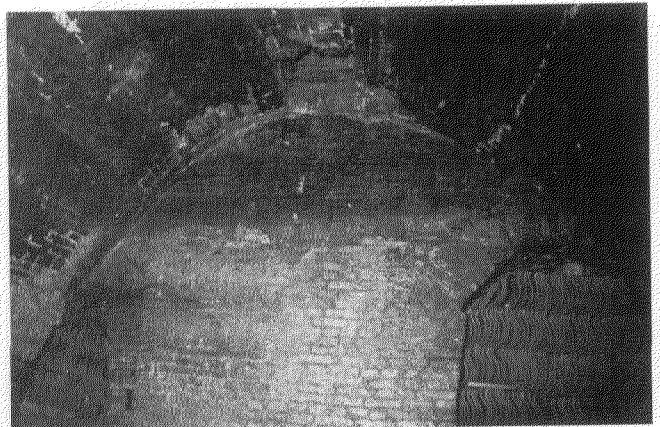
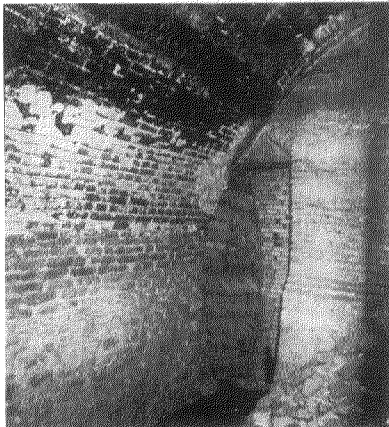

Afb. 10. Vogelvluchtk kaart van Dokkum, ontworpen in 1616 door Nicolaas van Geelkerken.

DOKKUM

Afb. 11. Dokkum uit het westen gezien. (Foto KLM Aerocarto).

Afb. 12 en 13. Waterkelder onder „De Fetse” aan de Anjelierstraat te Dokkum. (Foto Kamminga, Dokkum).

silica nobilis"? Zulks bleek niet het geval te zijn. Onder de vervaarlijke zwerfkeien, waarop de tufstenen muren rustten, bleken zich namelijk talrijke menselijke skeletten te bevinden, evenals wij dit reeds ten aanzien van de tufstenen abdijkerk hadden waargenomen (afb. 6). De bijbehorende lijkkasten waren in sommige gevallen vrij goed geconserveerd gebleven, in andere daarentegen vrijwel verteerd. De exemplaren, vervaardigd uit gekloofde en vervolgens uitgeholde eiken boomstammen bleken nog het beste bewaard te zijn (afb. 7). Een houtmonster, genomen van een der boomkasten en op het Natuurkundig Laboratorium der R.U. te Groningen volgens de C-14 methode onderzocht, leverde als uitkomst het jaartal 790.

Hadden wij hier derhalve te doen met een grafveld, waarvan de oudste bijzettingen terugreikten tot in de 8ste eeuw, hier konden noch de „ecclesia", noch de „basilica" hebben gestaan en in zoverre waren deze uitkomsten dus teleurstellend. Weliswaar bleken zich tussen de oudste graven de onderkanten van twee, diep ingegraven, buitengewoon zware eiken posten te bevinden, zulks buiten het tufstenen kerkje en juist in het verlengde van de zuidelijke zijmuur daarvan, maar het C-14 onderzoek leverde als jaartal 905 op (afb. 8). De resten van een derde eikenhouten paal, binnen de funderingen van de tufstenen kerk, bleek nog jonger te zijn -990 (fig. 4). Naar onze overtuiging mogen deze drie paalresten wel dienen als terminus post quem voor het tufstenen kerkje.

Wat de ondergrond van het grafveld betreft, evenals in 1954 gold het opgeworpen grond, weinig of in het geheel niet met humeuze stoffen vermengd, zij het dat de zodenstructuur veel minder opviel en plaatselijk zelfs een oude kuil of sloot scheen te zijn opgevuld.

In de toekomst zullen de opgravingen moeten worden voortgezet bewesten de huidige kerk op het tot dusverre nog niet onderzochte gedeelte van het marktplein. Daar alleen kunnen nog de resten van de houten kerken verborgen liggen welke in 1954, noch in 1966 en 1967 werden teruggevonden.

⁴³ *Vita S. Odulphi*, ed. Acta Sanctorum, Iunii XII, II, 592 e.v. Onvolledig in de editie van O. Holder-Egger, als Appendix achter de *Passio Friderici Episcopi Traiectensis auctore Odbero, M.G.H.*, SS., XV-1, Hannover-Leipzig 1887, 356-358. Deze Vita werd vermoedelijk onder het bewind van bisschop Balderik van Utrecht (918-976) te Staveren geschreven.

De stad

Over het algemeen is de hoeveelheid middeleeuwse oorkonden, welke ons ter beschikking staat voor het schetsen der ontwikkeling van de Friese steden slechts pover te noemen. Over Staveren zijn wij in dit opzicht eigenlijk nog het beste ingelicht maar deze stad koesterde zich ook in de luister van Frieslands oudste abdij, welke onder het bewind van bisschop Frederik van Utrecht (circa 820-835) was gesticht door de van Oirschot afkomstige kanunnik S. Odulf ⁴³. Of-schoon ook de Staverse kloosterannalen verloren gingen danken wij het St.-Odulfsklooster toch een belangwekkende reeks oorkonden uit de 12de en 13de eeuw, welke ons een indruk verschaffen over de strijd welke de abdij voortdurend tegen de zee had te voeren en de invloedrijke positie welke zij innam ten opzichte van de stad zowel als het achterland ⁴⁴. Staveren nam bovendien een klassieke sleutelpositie in bij het eeuwenlang durende spel der opeenvolgende graven en bisschoppen, hun al dan niet op wettige brieven berustend wereldlijk bewind over het Friesland tussen Vlie en Lauwers te voeren ⁴⁵.

Staveren ging er zelfs prat op een privilege te bezitten, in het jaar 1123 verleend door keizer Hendrik I, dat weer terug heette te grijpen op voorrechten, de inwoners geschonken door „comes Egbartus" — waarmede vermoedelijk graaf Egbert II van Brunswijk werd bedoeld, die van 1068-1090 de grafelijke rechten over het ganse gebied tussen Vlie en Eems uitoefende ⁴⁶.

Het zijn ook de graven van Brunswijk geweest — Bruno III (1038-1057), Egbert I (1057-1068) en Egbert II (1068-1090) — die in vier Friese steden munten lieten slaan. Zilveren penningen, die in zeer grote aantallen deel uitmaakten van talrijke schatvondsten in de Baltische landen, Polen, Finland, Rusland en Zweden ⁴⁶. Deze vier steden waren Staveren, Bolsward, Leeuwarden en Dokkum en de verspreiding van de daar geslagen munten bewijst dat deze handelsplaatsen in de 11de eeuw volop deel hadden aan de zeevaart op Noordzee en Oostzee, waarbij de landengte van Haithaby, blijkens de ook daar gevonden Brunonenmunten, de onver-

⁴⁴ K. Heeringa, *Het oude Staveren*, Groningen 1893.

⁴⁵ Vgl. onze uiteenzettingen in „Weynbritzera auld deel", *Feestbundel J. H. Brouwer*.

⁴⁶ J. F. Niermeyer, „Over het staatsgezag in Mid-den-Friesland, voornamelijk in de twaalfde eeuw, *Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, 7de reeks, 8 (1937), 1 e.v., in het bijz. 17-18.

mijdelijke onderbreking in het verkeer te water over en weer vormde.

De onderhavige penningen dragen de namen van de muntheren en munthuizen in een danig verhaspelde en uiteenlopende spelling zodat daar voor de naamkundige weinig eer aan te behalen valt. Wat bijvoorbeeld te denken van „DINGV-NVOII”? Dan laat „DOCCUGGA” op een ander Dokkumer muntje zich nog gemakkelijker ont-cijferen ⁴⁷.

Mocht het Dokkumer Witherenklooster niet tot de allerbelangrijkste van Friesland behoren, men vindt de abt gedurende de 13de en de 14de eeuw toch geregeld in de kronieken en oorkonden vermeld. Bovendien liet hij zich gelden in het wereldlijk bestuur van de „terra” Oostergo, waarbij hij de vierde plaats inneemt, achter de abten van „Klaarkamp”, het oudste Cisterciënser klooster van Friesland bij Rinsumageest, „Bethanie”, de oudste Benedictijnenabdij van Friesland te Foswerd bij Ferwerd, en „Mariëngaarde”, het moederhuis van alle Friese Premonstratenser kloosters.

Sinds de 14de eeuw worden „consules” te Dokkum vermeld — vermoedelijk kende de stad deze raadslieden ook reeds in de 13de eeuw doch wanneer Dokkum stadsrechten werden verleend is niet bekend. In ieder geval zullen deze zijn verleend door de „universitas” van de „terra” Oostergo, zoals dit ook bij de andere Friese steden — mutatis mutandis Westergo — is geschied, Staveren misschien uitgezonderd. De betekenis van Dokkum als zeehaven blijkt uit geschillen tussen deze stad en Lübeck in 1281, en andermaal met Hamburg in 1297. In de 14de eeuw zien wij Dokkum nu en dan betrokken raken in vijandelijkheden met de Hanze en Engeland — wij kunnen ons hierin verder niet verdiepen ⁴⁸.

Uit hoofde van zijn aanspraken op de grafelijke rechten in Oostergo en Westergo legt de bisschop van Utrecht omstreeks het jaar 1225 in het *Liber Camerae* de waarden vast van de bisschoppelijke penningen, behalve in Utrecht en

Groningen ook in de vier Friese munthuizen te slaan:

„Groningenses denarii tales erunt ut de 321/2 unciis posset emi marca Trajectensis argenti vel de 3 libris marca puri argenti fieri. Tales debent esse Staverenses denarii et tales denarii Bodelswerdenses, tales quoque Dockingenses denarii erunt et tales Liuwerdenses. Si aliqua istarum monetarum levioris et minoris precii fuerit quam supra determinatum est, dominus episcopus corrige faciet”.

Wij kennen uitsluitend 13de eeuwse obolen met de beeldenaar van de bisschop, geslagen te Staveren, niet in de andere drie Friese steden maar daarom kunnen zij wel in omloop zijn geweest. 's Bisschops invloed ook als wereldlijk vorst in Friesland blijkt tevens uit de rondreis welke bisschop Wilbrand na het sneuvelen van zijn voorganger bij Ane door dit gewest maakte teneinde een nieuw leger tegen de opstandige Drenten op de been te brengen. Daarbij sloeg hij „Dockinge” niet over maar in 1231 leed Wilbrand ondanks de Friese bijstand wederom een nederlaag. In 1276 blijken er intussen nog steeds Dokkumer penningen te circuleren ⁴⁹.

In het archief van de graven van Henegouwen te Bergen is een stuk bewaard gebleven uit het jaar 1298, waarin de steden Dokkum en Leeuwarden gezamenlijk bij graaf Jan I van Holland opkomen voor de belangen van hun handeldrijvende burgers. Zonder zich als diens onderzaten te beschouwen verzoeken de „aldermanni et scabini cum ceteris iudicibus oppidorum de liowerth et de docken” vrijheid van beweging en rechtszekerheid voor de kooplieden en schippers uit beide steden die de „portus” binnen 's graven gebied plegen te bezoeken. Zij beroepen zich daarbij op de toestand van vrede welke bestaat tussen de graaf en de „universitas de oostergo”, waarbinnen hun steden gelegen zijn ⁵⁰.

Dit in uitstekend Latijn gestelde en in een keurig handschrift geschreven stuk is ongetwijfeld door een Fries geestelijke geredigeerd en uitgevaardigd, zoals zulks trouwens met het over-

⁴⁷ C. Scholten, „De munten van Friesland van de 10de tot het begin van de 14de eeuw”, *Jaarboek Kon. Ned. Gen. Munt- en Penningk.*, 26 (1939), 1 e.v. Tevens P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, Den Haag ²1951,445 e.v. Lezenswaard zijn nog steeds de studies over deze Friese munten van J. Dirks, verschenen in de opeenvolgende aflevering van *De Vrije Fries*, 1844-1853.

⁴⁸ Bewijsplaatsen bij Obreen, *o.c.*, 10-11.

⁴⁹ *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, ed. P.

J. Blok etc., II, Groningen 1895, nr. 1225, blz. 405; *Groot Placcaat- en Charterboek van Friesland*, ed. G. F. baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, I, Leeuwarden 1768, 97-98. — Abt Emo van Wittewierum noemt de Friezen uit Oostergo en Westergo spottenderwijs „het volk van de vier munten”. — Over de mislukte veldtocht van 1231, *Quedam narracio*, ed. C. Pijnacker Hordijk = *Werken Hist. Gen.*, n.r. nr. 49, Utrecht 1885.

⁵⁰ In facsimile afgedrukt bij Obreen, *o.c.*, 163.

grote deel van alle geschreven teksten uit het middeleeuwse Friesland het geval was. Zonder de bijstand van de geestelijkheid, de seculiere, maar vooral ook de reguliere, zou de redactie en de codificatie van de Friese land- en stadsrechten ondenkbaar zijn geweest.

Hoezeer Dokkum soms in de ban stond van kerk en geloof valt af te leiden uit een brief van de Kruisprediker Olivier van Keulen, waarin hij schrijft hoe op St.-Bonifatiusdag van het jaar 1214 „apud portum Frisie, qui Dochum nominatur, ubi beatus Bonifacius martirio fuit coronatus”, wel 10 000 mensen waren samengestroomd en temidden van welke ontzaglijke menigte volks hij zich had opgehouden ⁵¹.

Het voorhanden zijn van raadslieden, schepenen en burgemeesters veronderstelt het bestaan van een raadhuis en een waag. Vermoedelijk had men dit te Dokkum gecombineerd in één gebouw, het „olde” raadhuis, dat als zodanig tot aan het jaar 1610 dienst deed, toen een nieuwe en vorstelijker behuizing werd betrokken op de plaats, waar het stadhuis nu nog staat, aan de Zijl. Men verbouwde daartoe het zogenaamde „Blaeuhuis”, zo genoemd naar de leien waarmede het was afgedekt. Tevoren was het de woning geweest van jonker Unia, welke gedurende de jaren 1607-1609 grondig werd verbouwd ⁵².

Wat het middeleeuws raadhuis betreft, dit stond op de hoek van de Hoogstraat en de Lange Oosterstraat en op de 17de eeuwse vogelvluchtkaarten kan men het gemakkelijk herkennen aan de toren, waarmede het prijkte. Thans vindt men op deze plek niets opmerkelijks meer. Kempius beschrijft het als „publica domus”, „speciem peninsulae praebens” want het stak uit in de straat. De Hoogstraat zelf was de hoofdstraat van Dokkum en leidde van het havenfront naar het abdijterrein met een vrij steile helling. Hoewel deze straat voor onze begrippen zeer smal is noemt Kempius haar toch het „forum” van de stad, „satis amplum et oblongum, magnificum”, bovendien met fraaie huizen omzoomd: „preciosis aedibus ornatum”. Ook van deze schoonheid rest thans niets meer ⁵³. De aanleiding een nieuw stadhuis te gaan betrekken had voor het overige de Waalse Furie gevormd — de plundering van Dokkum in het jaar 1572 door muitende Waalse soldeniers, waarbij het stadhuis ernstig werd be-

schadigd zodat het stadsbestuur zijn intrek in de abdij had moeten nemen.

De plattegrond

De verplaatsing van het stadhuis voert ons naar de bestudering van Dokkums plattegrond. Deze is zo curieus en boeiend dat wij hier slechts enige vluchtige beschouwingen aan kunnen wijden. Vergelijking tussen de plattegrond, getekend door Jacob van Deventer omstreeks het jaar 1560 en de vogelvluchtkaarten uit de 17de eeuw, waarbij die, in 1616 gegraveerd door Nicolaas van Geelkerken de beste en meest oorspronkelijke is, leert dat de stad in de tussentijd een ingrijpende gedaantewisseling had ondergaan (afb. 9 en 10). Deze waren het gevolg van de aanleg van geheel nieuwe vesten met bolwerken en bastions, welke in de jaren 1581-1590 hun beslag kregen ⁵⁴. Deze voorzieningen maakten het tevens noodzakelijk de zeesluis in het Dokkumer Diep, welke tot dusverre ten westen van Dokkum bij Bornwerd gelegen had, binnen de nieuwe vesten te verleggen, op de plaats waar zich thans nog altijd het hoge, stenen verwulft van de Zijl bevindt, vlak voor het stadhuis. Daarnaast had de afbraak van de abdij ingrijpende invloed op het stadsbeeld.

Was het zwaartepunt van de stad vanouds aan de noordzijde van het Dokkumer Diep gelegen, aan de zuidzijde had zich eveneens een buurt ontwikkeld welke, naar de mate van kunstmatige ophoging te oordelen, eveneens van vrij hoge ouderdom moet zijn geweest. Jacob van Deventer tekent deze zuidelijke wijk dan ook reeds in volle uitgebreidheid, en het sprak vanzelf dat de vestingbouwers van 1581 dit stadsdeel mede in hun plan betrokken. De wallen waren nog maar amper opgeworpen of Rennenberg deed een aanval op de stad, welke dank zij de nieuwe aardwerken kon worden afgeslagen.

Ongetwijfeld heeft Dokkum oudere vesten bezeten maar over de hoedanigheid daarvan zijn wij slecht ingelicht. Zo schijnt de stad in een verdedigbare toestand te hebben verkeerd gedurende de invallen van hertog Albrecht van Beieren en Willem van Oostervant in de jaren rond 1400, en wederom tijdens de strijd tussen Schieringers en Vetkopers gedurende de jaren 1414-1422, waarbij de stad beurtelings werd veroverd

⁵¹ *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, nr. 56, blz. 40.

⁵² Obreen, *o.c.*, 15-16. Tevens W. H. Keikes, „Een bijdrage tot de bouwgeschiedenis van het stadhuis te Dokkum”, *De Vrije Fries*, 46 (1964), 5 e.v.

⁵³ Kempius, *o.c.*, 119.

⁵⁴ Ch. C. van der Vlis, „Dokkum als vestingstad”, *It Beaken*, 16 (1954), 155-157. W. T. Keune, „De vestingwerken van Dokkum”, *De Vrije Fries*, 50 (1970), 23-27.

en heroverd en het vredesverdrag tenslotte bepaalde dat Dokkum moest worden ontmanteld. Van stadsmuren en andere stenen verdedigingswerken kan echter geen sprake zijn geweest — sporen daarvan zijn tenminste nimmer in de bodem aangetroffen zodat men zal hebben volstaan met aardwerken, staketsels en grachten.

Tijdens de oorlog tussen Karel V en de hertog van Gelre is Dokkum wederom inzet van schermutselingen en wordt Dokkum in 1517 door de Geldersen bezet. In 1531 gelast Karel V op zijn beurt, Dokkum te ontmantelen maar wederom, muren en stenen stadspoorten vielen er niet om te halen. Het beloop van de middeleeuwse vesten wordt intussen duidelijk aangegeven door een reeks van, al dan niet gedempte binnengrachten welke men op de 17de eeuwse plattegronden nog duidelijk kan herkennen en op de kaart van Van Deventer als toenmalige singelgracht nog voorkomen — de boog van Westersingel naar Oostersingel, hoefijzervormig om de stadsterp aansluitende op het Dokkumer Diep, onder uitsluiting van de wijk bezuiden dit getijdewater.

Het is evenwel overduidelijk dat er nog een kleinere grachtengordel moet hebben bestaan, waarbij niet de Oostersingel, maar de Breedstraat de oostelijke begrenzing vormde. Ofschoon Van Deventer deze Breedstraat als zodanig reeds aangeeft — sinds jaar en dag wordt zij beheerst door het charmante Waaggebouw — draagt zij alle kenmerken van een vrij brede, toegeworpen waterloop, waarop de sierlijk gebogen binnensingel ter hoogte van De Tuinen trouwens organisch aansluit. Voor het overige zou het ons niet verbazen indien bij het aanleggen van deze allereerste singelgracht rondom de stadsterp gebruik kon worden gemaakt van reeds bestaande, natuurlijke watergangen. Blijkens de opgravingen van 1954 begon de ondergrond van de „tumulus” in oostelijke richting reeds duidelijk naar de richting van de Breedstraat af te dalen.

Tot hoever de oudste grachtengordel in de Dokkumer historie terugreikt valt onmogelijk te zeggen. In verband met het opwerpen van de „tumulus” maakt Willibald melding van een prefect, Abba geheten, die plaats en gouw namens koning Pippini bestierde en toezicht hield bij het werk: „qui officium praefecturae secundum indictum gloriosi regis Pippini super pagum locumque illum gerebat et princeps ipsius erat operis, nomine Abba”⁵⁵. Op grond van deze tekst

heeft men deze Abba wel eens de titel van burggraaf toegemeten en verondersteld dat Dokkum in zijn tijd reeds een sterkte was. Dit laatste nu mag men uit Willibalds woorden stellig niet opmaken zodat er vooralsnog geen aanleiding is Dokkum tot een Karolingische burcht te verheffen.

De Fetse

Wij mogen van Dokkum nog geen afscheid nemen alvorens een blik te hebben geworpen op een luchtfoto van het stadje, welke de omtrekken van de 17de eeuwse vogelvluchtkaarten zo verrassend doet herleven (afb. 11). Maar ook niet zonder een enkel woord te hebben gewijd aan een van Dokkums „topics” — de Fetse. Men verstaat hier onder een tot voor betrekkelijk korte tijd nog in gebruik zijnde openbare pomp dicht bij het abdijterrein, waarvan de plaats ten naaste bij nog wordt aangegeven door een zandstenen gedenkteken, aangebracht in de zijgevel van het hoekhuis aan de Anjelierstraat: „DIT IS DE FETSE-FONTEYN — ANNO 1710”. Winsemius maakt er in 1622 reeds melding van en onderscheidt deze „Fonteyn” uitdrukkelijk van de „Born”, even buiten de Woudpoort⁵⁶. Blijkens de 17de-eeuwse stadsplattegronden werd het straatje, dat van de Breedstraat naar de Anjelierstraat leidde, „Bij de Fetse” genoemd, en inderdaad liep dit straatje oudtijds recht op deze bron of pomp aan, aangezien de doorbraak in de Anjelierstraat naar het abdijterrein nog niet bestond. Bestudering van de kaart van Nicolaas van Geelkerken leert dat de „Fetse” zich juist onder een vrij groot pand moet hebben bevonden, dat bij de doorbraak werd opgeofferd. Hoogst waarschijnlijk diende dit gebouw tot behuizing van een Bagijnenkloostertje, waarover wij verder vrijwel niets weten.

In het jaar 1967 stelden wij ter plaatse een onderzoek in, waarbij wij, onder het huidige straatplaveisel, op een kelder stieten, behoord hebbende bij een der panden welke ten behoeve van de doorbraak was gesloopt. Onder deze kelder stak echter nóg een kelder, en deze had kennelijk tot de opvangruimte behoord waaraan „de Fetse” eenmaal zijn water onttrok. Blijkens de zeer gedetailleerde vogelvluchtkaart van Dokkum, in 1788 vervaardigd door Smedema en aanwezig op het stadsarchief, bestond het kloosterachtige gebouw in vermeld jaar nog steeds en was de waterkelder dientengevolge slechts bereik-

⁵⁵ *Vita Bonifatii*, 57.

⁵⁶ *Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant, Beschrijvinghe der steden.*

baar vanuit dit pand. Het leegpompen van deze, bijkans 5 meter diepe kelder bleek geen sinecure te zijn maar met behulp van de brandweer gelukte dit toch, waarna de kelder met ladders tot op de bodem toegankelijk werd gemaakt (afb. 12 en 13). De kelder was afgedekt met een verpulft van kleine baksteen, dat vermoedelijk verband houdt met een restauratie waarop de gedenksteen uit het jaar 1710 duidt. De indruk werd tevens gewekt dat de kelder voorheen langer was geweest en men deze door het optrekken van een dwarsmuur had ingekort. De daarbij uitgespaarde openingen waren met opgestapelde dakpannen aangevuld, waartussendoor het grondwater naar het drooggepompte gedeelte stroomde.

Het keldergewelf rustte echter op muurwerk, opgetrokken uit kloostermoppen die de indruk wekten, de funderingen te hebben uitgemaakt van een ouder gebouw — ongetwijfeld het veronderstelde Bagijnenconvent.

Nu zouden wij het hierbij hebben kunnen laten, ware het niet dat de benaming „de Fetse” aanleiding heeft gevormd verband te leggen tussen deze diepe, geheimzinnige kelderput en Bonifatius, de Friese mansnaam Fetse — vrouwelijk Fetsje — indachtig, welke immers aan Bonifatius’ naam is ontleend, gelijk de Friese mansnaam Broer aan Willibrord. Begrijpelijk, maar ten onrechte want „fetse” is een oud-Friese, in onbruik geraakte benaming voor bron of put, welke nog voortleeft in de „fait” of drinkwaterdobbe op de Groningse wierden, de „fething” op de terpen der Noord-Friese halligen en de „vaete” of brandvijver in het midden van zo menig Zeeuws ringdorp.

Er is echter nog een andere omstandigheid welke aanleiding vormde de Dokkumer „fetse” in één adem met Bonifatius te noemen. Willibald vertelt namelijk dat de ons reeds bekende graaf Abba bij het opwerpen van de „tumulus” met zijn gevolg eens om het karwei heenreed toen zijn ros onverwachts met de voorpoten in de grond wegzakte. Nadat met vereende krachten het paard weer was losgetrokken weldt uit de onstane opening een bron op met heerlijk water, hetgeen in deze verzilte streek als een zegenbrengend won-

derteken werd opgevat. Deze „fons” nu zou dezelfde zijn geweest als de „Fetse”.

Het is de vraag of men er voor de 17de eeuw eender over dacht want het was juist binnen de abdijmuren dat men zich beroemde op het bezit van dezelfde „fons”.

Kempius is weer onze geleider in Dokkum waar hij ons uitlegt welke relieken de abdij aan de pelgrims kon tonen, en waar deze van het heilige water konden putten. Over de relieken zullen wij hier niet uitweiden, dat deden wij reeds in onze vorige bijdrage over Dokkum — terloops herinneren wij nog even aan de állerbelangrijkste, de door zwaardhouwen gekloofde „Ragynrudis-codex”, welke na de Reformatie met nog andere zaken uit Dokkum naar Fulda werden overgebracht.

Wat de „fons” betreft, Kempius vertelt niet in welke van de beide Dokkumer kerken deze te vinden was — in de „magnifica Abbatia Sancti Bonifacii”, „in cuius Ecclesia”. Maar dan duidt hij de plaats toch nader aan:

„Existit ad Occidentem illius tumbae, fons pulcherrima ac salutifer semper aquarum plenus, et nunquam effluens, a praedicto Martyre (Deo tamen architecto) cum ea regio incredibili siccitate exaruisset, miraculose pastorali baculo percussus”.

Cornelius beweert dus dat de heilbrengende bron door Bonifatius zelf zou zijn geslagen toen het land versmachtte wegens aanhoudende droogte. Hij drukt hier de voetstappen van de Utrechtse Anonymus, die evenmin de versie van Willibald aanhield. Deze „fons” nu weldt nog altijd en onafgebroken, zonder echter over te lopen. Wij kennen dergelijke wellen in de kweldergebieden hier en daar nog wel meer en deze worden gevoed door het grondwater uit aangrenzende zandgronden, waar dit wegens ondoordringende leemlagen niet kan wegzakken. Men zou mogen verwachten dat een dergelijke „fons”, binnen de kerk nog wel, ja zelfs ten Westen van de „tumba”, welke wij meenden te hebben teruggevonden, zich niet liet verbergen. En toch leverden onze naspeuringen niets op. Om met de oude Dokkumer burgemeester te spreken — „It is in geheim”.

SUMMARY

DOKKUM

Dokkum owes its earliest mention to the fact that St. Bonifatius and all those with him were murdered there in 754. No evidence has yet been found indicating that Dokkum existed before that year, and it remains quite possible that the town only grew up around the church that was built a few years later to commemorate the shocking event and was erected on the site where St. Bonifatius' tents had stood. There may also be a connexion between the name Dokkum and the watercourse on whose banks this camp was situated and in which St. Bonifatius' ships were moored.

Archeological excavations carried out in 1954 and again in 1966 and 1967 on the market square and within the walls of the Reformed Church supplied evidence that the square and the church lay on the 'tumulus', a mound of sod, raised shortly after 754 to serve as a fundament for the memorial church and its graveyard and parsonage.

A second church was found to have stood, just to the north, until 1588. This church served the monks of St. Bonifatius' Abbey, and proved to have been a tufa cruciform structure probably dating from the middle of the eleventh century. It is not clear to which chapter or monastery this cruciform church originally belonged. The still-existing parish church has a chancel dating from the first half of the fourteenth century, and the walls of the nave were found to include remnants of a structure built of large bricks probably originating from the beginning of the thirteenth or the end of the twelfth century. The construction of the latter church is probably related to the transfer of the parish to the Norbertines who also remodeled the tufa monastery church and erected a large tower west of it. It is in all likelihood the thirteenth century parish church which appears on the oldest surviving municipal seal of Dokkum. This church was consecrated to St. Martin, the monastery church to St. Bonifatius.

In a poem to his pupil Liudger, Alcuin makes a reference to the former's rebuilding of a church

in Dokkum consecrated to St. Paul and St. Bonifatius. No traces of this church or of the wooden church built shortly after 754 have yet been found, but the excavations revealed remnants of a third wooden church built around 900 (C¹⁴ dating). This church stood just to the west of a remarkably small tufa church with a narrower rectangular chancel. This small church had been built on a foundation of large erratic boulders, which were partially used again for the building of the brick church dating from about 1200. The many tree-trunk burials found in the deeper layers of the mound prove that the wooden church of about 900 could not have been the first church on the site.

From the middle of the twelfth century Dokkum's development into a small city trading with overseas countries can be followed easily in the historical sources. Numismatic finds indicate that Dokkum even had a mint of its own in the eleventh century, which clearly illustrates the character and the importance of the city as compared with Staveren, Bolsward, and Leeuwarden. The closure of the Dokkumer Diep in 1729 put an end, however, to Dokkum's maritime trade, which had mainly been with Baltic countries.

Until the Reformation, Dokkum played an important part in Friesland between Vlie and Eems as an ecclesiastical and pilgrimage-centre. By demolishing the abbey and drastically remodeling the parish church an end was put intentionally to this tradition, to the detriment of the aspect and importance of the town.

Although Dokkum was surrounded with moats by the Middle Ages, it had never had a town wall and, like the other Frisian cities with the exception of Sneek, was unprotected against siege. Fortifications were hastily built in 1582-1583, and proved both their indispensability and their quality in 1583. Large parts of them still stand, contributing to no small degree to the charm of the town, which has otherwise lost much of its lustre.

DE KERK TE JANUM

DOOR

R. STEENSMA EN W. J. BERGHUIS

In de literatuur over Janum vindt men regelmatig de opmerking dat de kerk een uithof van Klaarkamp is geweest, een Cisterciënser klooster dat voor 1163 werd gesticht in het naburige Rinsumageest. Een volgende stap was de rijke muurbehandeling te verklaren uit deze functie van uithof ¹. Onze eerste vraag dient derhalve te zijn: was Janum een uithof van Klaarkamp? Degene die zich tot nu toe het meest heeft beziggehouden met de kerk en zijn geschiedenis is dr. P. Glazema, onder wiens leiding in 1944 een oudheidkundig bodemonderzoek in het gebouw is ingesteld. In 1940 schreef Glazema in een oriënterende studie ²: „De samenhang van Janum met Klaarkamp laten wij hier wegens gebrek aan gegevens buiten beschouwing”. In zijn in 1948 verschenen dissertatie „Gewijde plaatsen in Friesland” wordt echter op drie plaatsen van de kerk te Janum gezegd dat het een uithof van Klaarkamp was en door dit klooster gebouwd werd ³. Helaas wordt in geen van de drie gevallen een bewijsplaats genoemd, hoewel de auteur overigens bepaald niet karig is met het noemen van zijn bronnen. Hetzelfde moet gezegd worden van een gelijksoortige opmerking van Van Buijtenen, een auteur die op het terrein van de Friese kloostergeschiedenis toch wel deskundig genoemd mag worden. In 1961 schreef deze voormalige rijksarchivaris in Friesland: „De op het gebied van Ferwerderadeel gelegen uithof van het importante Cisterciënser klooster Klaarkamp, Janum, is kennelijk een exemptte grangia uit de middeleeuwen” ⁴. Van Buijtenen twijfelt niet aan de uithof-functie van Janum en volgens hem is de uitstulping van Dantumadeel over de Dokkumer Ee heen in Ferwerderadeel, welke het dorpsgebied van Janum be-

betreft, een gevolg van de Cisterciënser invloed. Wat de band met Klaarkamp betreft geeft ook Van Buijtenen geen bewijsplaats en inzake genoemde uitstulping lijkt de theorie van Santema aannemelijker. Deze heeft er op gewezen ⁵ dat behalve bij Janum ook op enkele andere plaatsen grond van Dantumadeel boven de Dokkumer Ee ligt en hij zoekt de oorzaak hiervan in een vroegere loop van deze stroom. De op het onderhavige terrein zeer deskundige Schoengen noemt acht uithoven van Klaarkamp, waarvan sommige slechts een enkele maal als zodanig in de bronnen vermeld worden ⁶. Janum ontbreekt hier. Hetzelfde geldt voor de studie van Botke over Dantumadeel ⁷.

Onder een uithof wordt verstaan een nederzetting van monniken en lekebroeders op afgelegen grondbezit van een sterk agrarisch gericht klooster. De kapel van een dergelijke uithof diende met name voor het op geregelde tijden verrichten van het koorgebed en bij permanente bewoning ook voor het opdragen van de mis. Indien de hierna nog te behandelen hypothese van Glazema ten aanzien van de indeling van de kerk te Janum juist is, pleit dit zeker voor een oorspronkelijk gebruik door de monniken met waarschijnlijk in het westelijk deel een ruimte voor de leken. Verder is de rijke muurversiering bij de romano-gotische kerken, zoals we die bij het schip in Janum aantreffen, meer dan eens toegeschreven aan de bouwkundige kwaliteiten van de kloosterlingen, zonder dat overigens hiervoor een overtuigend bewijs geleverd kon worden ⁸. We moeten derhalve ten aanzien van Janum konkluderen dat het zeer wel mogelijk is dat de kerk door de monniken van Klaarkamp gebouwd

¹ P. Glazema, *Kerkmuseum Janum*, Leeuwarden ⁵1967, 7. — *Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam ⁵1965, 45.

² Archief Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek.

³ P. Glazema, *Gewijde plaatsen in Friesland*, Meppel 1948, 170, 175 en 202.

⁴ M. P. van Buijtenen, *Het Friese dorp in de middeleeuwen rechtshistorisch verkend*, Drachten 1961, 65 en fig. 17.

⁵ O. Santema, *Alde doarpsgesichten*, (Leeuwarden 1968), 85.

⁶ M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, III, Amsterdam 1942, 97.

⁷ J. Botke, *De gritenij Dantumadiel*, Dokkum 1932, 185-201.

⁸ Recentelijk is deze theorie nog verdedigd door Herma M. van den Berg, *Bull. K.N.O.B.*, 69 (1970), 23. Het is zeer wel mogelijk dat de kloosters hebben bijgedragen tot de bloei van de romano-gotiek, maar deze samenhang is nog te weinig onderzocht, zodat men niet zonder meer de invloed van de kloosters als voornaamste stimulans mag suggereren.

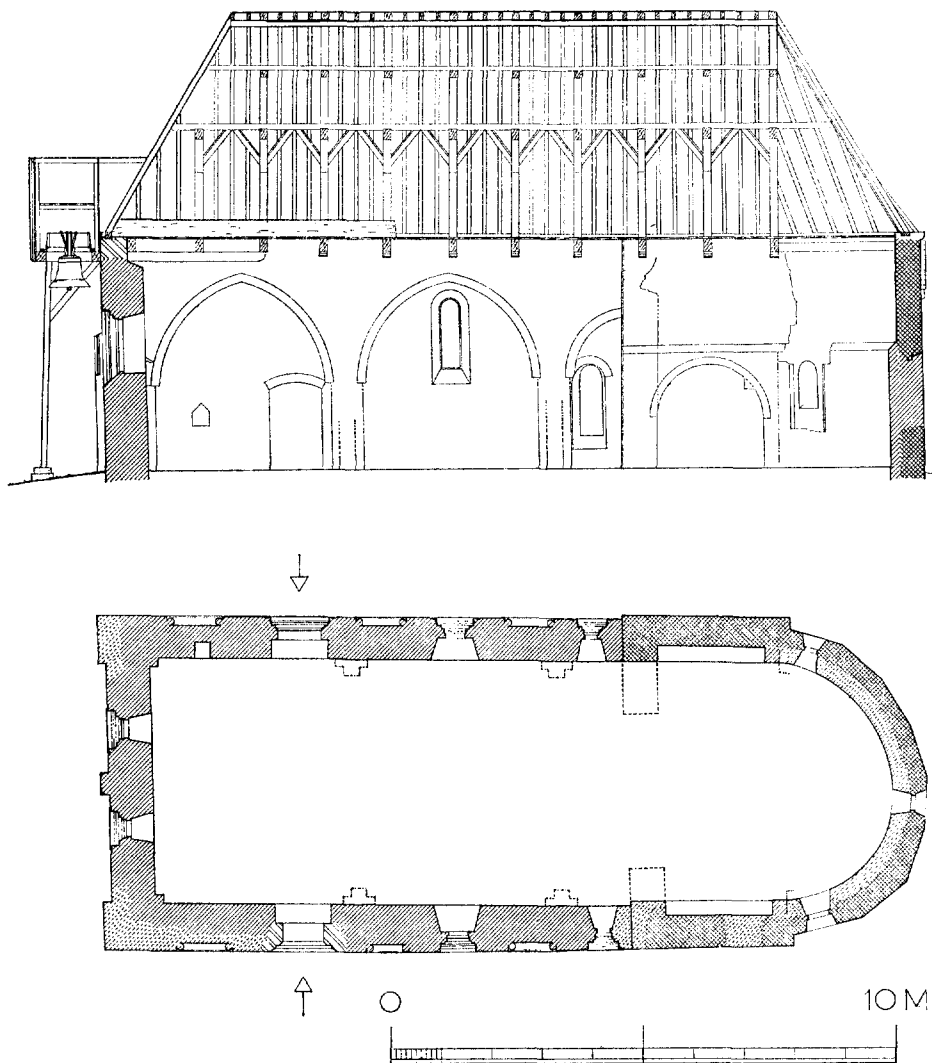

Fig. 1. Plattegrond na de restauratie en doorsnede voor de restauratie (naar opmeting van H. van der Wal en ir. J. J. M. Vegter 1942), schaal 1 : 150. Kruisarcering 1ste kwart 13de eeuw; enkele arcering 1ste helft 14de eeuw; zuidelijke ingang 1ste helft 16de eeuw; gestippelde arcering 1942-'44.

werd en oorspronkelijk ook als uithof diende, maar dat een schriftelijk bewijs hiervoor tot nu toe niet gevonden is.

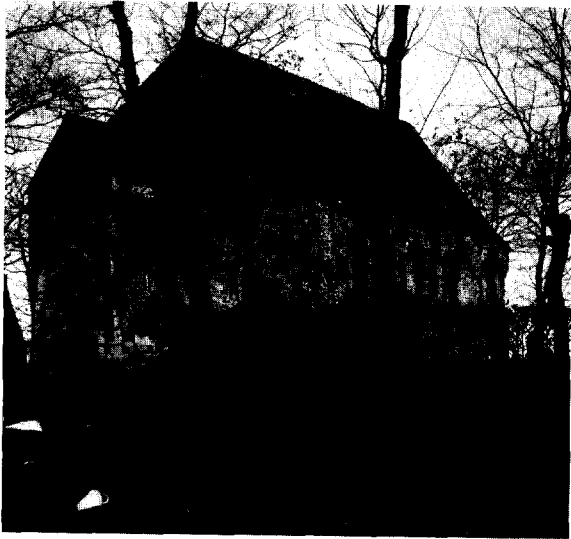
De gegevens die betrekking hebben op de middeleeuwse geschiedenis van Janum zijn schaars, maar uit het bewaard gebleven materiaal blijkt duidelijk dat de kerk van Janum in de 16de eeuw uitsluitend dienst deed als parochiekerk. In de

⁹ *Beneficial-boeken van Friesland*, met geschiedkundige inleiding door J. van Leeuwen, Leeuwarden 1850, 204.

Beneficialboeken van 1543 vinden we als pastoor Adrianus Jankel vermeld, terwijl Jelte Ryckez. kerkvoogd was⁹. Een pastoor en een kerkvoogd treffen we ook aan in 1580 bij de komst van de Reformatie¹⁰. In laatstgenoemd jaar werd ten aanzien van de kloosterlijke eigenkerk van Burum opgemerkt: „Pastorie heft geen onroerlijke goeden noch opkomsten, dan de pas-

¹⁰ J. Reitsma, *Register van geestelijke opkomsten van Oostergo*, Leeuwarden 1888, 162-164.

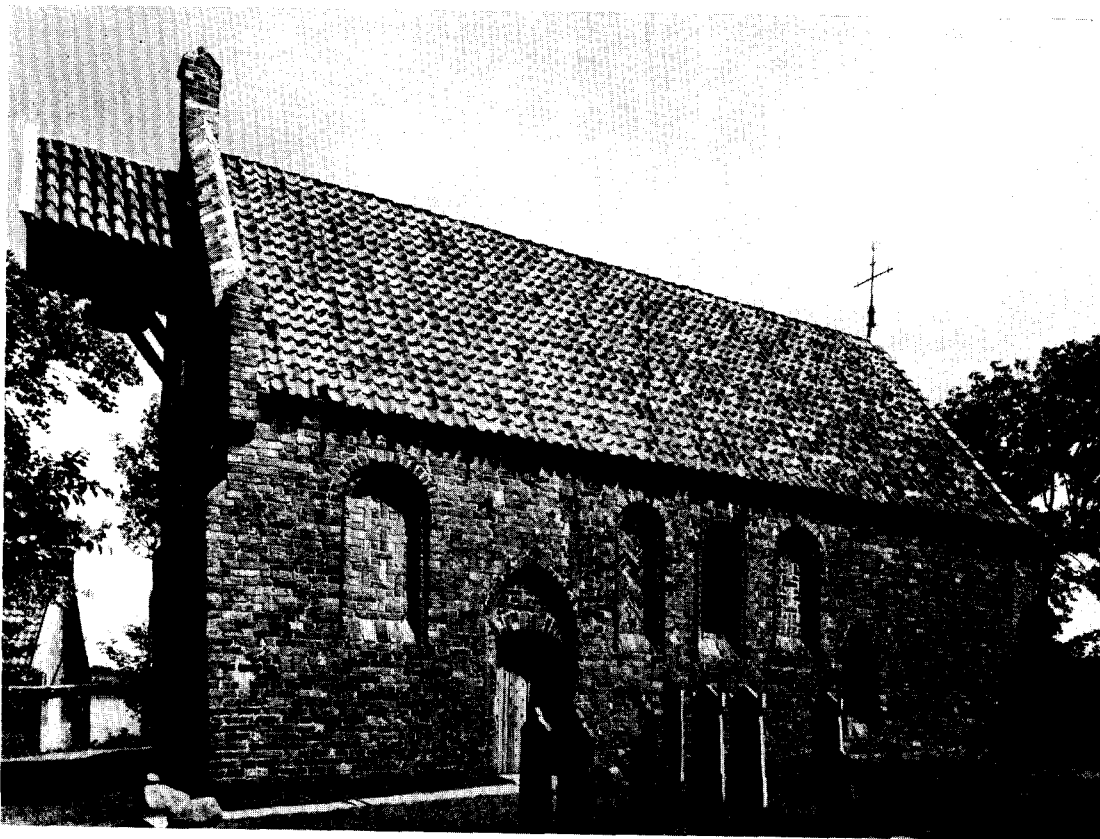
DE KERK TE JANUM

Afb. 1. De kerk uit het zuidwesten voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg).

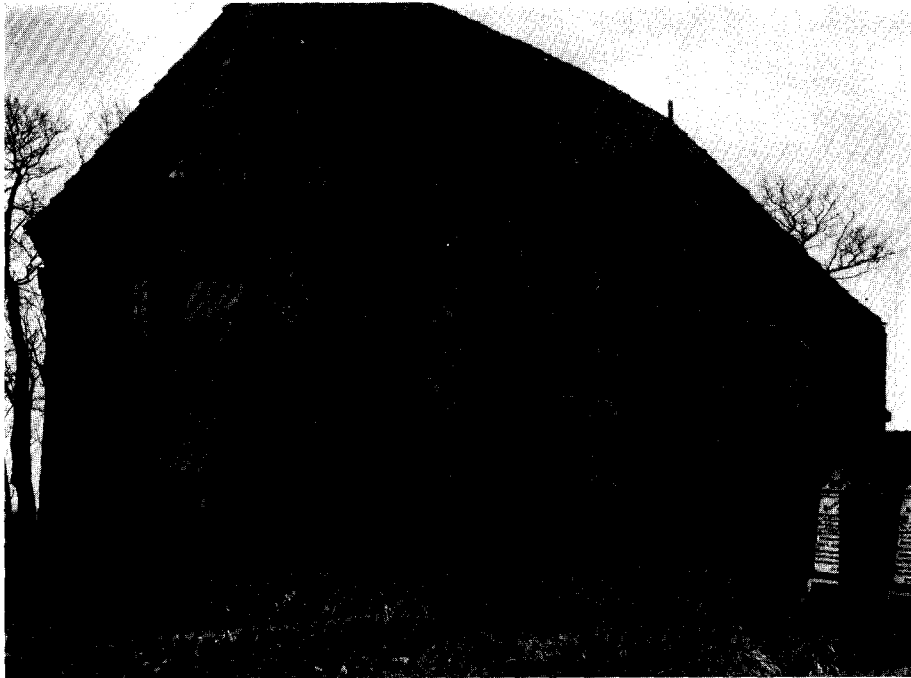

Afb. 2. Zuidmuur tijdens de restauratie. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 3. De kerk uit het zuiden na de restauratie. (Foto Monumentenzorg, 1950).

DE KERK TE JANUM

Afb. 4. De kerk uit het noordoosten voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 5. De kerk uit het noordoosten na de restauratie. (Foto Lit. Inst., Groningen).

toir end oick patroon worden onderhouden met de kerke van den convente Gerkescloister, twelck oick heeren en collatoer van de vorss. pastorie end kercke sijn" ¹¹. Dezelfde bron, een register van geestelijke goederen, vermeldt bij Janum wel patroons- en pastoriegoederen ¹⁰. In 1543 werd echter wel boven de pastoriegoederen van Janum vermeld: „tCorpus van tLeen te Hyannum”, een slechts weinig voorkomende aanduiding. We vinden deze verder bij Roodkerk ¹², waar in de aanhef is toegevoegd dat de vergeving van het leen berust bij de abt van de Praemonstratenzers te Dokkum. Patroons- en pastoriegoederen waren te Roodkerk vermengd en het klooster moest zowel pastoor als kerk onderhouden. Op het eerste gezicht is men geneigd om uit genoemde aanhef bij Janum te konkluderen dat het benoemingsrecht van de pastoor waarschijnlijk bij een klooster, i.c. Klaarkamp, berustte, maar zelfs dat recht bezat Klaarkamp niet (meer?) volledig. Uit een stuk over de nominatie van heer Lucas in 1538 blijkt dat genoemd recht berustte bij Mr. Sydts Tjaarda te Rinsumageest, de gemeente van Janum en de abt van Klaarkamp: zij drieën kozen de pastoor ¹³.

De konklusie uit deze gegevens moet zijn dat in 1543 de eventuele ontwikkeling van uithof tot parochiekerk voltooid was. Indien genoemde ontwikkeling heeft plaatsgevonden, zal zij ook veranderingen in de indeling hebben teweeggebracht: de ruimte voor de monniken werd waarschijnlijk bij de lekenkerk getrokken.

Nadat Janum van 1602 tot 1607 een zelfstandige hervormde gemeente is geweest met een eigen predikant, is het sindsdien gekombineerd met Birdaard. Over de geschiedenis van de kerk na de Reformatie ontbreken de gegevens doordat het archief van de kerkvoogdij heden ten dage onvindbaar is, waarbij we met name het oog hebben op het rekeningenboek van 1782 tot 1826, dat in 1899 nog aanwezig was ¹⁴.

Het gebouw in zijn tegenwoordige staat

De kerk te Janum bestaat uit twee duidelijk te onderscheiden gedeelten, het schip en het koor, welke in verschillende perioden zijn gebouwd. Tezamen vormen zij een betrekkelijk klein gebouw van 6.50 bij 16.50 m, uitwendig gemeten.

Beide zijn opgetrokken in groot formaat rode baksteen (schip 31 x 9.3 x 15; 10 lagen 98 cm; koor 28 x 7.5/8 x 14; 10 lagen 90 cm).

Het schip bestaat uit twee traveeën en het gedeelte van een oostelijke travee. Deze travee-indeling is aan de binnenzijde duidelijk te onderkennen in de restanten van de spitsbogige muraalbogen, die zich aftekenen achter de witsellaag. Bij elke travee is de uitwendige indeling van het muurwerk aan noord- en zuidzijde gelijk: in de westelijke travee een nis en een ingang, in de middelste travee een raam met aan weerszijden een nis en in het oostelijke gedeelte een hagijskoop.

De nissen zijn gevuld met vlechtwerk: een keperverband bij de beide buitenste aan de noordzijde en de middelste aan de zuidzijde; een rechtgeplaatste siervlechting bij de beide buitenste aan de zuidzijde; een schuingeplaatste siervlechting bij de middelste aan de noordzijde. De nissen zijn alle omgeven door een rondstaafprofiel. De nissen in de westelijke travee zijn iets breder dan die in de middelste travee.

De profilering rond ramen, hagijskopen en noordelijke ingang is bijzonder rijk gevormd. Die langs ingang en hagijskopen bestaat uit een groot bolprofiel en twee kleine en, meer naar binnen, een steen met holprofiel tussen twee kleine bolprofielen. Langs de ramen twee stenen met bolprofielen: een grote en twee kleine. De ingangsnis aan de noordzijde is rondbogig en dateert uit de bouwtijd. De zuidelijke ingang daarentegen is geplaatst binnen een gotische spitsboognis met afgeschuinde dagkanten. Oorspronkelijk had deze ingangspartij waarschijnlijk dezelfde vorm als de noordelijke. De nissen en ramen zijn door rondbogen gedekt. De zuidgevel van het schip is afgedekt door een holgeprofileerde rollaag. Iets voorbij de inspringsing van het koor gaat dit holprofiel over in een kwartbolprofiel, dat rond het koor en langs de noordgevel loopt.

De westgevel bezit een liseen op beide hoeken en in het midden. Ter weerszijden van de middelste liseen bevindt zich een rondbogig venster met een profilering zoals we die ook bij de ramen in de zijmuren aantreffen. Het bovenste deel van de middelste liseen bezit een eenvoudiger profiel. De topgevel met korte vierkante bekro-

¹¹ Reitsma, o.c., 190.

¹² *Beneficiaal-boeken van Friesland*, 202.

¹³ *Groot placaat- en charterboek van Friesland*, uitgegeven door G. F. thoe Schwarzenberg en Hohenlands-

berg, Leeuwarden 1768-'93, II, 724.

¹⁴ J. L. Berns, *Oude kerkelijke archieven in Friesland*, Den Haag 1899, 30.

ning is bij de restauratie aangebracht. De klok hangt onder een afdak aan deze gevel.

Het schip is overwelfd geweest, zoals door de muraalbogen en de gewelfaanzetten in de noordwestelijke en zuidwestelijke hoek wordt aange-toond. Deze stenen overwelling is naderhand vervangen door een balkenzoldering, die bij de restauratie is verwijderd. De westelijke travee bezit in de noordwand een nisje, dat afgedekt wordt door schuin tegen elkaar geplaatste stenen. Op de noordwand van de middelste travee is onder de muraalboog het restant van een ornamentale beschildering teruggevonden.

Het koor bestaat uit een rechthoekige travee en een iets inspringende sluiting, die inwendig half-rond en uitwendig veelhoekig (8/16) gevormd is. De hoeken worden aan de bovenzijde gemarkeerd door korte bakstenen kolonnetten of rondstaven, die gedragen worden door een op de kant geplaatste steen. De sluiting is onder de dakrand uitgekraagd naar een $\frac{3}{8}$ hoekvorm. In de muren van de koortravee bevinden zich aan de binnenzijde grote rondbogige nissen. In de sluiting zijn drie rondbogige ramen geplaatst, waarvan de middelste in het muurvlak ten zuiden van de as van het gebouw is aangebracht. Opvallend is dat deze drie ramen in breedte verschillen: van het noorden naar het zuiden wordt de breedte steeds groter; mogelijk heeft men hier met de zonnestand rekening gehouden.

De ligging

De charme van de kerk te Janum wordt niet alleen door de architectuur en inrichting bepaald, maar ook door haar ligging op een hoge, grotendeels afgegraven terp. Aan het begin van het pad, dat naar de kruin van de terp voert, is een kleine parkeerplaats aangelegd en de bezoeker wordt uitgenodigd om het laatste deel van de tocht naar de kerk te voet af te leggen: des te beter kan men genieten van het vrije uitzicht naar alle zijden met aan de horizon diverse stompe en spitse kerktorens, waaronder de zadeldaktorens van Blija, Ferwerd en Hoogebeintum. In de richting van Rinsumageest heeft men het uitzicht op de terreinen waar tot 1580 het uitgebreide kloostercomplex van Klaarkamp heeft gestaan. Slechts een forse kop-hals-romp boerderij en enkele arbeiderswoningen staan naast de kerk op de terp. Het is te hopen dat het gehele sfeervolle dorpje als monument gehandhaafd zal worden.

De restauratie

In 1936 werden door de kerkvoogdij de eerste

pogingen aangewend om tot restauratie van de sterk vervallen kerk te komen en nog hetzelfde jaar verklaarde de minister zich bereid subsidie te verlenen. De toekomst van het gebouw was echter nog onzeker omdat de kerkvoogdij uit eigen middelen bijna niets kon bijdragen, terwijl het kerkgebouw voor de hervormde gemeente Birdaard-Janum geen functie meer vervulde bij de uitoefening van de eredienst. In 1938 heeft het Fries Genootschap zich het lot van het gebouw aangetrokken, daarbij met name gestimuleerd door notaris Ottema. De kerkvoogdij was bereid de kerk af te staan, opdat die na de restauratie als een uithof van het Fries Museum kon worden ingericht. In 1940 begon de voor de restauratie aangezochte architect, ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden, met zijn onderzoek. In oktober 1942 bracht hij een rapport uit over de toestand van de kerk en leverde hij een begroting in met als eindbedrag f 17 400.—. In 1943 werd begonnen met de restauratie, die met verschillende onderbrekingen heeft geduurd tot 1947: op 5 juli van dat jaar vond de opening van het kerkmuseum plaats. De restauratie heeft in totaal f 29 572.53 gekost.

Het is voor de kennis van het gebouw van belang om de belangrijkste veranderingen, die bij de restauratie hebben plaatsgevonden, na te gaan. De meest ingrijpende wijzigingen zijn te constateren bij de west- en zuidgevel van de kerk.

In de eerste plaats de westgevel. Hier stond voor de restauratie een eenvoudige balkonstruktie, waarin de klok was opgehangen. Deze hangt nu aan twee balken die dwars door de topgevel aan de balken boven het schip bevestigd zijn. De opnieuw opgemetselde topgevel met de opvallende afdekking is ontworpen door de architect. De gedichte raampjes zijn heropend en de profilering is naar gevonden restanten hersteld. Aan de noordzijde van deze gevel is een liseen gemetseld zoals deze werd aangetroffen aan de zuidzijde. Het plan van de architect om de door hem veronderstelde bogen van de middenliseen naar de beide hoekliseen opnieuw aan te brengen, heeft geen doorgang gevonden.

In de tweede plaats de zuidgevel. In de loop der tijden waren hier drie vensters ingebroken: een bij de overgang van schip naar koor, een in de koortravee en een in het zuidoostelijke deel van de koorsluiting. Verder was het venster in de tweede schiptravee naar beneden verlengd. Al deze wijzigingen zijn bij de restauratie ongedaan gemaakt. Van de hagoskoop in deze gevel waren restanten bewaard gebleven; het herstel heeft

plaatsgevonden naar het voorbeeld van het exemplaar aan de noordzijde. De profilering werd bij de hagiokoop grotendeels, bij het venster ten dele vernieuwd. Het westelijk deel van de zuidgevel is ingrijpend gerestaureerd. Het gotische poortje was ten dele dichtgemetseld en van een vierkant raam voorzien en ten westen van deze ingang was een nieuwe rechthoekige toegang ingebroken. Deze wijzigingen zijn waarschijnlijk aangebracht om een grotere ruimte voor de preekkerk ter beschikking te hebben: op deze wijze hoefde slechts een klein deel van de kerkruimte afgescheiden te worden om als toegangsportaal dienst te doen. Bij de restauratie is de westelijke ingang weggewerkt en de gotische toegang weer hersteld. Ten westen van laatstgenoemde ingang is een nis met kraalprofiel en siervlechting aangebracht, zoals die ook aan de noordzijde aanwezig is. De opzichter van het werk, de heer S. Meinsma, meent zich te herinneren dat aan de zuidzijde sporen van een nisboog zijn gevonden.

In de derde plaats de noord- en oostgevel. De noordzijde was vrij gaaf intact gebleven, want hier waren alleen de ingang, het raam en de hagiokoop gedicht, welke heropend zijn. Het muurwerk van het koor heeft wel enige veranderingen ondergaan. De drie kleine rondboogige vensters waren dichtgemetseld en zijn heropend; het vierkante venster dat in de noordoostzijde was ingebroken, is weggewerkt. De zware steunbeer, die op de noordoosthoek was geplaatst, is weer verwijderd, terwijl de kolonnetten op enkele plaatsen aangevuld zijn. Verder is het muurwerk grotendeels opnieuw opgemetseld.

Tenslotte het interieur. Dit is ingrijpend veranderd, hetgeen bij de bespreking van de inrichting nader ter sprake zal komen. Hier moge worden vermeld dat het plan om voor het koor ter plaatse van de gevonden fundering een zware triomfboog te metselen niet is uitgevoerd, beter gezegd: halverwege de uitvoering is gestopt. Het reeds opgetrokken deel is met de weer opgebouwde pilasters weer afgebroken.

Datering

Het is dikwijls moeilijk, na een ingrijpende restauratie nog een overzicht te geven van de oorspronkelijke kenmerken die een gebouw gekarakteriseerd hebben. Al zijn de vernieuwde gedeelten nog zo zorgvuldig gekopieerd, toch zijn vaak belangrijke aanwijzingen verloren gegaan, waardoor de documentaire waarde van het gebouw sterk is verminderd. Elke conclusie laat dan immers ruimte voor gerechtvaardigde twijfel. In het ge-

val van Janum kunnen wij echter beschikken over een uitvoerige fotodocumentatie van de toestand voor en tijdens de restauratie, opmetingstekeningen van architect Vegter, een correspondentie tussen deze en de directeur van het rijksbureau voor de Monumentenzorg Kalf, en de opgravingsrapporten van Glazema. Hier is het dus nog wel mogelijk, een inzicht te krijgen.

Reeds tijdens de aanvang van de restauratie ontwikkelde zich een levendige discussie over de bouwgeschiedenis. Het ging over de vraag welk gedeelte ouder was, het koor of het schip.

Architect Van Heeswijk, in dienst van Monumentenzorg, opperde, dat het koor het oudste deel moest zijn, naderhand uitgebreid met het tegenwoordige schip. Deze gedachte werd later uitgewerkt door Kalf en bevestigd door waarnemingen van Vegter. Men ontdekte namelijk, dat de volkomen rechte bouwnaden tussen het koor en schipgedeelte niet alleen de westelijke beëindiging van de koormuren vormden maar ook de buitenhoeken van een noord-zuid gerichte muur, waarvan de aanzetten zich nog duidelijk op de binnenwanden aftekenden. En daaruit kon geconcludeerd worden, dat het koor een afzonderlijk bouwlichaam was geweest. Bij de opgraving bleek, dat deze westelijke afsluiting een wijde opening had gehad waarvan de dagkanten nog tot op een zekere hoogte aanwezig waren. Hieruit leidde Kalf af, dat men eerst een vrijstaande kapel had gebouwd met de bedoeling, deze in de toekomst als koor te laten fungeren voor een nog te bouwen kerk. De opening in de westmuur bedoeld als toekomstige triomfboog, zou dan een tijdelijke afsluiting hebben gehad met houten schotwerk. Glazema ontdekte echter bij de opgraving in april-mei 1944 een kleilaag met baksteenpuin die onder de huidige schipfunderingen doorliep, waaruit men zou kunnen opmaken, dat het koor in zijn oudste vorm gebouwd is tegen een kerk, die aan het huidige schip vooraf ging.

Vegter deelde de opvatting van Kalf en veronderstelde, dat men de aanleg bij de bouw van het schip zodanig had gekozen, dat de veronderstelde kapel zou worden gesloopt, om plaats te maken voor een nieuw in de trant van het schip. De wanden van het schip bleken immers resten te bevatten van afgehakte muraalbogen voor twee ribloze koepelgewelven, terwijl de muraalbogen voor een derde gewelf te niet bleken te lopen tegen de westmuur van het koor. Een abrupte beëindiging, die bij anderen de indruk wekte, dat de derde travee van het schip eens compleet was geweest, maar grotendeels plaats had moeten ma-

ken voor het koor, zodat niet het schip maar het koor van jongere datum zou zijn. Uit foto's van voor de restauratie valt echter duidelijk af te lezen, dat de verticale beëindiging van de schipmuren noch van binnen noch van buiten als een breuklijn verloopt. Er is daar niets afgebroken. Integendeel het schip blijkt met zorg tegen de al bestaande koormuren te zijn aangebouwd.

Het koor is dus wel degelijk ouder dan het schip. De buitenzijde vertoonde voor de restauratie geheel het aspect van halfsteensverband, zoals wij dit in Friesland bij de alleroudste bakstenen kerken aantreffen. Het lijkt alsof men na het gebruik van in afmeting sterk variërende tufsteen de mogelijkheden van het nieuwe bouw materiaal om regelmatig metselwerk te maken zo volledig mogelijk heeft willen uitbuiten. Aanvankelijk werkte men daarom in het meest regelmatige verband, het halfsteensverband, want de consequenties, het losvriezen van de buitenste laag, onderkende men nog niet. Met het verstrijken van de tijd ziet men in steeds toenemende mate koppen toegepast, totdat uiteindelijk afwisselend kop- en streklagen worden gebruikt. Het gebruik van alleen maar strekken levert bij de bouw van een half rond bezwaren op. Vandaar dat bij de apsis van Janum de traditionele halve cirkelvorm benaderd is in de halve zestienhoek. De apsis zal oorspronkelijk slechts twee vensters hebben gehad. Het even aantal sluitingsfacetten brengt mee, dat de middelste hoek in de as van het gebouw ligt en het oostelijke venster, voor de restauratie aanwezig ten zuiden van de middenas, was blijkens een foto zeer waarschijnlijk later toegevoegd. Van beide andere vensters had het noordelijke voor de restauratie aan de binnenkant een spitsboog terwijl het andere breder was en korfbogig afgedekt. Beide zijn nu rondbogig gereconstrueerd.

De laag geplaatste sluitingsvensters wijzen op het voornemen om een stenen gewelf te maken in de vorm van een halve koepel, een gewelf, dat misschien ook tot stand is gekomen maar door scheuren en uitwijken van de te dunne muren vroegtijdig bezweken. Het rechte koorgedeelte zal gezien de smalle rechthoekige plattegrond een houten balkzoldering gehad hebben. Daarop wijzen ook enige bijgehakte stenen aan de noordzijde, die tezamen de contrados aanduiden van een rondboogvenster, even groot als in de sluiting maar hoger geplaatst. Aan de zuidzijde was de oorspronkelijke toestand verstoord bij het aanbrengen van twee rondboogvensters, omlijst door een vellingkant, oorspronkelijk aangepast bij de

aangrenzende nissenversiering van het schip maar later naar beneden vergroot.

De apsis was oorspronkelijk waarschijnlijk lager dan het rechte koorgedeelte en naderhand verhoogd tot het niveau van de zijmuren. Het gaat om de bovenste tien lagen, op de buitenhoeken van de apsis versierd met een rondstaaf op een console. Om dit gedeelte waterpas te kunnen leggen waren er enige correcties nodig in verband met verzakkingen van het onderliggende werk. Ook het rechte koorgedeelte zal rondstaafversieringen hebben gehad, getuige enige afgehakte baksteenkoppen boven elkaar, die naderhand in het muurwerk werden ingekast. De oorspronkelijke muurbeëindiging van het koor is niet meer na te gaan, omdat men later terwille van een driezijdig gesloten bekapping het bovendeel van achtzijdig tot driezijdig heeft uitgekraagd en bij deze gelegenheid ook het rechte gedeelte van boven heeft vernieuwd.

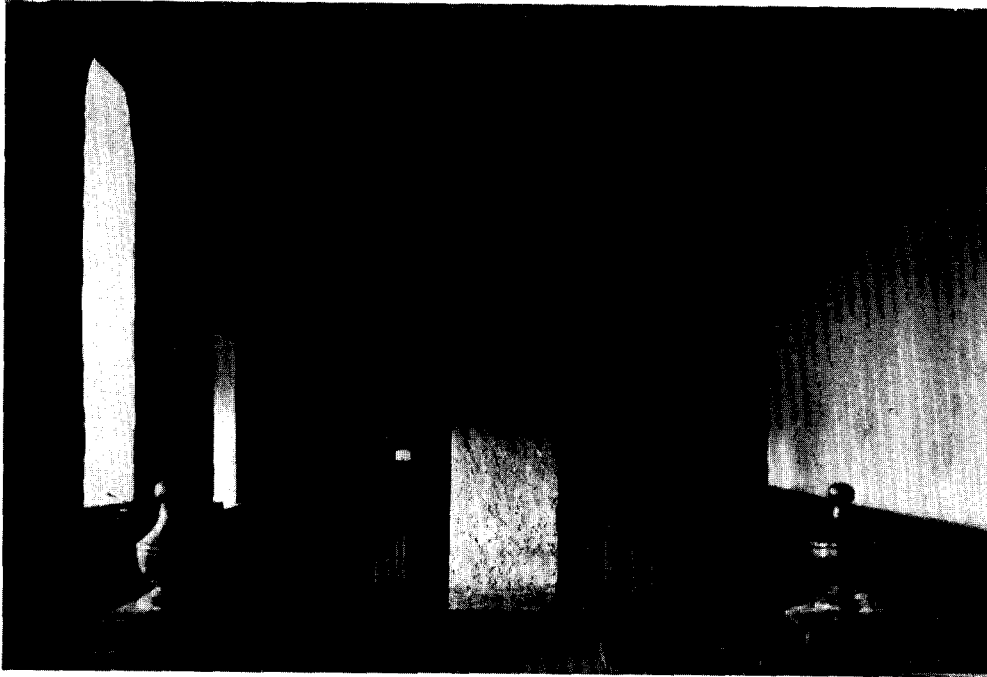
Tot aan de restauratie had het koor een binnenbeklamping, die de koorwanden in hetzelfde vlak bracht als de schipwanden. Langs de zijwanden was deze beklamping een steen dik waarin aan weerszijden een wijde rondboognis was uitgespaard. De apsis had een beklamping ter dikte van een halve steen over het dichtgezette oostelijke venster heen maar met uitgespaarde nissen ten behoeve van beide zijvensters. Deze beklamping heeft waarschijnlijk gediend ter ondersteuning van een stenen overwelfing, maar dan niet van het koor in zijn oudste vorm, zoals Vegter meende, maar van een overwelfing, die aansloot bij de gewelven van het schip. Bij de bouw van het schip is dus niet gerekend op afbraak van het oude koor, omdat men dit juist wilde inpassen in het totale bouwplan: drie traveeën met koepelgewelven, waarvan de meest oostelijke een klein gedeelte van het schip en het hele koor omvatte.

Van deze overwelfing zijn in het schip sporen teruggevonden maar niet in het koor, omdat daar tegelijk met de gewelven ook de beklamping tot boven een horizontale versnijding zal zijn verwijderd. De beklamping, die uit afbraak van kloostersteen was opgetrokken, stond geheel los tegen de oorspronkelijke muur, zodat er geen sporen achterbleven, met uitzondering misschien van een gebogen moet, die op een foto vaag zichtbaar is en het beloop van een vroegere muuraal zou kunnen suggereren.

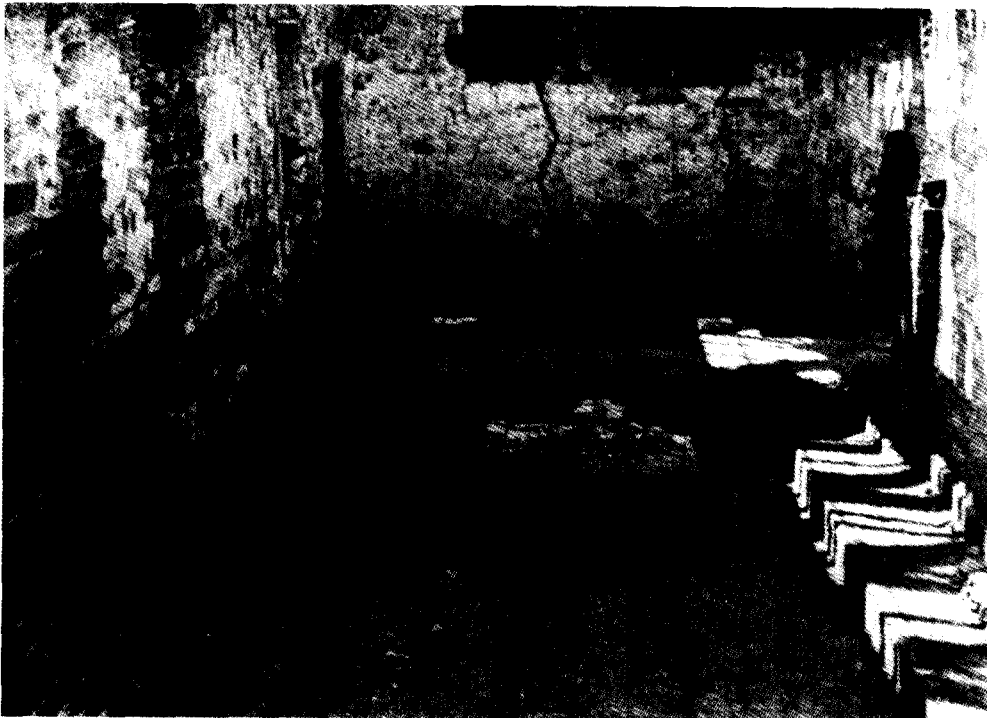
De bouwgeschiedenis kan als volgt worden samengevat:

Bij een kerk, waarvan alleen maar bekend is, dat er baksteen aan verwerkt was, wordt het hui-

DE KERK TE JANUM

Afb. 6. Interieur naar het westen voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg).

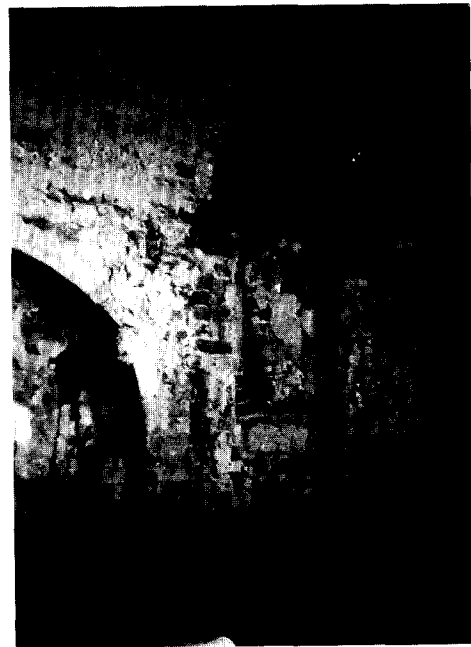

Afb. 7. Overzicht van de opgraving naar het westen met fundering van het veronderstelde westaltaar en van de westelijke scheidingswand.

DE KERK TE JANUM

Afb. 8. Interieur naar het oosten voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 9 en 10. Noordwand van de oostelijke travee tijdens de restauratie.

dige koor gebouwd, dat voorzien is van een lagere overwelfde sluiting. Baksteenformaat, metselverband en detaillering wijzen op het begin van de 13de eeuw.

Het schip werd vermoedelijk in de eerste helft van de 14de eeuw gebouwd en bij die gelegenheid zal de kerk overdekt zijn met drie koepelgewelven over drie traveeën, van welke de laatste grotendeels samenviel met het oudere koor. Het schip is jonger dan de archaïserende architectuur doet vermoeden, zoals blijkt uit de omlijstingen van ingang, vensters en hagiokopen, waarvan de profilering ook wordt aangetroffen in Groninger kerken uit de laatste fase van de Romano-Gotiek: Holwierde, Noordbroek, Zeerijp.

Omstreeks dezelfde tijd kan de apsis verhoogd zijn maar zeker is dit niet, omdat kolonnetten als te Janum ook al te vinden zijn aan koorsluitingen van kerken in het noorden van Friesland uit het begin of midden van de 13de eeuw; bijvoorbeeld te Marrum, Raard, Wijns en Aalsum.

Een latere wijziging, waarbij de zuidingang in gotische trant werd veranderd, zou men kunnen stellen in het begin van de 16de eeuw, toen ook de twee vensters aan de zuidzijde van het koor zullen zijn aangebracht; wat betekent, dat de overwelfing toen al verdwenen was. Tegelijkertijd zal ook de ingrijpende herstelling van de zuidwesthoek hebben plaats gevonden.

Weer later, in de 17de eeuw, is de grenen bekapping aangebracht, die tot aan de restauratie aanwezig was. Bij die gelegenheid is ook de westelijke topgevel gesloopt en een nieuwe bakstenen rollaag onder de daklijst gemetseld, waarbij de hol- en bolgeprofileerde stenen van de daklijst vrij willekeurig over het gebouw werden verdeeld.

De inrichting

In april en mei 1944 is in de kerk een bodemonderzoek ingesteld onder leiding van Glazema¹⁵. De resultaten hebben aanleiding gegeven tot een interessante hypothese aangaande de middeleeuwse indeling van het gebouw. Iets ten oosten van de beide ingangen werd in het midden een fundament aangetroffen met restanten van fondamente bij de zuidelijke en noordelijke pilaster, welke fondamente volgens Glazema waarschijnlijk hebben gediend als steunpunten

van een scheidingswand. Aan de oostzijde van het middelste fundament werd een groot recht-hoekig fundament aangetroffen, mogelijk de plaats van een west-altaar. Verder zegt Glazema in zijn verslag: „Een tweede afscheiding zou zich bevonden hebben even westelijk van de beide bij de restauratie teruggevonden en herstelde hagiokopen. Juist voor deze smalle, betrekkelijk hoge, maar laag in het muurwerk geplaatste zichtspleten, kwamen inwendig aan de muren zodanige uitmet-selingen te voorschijn, dat men tot een afsluiting van het middengedeelte van het schip mag besluiten”¹⁶. Of dit juist is, dan wel dat Glazema de resten van de pilasters voor deze uitmet-seling heeft aangezien, is op de tekeningen en foto's niet meer na te gaan. Glazema komt tot de konklusie dat het deel van de kerk tussen de beide veronderstelde scheidingswanden bestemd was als ruimte waar de monniken hun koorgebed konden zingen. De oostelijke ruimte was het priesterkoor. Blijft nog de vraag wat de bestemming van het westelijk deel van de kerk was. Het veronderstelde westaltaar doet vermoeden dat deze ruimte voor de leken bestemd was, daar de kerk ook als parochiekerk dienst deed. Maar ten westen van de ingangen zijn ook fondamente te voorschijn gekomen: bij de noord- en zuidwand en op ongeveer anderhalve meter vanaf de beide zijmuren. In de dagverslagen van de opgraving¹⁷ heeft Glazema de veronderstelling geuit, dat hier een wand heeft gestaan die de westelijke ruimte scheidde van de loopgang tussen de ingangen. Deze westelijke ruimte zou dan als sakristie gebruikt zijn, waarbij het nisje in de noordmuur gebruikt kon worden voor het opbergen van liturgisch vaatwerk.

De door Glazema voorgestelde drievoudige indeling lijkt niet onaannemelijk, hoewel eigenlijk alleen de fondamente ten oosten van de ingangen enigermate overtuigingskracht hebben. Liturgisch gezien is een scheidingswand tussen de ruimte voor het koorgebed en het priesterkoor niet noodzakelijk. De verklaring van de functie van het westelijk deel van de kerk is onbevredigend, hetgeen Glazema mogelijk zelf ook heeft beseft, daar hij in het gepubliceerde verslag zwijgt over de westelijke fondamente. Als zich daar een sakristie of andere afgesloten ruimte heeft bevonden, dan was er voor de leken geen plaats meer over. Dat zij tevreden moesten zijn

¹⁵ P. Glazema, „Het onderzoek van de middeleeuwse kerken met de spade”, *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland*, Meppel 1947, 409-412.

¹⁶ Glazema, *o.c.*, 1947, 412.

¹⁷ Archief Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

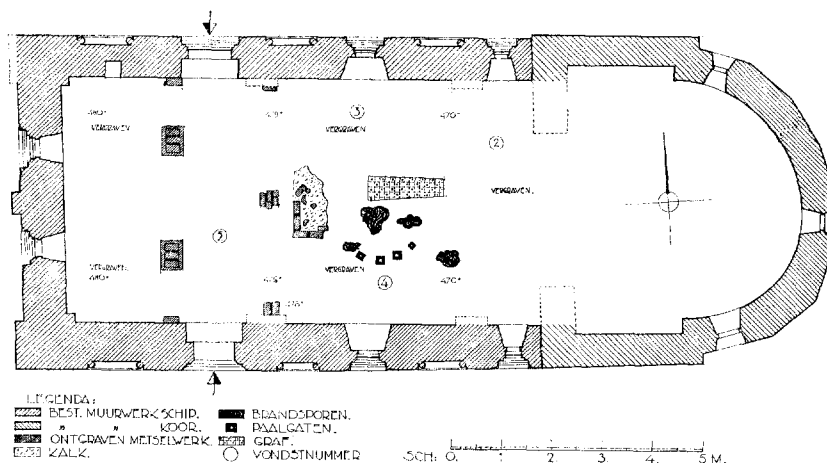

Fig. 2. Plattegrond met ontgravingsvondsten, vlak 4.70 + N.A.P., schaal 1 : 150. Tekening Monumentenzorg (H. van der Wal, 1944).

met de gang tussen de beide ingangen is weinig aannemelijk. Mogelijk hebben deze fundamenten voor een ander (later) onderdeel gediend, bijvoorbeeld de steunbalken van een klokketoren of de pilaren van een galerij.

De kerk is na de Reformatie ingericht voor de protestantse eredienst. Tot aan de restauratie stond de preekstoel tegen de oostwand met daarvoor het doophek, dat van de noord- naar de zuidwand liep. Links en rechts van het middenpad bevond zich een rij banken, waarvan de voorste drie en achterste twee van een lessenaar en een deurtje waren voorzien. Aan de westzijde bevond zich een ingangsportaal dat door een houten schot van de preekruimte was gescheiden. Boven de ingang bevond zich tegen de oostzijde van dit schot een balustrade, mogelijk het restant van een vroegere galerij.

Na de restauratie is de kerk als museum ingericht waarbij het koor iets verhoogd is. Op de plaats van de vroegere triomfboog zijn gedeelten van de te Wons gevonden koorafscheiding opgesteld. In het koor is een van de beide altaarstenen, die nog in Janum aanwezig waren, op een gemetseld voetstuk geplaatst. In de vloer zijn de fundamenten aangegeven, die in het westelijk deel van de kerk gevonden zijn. Tot de restauratie was de kerkruimte overdekt door een zoldering waarvan de balken 17de eeuwse sleutel-

stukken bezaten. Bij de restauratie is de kap in het zicht gelaten.

De inventaris

Van de middeleeuwse inventaris bleef in de eerste plaats de altaarplaat van rode zandsteen bewaard, die in het koor weer op een gemetseld voetstuk is geplaatst. Voor de restauratie lag deze steen in het portaal bij de ingang. Van een tweede altaarsteen van hetzelfde materiaal bleef een groot fragment bewaard, dat thans in de kerk staat opgesteld tegen de noordmuur. Tegen de zuidmuur staat een grafsteen van rode zandsteen, die eveneens uit Janum afkomstig is. Deze steen uit de tweede helft van de 12de eeuw is versierd met in laag reliëf beeldhouwde kromstaven²⁰. Voor de verdere inventaris, waarvan de stukken uit diverse plaatsen afkomstig zijn, kan verwezen worden naar de museumgids¹⁸.

De klok uit 1489 heeft aan de bovenzijde een slecht leesbaar randschrift, dat, voorzover valt na te gaan, enige namen bevat waaronder die van Dominus Hinricus en Sidsz. Bottinge. Aan de onderzijde zijn drie heiligenbeelden gegoten: Maria met Kind, een bisschop en Catharina. Bij de opgravingen werden in het schip brandgaten aangetroffen met fragmenten van een lemen klokkengietvorm, als ook bronslintels, hetgeen er op wijst dat in de kerk een klok gegoten is¹⁹.

¹⁸ *Kerkmuseum Janum*, Leeuwarden 51967, inv. nr. 18. — H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*, Drach-

ten 1957, 68.

¹⁹ Glazema, *o.c.*, 1947, 410.

Tot de Reformatie was de kerk in het bezit van een zilveren kelk, een koperen schotel en een St.-Blasius-kruis, het laatste „by 2 dalers weerdich in silver”, aldus de opgave van pastoor en kerkvoogden aan de Staten van Friesland in 1581²⁰. Kelk en schaal waren door soldaten meegenomen, maar de eerste was vervolgens in het bezit van de grietman gekomen. Het Blasius-kruis was nog bij de pastoor.

Van het protestantse kerkmeubilair bleef niets bewaard en moeten we op de afbeeldingen afgaan. De 17de eeuwse preekstoel was versierd

met boogpanelen, terwijl de trap gedraaide balusters had, hetgeen ook bij het doophek het geval was.

In het westelijk deel van de kerk liggen tegenwoordig zeven hardstenen zerken, alsmede enkele losse fragmenten. De opschriften zijn voor het merendeel goed leesbaar. Dit laatste geldt niet voor de zes zerken, die in de bevoering van het toegangspad verwerkt zijn.

²⁰ Reitsma, *o.c.*, 163 v.

SUMMARY

THE CHURCH OF JANUM

The church of Janum, a hamlet in the northern part of the province of Friesland, has long been considered, because of the elaborate treatment of the walls, as a *grangia* of the celebrated Cistercian convent of Klaarkamp, which was situated nearby in Rinsumageest from about 1163 to 1580. This assumption may be correct, but no evidence to support it is available. In 1543, Janum Church functioned as a parish church.

The nave is characterized by decorative brickwork in the niches and elaborate mouldings around the windows and north entry door. On the basis of points of agreement with several churches in the province of Groningen dating from the first half of the fourteenth century, the nave is thought to originate from between 1300 and 1350. The choir probably dates from the beginning of the thirteenth century. When the nave was built the church was vaulted all over in brick. This vaulting was later replaced by a

wooden ceiling removed in 1943. The church was restored between 1943 and 1947, when the west and south façades required extensive repairs. The north wall was in relatively good condition.

During the archeological work done in 1944 under the direction of Dr. P. Glazema, foundations were found in the western part of the church; these were considered by Glazema to be the supports of a western dividing wall with a western altar on its eastern side. Glazema thinks it probable that the church was divided into three parts: on the west, a space for the laity; in the middle, the monks' choir; and on the east, the priests' choir. The evidence for an eastern dividing wall is weak, but the indications for a western one can be accepted until a better explanation is found for the excavated foundations.

Since the restoration, when the Protestant furnishings were removed, the church has been used as a museum of medieval ecclesiastical art.

KOLLUM IN OOSTERGO

DOOR

HERMA M. VAN DEN BERG

Friesland kent naast de befaamde elf steden met hun van de 13de tot 15de eeuw geconsolideerde rechten een aantal nederzettingen die, doordat zij eerst later opgebloeid zijn of in hun ontwikkeling vroegtijdig geremd zijn, nimmer de status van stad bereikt hebben. Niet door een ommuring ingesloten, is hun wegenplan meestal rechtlijnig en gevormd door de water- of landweg waaraan zij hun ontstaan te danken hebben. Zij missen de afronding die een stadje, hoe klein ook, als IJlst, gekend moet hebben en die Sloten bijvoorbeeld nog karakteriseert. De kerk en het raadhuis, in een stad meestal dicht bijeen gebouwd, vormden, soms vergezeld van een waag, de vaste punten, terwijl poorten in de muren rond de stad de samenhang van het geheel van verre markeerden.

De grote variatie van nederzettingvormen, die Friesland met het stedenrijke midden des lands gemeen heeft, is ook buiten de steden af te lezen. Naast de gemiste steden in het zuidwesten, als Makkum, Lemmer en Woudsend, waar rond het oorspronkelijke kruis van wegen buurtjes ontstonden die grotere afwisseling van hoofd- en secundaire wegen en straten opleveren, bestaan de overige vlekken — ook al hebben zij zoals Oldeboorn een zeer oude geschiedenis — uit een lintbebouwing. Deze strekt zich uit langs het handel en verkeer brengende water als te Balk of vormt een dubbele reeks langs de water- en de evenwijdig daaraan lopende landweg als te Oldeboorn en Joure.

Wanneer men de jongere vlekvorming in de venen als van Heereveen, Gorredijk en Drachten buiten beschouwing laat, vindt men in het noorden naast de oude marktplaats Holwerd¹ twee voor de naam vlek in aanmerking komende nederzettingen: Berlikum en Kollum, beide vanouds aan de kust liggend en oorspronkelijk als havenplaats te kenmerken. Met de genoemde vlekken in het zuidwesten heeft Berlicum, evenals in sterkere mate Holwerd, buurtvorming gemeen en het schijnbaar jongere aspect doordat de middeleeuwse kerk in het einde van de 18de eeuw door een nieuwe werd vervangen.

¹ M. P. van Buijtenen, *Frieslands middeleeuwse Marktrechten*, Fryske Akademie nr. 261.

Het lijkt wel alsof de vlekbewoners ten opzichte van stedelingen minder gevoel voor traditie hebben opgebracht, want van de niet tot stad verheven nederzettingen heeft alleen Kollum zijn middeleeuwse kerk behouden, naar het uiterlijk 15de eeuws, doch blijkens gevonden sporen een veel ouder tufstenen gebouw vervangend. Zij ligt langs de oost-west lopende dorpsstraat, waarlangs de bebouwing zich uitstrekt; slechts bij de kruising met het diep is van enige buurtvorming sprake. De waag, die Kollum bezat, staat aan het diep, dat de verbinding met de zee vormt en op welks kaden in de bloeitijd van het plaatsje markt gehouden zal zijn. Aan die kruising ook stond de herberg waar sedert de 17de eeuw recht gesproken werd.

Hoe ver de geschiedenis van Kollum teruggaat, valt niet met zekerheid te zeggen. In de buurt zijn Romeinse en vroeg-middeleeuwse voorwerpen gevonden. De oudste schriftelijke vermelding betreft een schenking van 16 grazen lands te Colheim in het eerste kwart van de 9de eeuw aan de abdij Fulda door een zekere Reginhart. Nu vermelden de registers van deze abdij vele bezittingen in Friesland en Groningen, waarvan de schenking in de 9de en 10de eeuw moet hebben plaats gevonden. De identificering van de genoemde plaatsen met nog bestaande geografische namen leidde reeds tot kennis van de verspreiding van deze bezittingen. Onlangs is door scherpzinnige analyse op deze gegevens echter in zoverre nieuw licht geworpen, dat het duidelijk werd, dat de schenkers grootgrondbezitters geweest moeten zijn, daar zij verschillende ver uit een liggende goederen schonken en dat er zelfs familiebanden tussen de schenkers mogelijk zijn. Daar zij voorts slechts landerijen schonken en geen kerken, zouden zij met deze giften de bedoeling gehad kunnen hebben, het gebied onder de invloedssfeer te brengen van de door Bonifatius gestichte abdij, daar het de schenkers zelf niet mogelijk zou zijn geweest hier kerken te stichten².

Zo het al tot een kerkgestichting gekomen is, zijn hiervan te Kollum geen sporen gevonden;

² W. Bleiber, „Fränkisch-Karolingische Klöster in Friesland“, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1965.

slechts het bericht van Halbertsma³, dat er begravningen gevonden zijn in een van de kerkas afwijkende richting, kan duiden op een vroegere bestemming van de plaats waarop thans de kerk staat. Er zullen nog wel enige, door de Noormannen-invalen zeer bewogen eeuwen verlopen zijn, voordat men ertoe kon overgaan, de stenen kerk te bouwen, waarvan binnen het tegenwoordige gebouw de fundering gevonden is, bestaande uit grote veldkeien en waarvan de asrichting dezelfde afwijking heeft als de tegenwoordige kerk, d.w.z. 14° afwijking van het thans geldende oosten. De bedoelde graven hadden een grotere afwijking in dezelfde richting.

Wanneer men aanneemt dat de huidige zuidermuur op de plaats van de tufstenen zuidmuur staat, zou de tufstenen kerk ongeveer 9 meter breed geweest zijn, hart op hart gemeten; de ronding van de koorsluiting ligt in de tegenwoordige vijfde travee. Tot de toren komt men dan op een schiplengte van ongeveer 20 meter, maten die te vergelijken zijn met die van de tufstenen kerk van Minnertsma, waarvoor een datering in de 11de eeuw of rond 1100 te berekenen valt⁴. Ook de half rond- gesloten tufstenen St.-Maartenskerk van Groningen was ongeveer 9 meter breed.

Tegen de westgevel van dit kerkship zal de nog bestaande toren opgetrokken zijn. Het materiaal waaruit deze tot ongeveer 5 m hoogte is opgetrokken (baksteen van het formaat 30/31 x 8/9 cm; 10 lagen = 98 cm) wijst, wanneer men de rijke uitvoering van het inwendige met nissen en een drie maal geprofileerde ingangsnis aan de oostzijde in overweging neemt, op een ontstaan in de 13de eeuw. Boven 5 meter hoogte is men overgegaan tot het samenstellen van de dragende muren uit tufsteen. De kern van het muurwerk bestaat van onder tot de duidelijk jongere bovenste bakstenen verdieping uit zogenaamd kistwerk, met een vulling van zwerfkeien, puin en specie. Een dakmoet op de oostgevel van de toren wijst erop dat de oude tufstenen kerk verhoogd werd toen men de toren bouwde. De wanden van de toren (afb. 3) zijn op 10 meter hoogte verlevendigd door een spaarveld met hoeklisenen, waarin een rondgesloten en door een dam gedeeld galmgat aan elk der zijden stond. Ter hoogte van het galmgat gaat het muurwerk weer over in grote bakstenen van 30/32 x 8.5/9 cm; 10 lagen = 108 cm. De afsluiting van het spaarveld met

een rondboogfries, zal bij het verhogen van de toren verloren geraakt zijn. Inwendig had de toren in ieder geval op 9 meter hoogte een gewelf en ook een over de beganegrond. Hoewel door afkloven van het muurwerk ook vóór de restauratie de muurresten niet meer te onderkennen vielen, was in de hoeken het muurwerk zo slordig, dat men tot de aanwezigheid van een gewelf besluiten mag. De zorgvuldige afwerking van de wanden van de beganegrond met aan noord- en zuidzijde twee nissen en de verzorgde ingangspartij met nissen in de muurdikte en ter weerszijden van de brede geprofileerde toegang doen een bepaalde bestemming van deze ruimte vermoeden. Een soortgelijke ruimte wordt gevonden in de toren van het nabije Buitenpost in Achtkarspelen, terwijl ook de toren van Twijzel en Drogeham brede toegangen aan de oostzijde vertonen bij een vanouds geheel gesloten westgevel.

Volgens de lokale geschiedenis zouden de krijgsgesbeurtenissen die rond 1400 door de strijd tegen de Hollandse graaf Kollum teisterden, aanleiding geweest zijn tot het herbouwen van de kerk. In de eerste plaats is de rust niet zo spoedig weergekeerd, en zal men nog wel even met de deels vernielde kerk gedaan hebben. Ten tweede is het koor van de kerk ook zonder deze historische feiten ongeveer in het tweede kwart van de 15de eeuw te dateren (afb. 1), daar nauw verwant is met het koor van de kerk van Loppersum (afb. 4), dat op zijn beurt een navolging vormt van het vroeg 15de-eeuwse Martinikoor in de stad Groningen, waar overigens ook het koor van de parochiekerk van Dokkum zeer veel aan te danken heeft. De politieke invloed die de stad Groningen in het oosten van Friesland in deze tijd uitoefende ging hier duidelijk gepaard met culturele invloed. Niet alleen de bouwtrant, ook de decoratiestijl die van deze bouwtrant zo'n doorslaggevend kenmerk vormt, is zoals elders reeds is uiteengezet⁵, van Oost-Groningen tot een eindweegs in Friesland doorgedrongen.

Het belang van de kerk te Kollum spreekt thans nog uit het volledig overwelfde gebouw aan welks decoratie bovendien veel kosten en moeite besteed zijn. De dichtbijgelegen in steen overwelfde kerken zijn door hun positie van stadskerk (Dokkums parochiekerk) of de nabij-

³ *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, 58 en 1965, 40.

⁴ H. Halbertsma, „Barradeels oudste historie”, *Barra-deel, Rapport betreffende het onderzoek van het Lân-skipgenetysk Wurkforbân fan de Fryske Akademie*,

Drachten 1955.

⁵ R. Meischke, „Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen”, *Bull. K.N.O.B.* 65 (1966), 57 e.v.

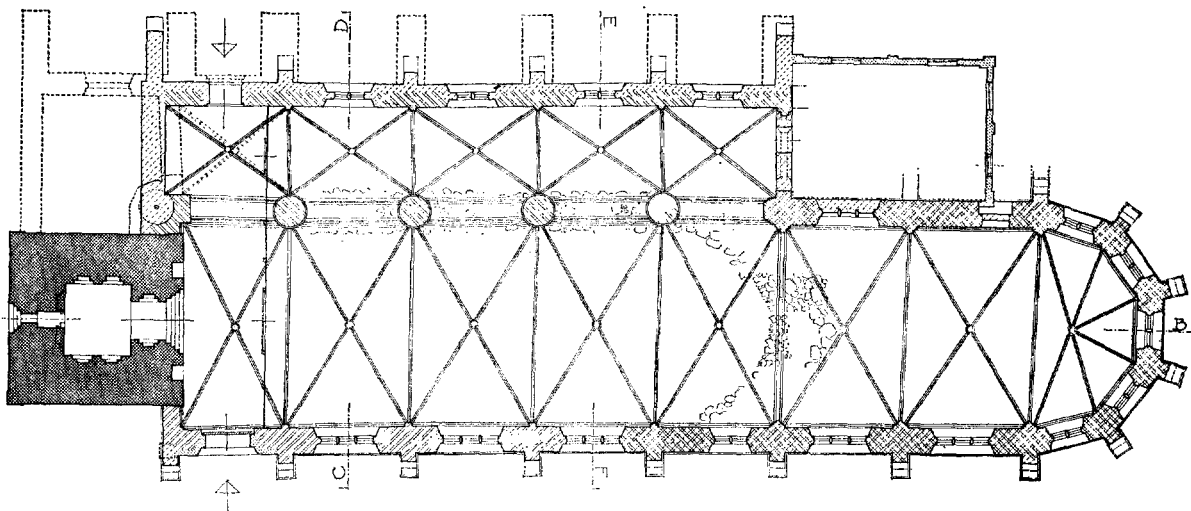

Fig. 1. Kollum, plattegrond, schaal 1 : 300. 1, toren; 2, koor; 3, noordbeuk en pijlers; 4, zuidermuur; 5, verhoging toren; 6, zuidelijke toegang na afbraak portaal; 7, restauratie 1960-'68. Tekening Monumentenzorg (naar H. van der Wal, 1947, bewerkt door W. J. Berghuis, 1970).

heid en verbinding met kloosters (Augustinusga en Bergum) boven de status van dorpskerk verheven. Voor Kollum valt een verklaring te zoeken in haar positie van personaats- en dekanale seendkerk, die zij blijkens vermeldingen uit het laatste kwart van de 15de eeuw innam⁶.

Vergelijken wij de architectuur van de kerk van Kollum en de koorpartij van Loppersum (afb. 4), dan zien wij langs de hoge smalle vensters van het koor de gewelfribben met de muralen in beide kerken neerkomen op de geprofileerde kleine roodzandstenen lijstkapitelen, die door bakstenen schalken gedragen worden. Het is het gebruikelijke schema in Groningen voor de 15de-eeuwse koorsluitingen ('t Zandt, afb. 5, Stedum). De vensters staan daarbij in tot het vloerpeil doorlopende nissen. De hogere vensterbank te Kollum met daaronder een serie spaarnissen vormt een afwijking van het Groninger schema, die ook te Dokkum voorkomt. De lisenen die in de rechte koortravee de ribben dragen, zijn te Kollum geheel gelijk aan die te Loppersum. In het schip (afb. 2) is zelfs naar een betere oplossing gestreefd dan boven de kolommen die te Loppersum hoofd- en zijkoren scheiden. Daar leek niet voldoende plaats de lisenen tot op de kraaglijst van de kolom te laten doorlopen. In Kollum is een kleinere schalkvorm gekozen, die tussen de boogaanzetten kan doorlopen tot op het

lijstkapiteel. Ook de overgang van muralen op het schalkkapiteel met een korte horizontale lijst is ingenieus, zij het louter decoratief gedacht en constructief enigszins storend. Het motief komt echter ook te Loppersum in het noorderkoor voor. De zware ronde kolommen zijn te Loppersum door hun rijziger verhouding acceptabeler dan te Kollum; uiteindelijk is hun voorbeeld te vinden in het Martinikoor te Groningen, nagevolgd in dat van de A-kerk in dezelfde stad en in het oostfriese Norden. Nauwkeurig identieke details als de lisenen, de beëindiging van de profielen tegen de sokkel van de lisenen en de profielen van de nissen moeten, hoewel er onderscheid is in het profiel van de gewelfribben, tot de conclusie leiden dat voor het koor van Loppersum en de kerk van Kollum dezelfde bouwmeester is opgetreden. Of er ook reeds in de 15de eeuw een relatie bestond tussen Loppersum en Kollum is niet duidelijk; de vermelding van een pastoor te Kollum die tevens proost van Loppersum is in 1500 kan een toevallige coincidentie zijn⁷. Het stuk waarop de 19de-eeuwse historicus A. J. Andreae wijst en waarin voor het eerst van de kerk melding gemaakt zou zijn in een overeenkomst van 1383 is niet meer te achterhalen⁸. Ook de vermelding in 1408 van de kerk als *ecclesia parochialis* moeten wij voorlopig op de overigens betrouwbare debet zijde van Andreae laten.

⁶ Schwarzenberg, *Charterboek* I, blz. 651, 665 en 713.

⁷ Schwarzenberg, *Charterboek*, II, blz. 213.

⁸ A. J. Andreae, *Kollumerland en Nieuw Kruisland, geschiedkundig beschreven*, Kollum 1883. — Dezelfde,

Oudheidkundige plaatsbeschrijving van de gemeente Kollumerland en Nieuw Kruisland, Kollum 1885. — Y. Douma, *Uit het verleden en heden van Kollum*, Kollum, 1932.

De plattegrond met een enkele zijbeuk aan de noordzijde (fig. 1) is vrij uitzonderlijk. Het tweebeukig grondplan komt weliswaar in de steden in die tijd nogal eens voor (Galileikerkerk Leeuwarden); het betreft dan meestal kerken der bedelorden. Er lijkt geen aanleiding hier invloed van de ordenarchitectuur aan te nemen; de bedelorden immers zijn gebonden aan de stedelijke samenleving. De soberheid zal hier nog traditioneel zijn, zoals in vergelijkbare dorpskerken, waar eerst met één zijbeuk volstaan werd (Diever). Ook is er geen sprake van een latere toevoeging, zoals te Loppersum, waar wegens de aanwezigheid van een dwarspand meer aanleiding was tot verbreding van het schip. Blijkens gevonden basementen van de schalken en opleggingen van de gewelven is de zijbeuk van meet af aan overweld geweest en gelijktijdig met de hoofdbeuk, of althans volgens hetzelfde plan gebouwd. Bij de restauratie zijn de gewelven dan ook weer aangebracht ⁹.

De velden boven de scheibogen zijn aan de schipzijde gedetailleerd door nissen, omlijst door een dubbel holprofiel, dat aan de basis tegen een zogenaamd „teenstukje” eindigt. Dit motief wordt in het koor op gelijke wijze toegepast, wat wel bewijst dat de gehele kerk volgens één plan is opgetrokken, al is er een afscheiding aan te wijzen in de vierde travee van het westen, zuidzijde waar het profiel van de wandpijlers en van de basementen zich wijzigt. In deze travee bleek bij de restauratie voorts een toegangspoortje bedoeld geweest te zijn. Achter de buitenhuid van het muurwerk kwamen de dagkanten van een toegang te voorschijn, waarin zelfs de gehengen voor een deur aanwezig waren. De bovenzijde was echter vervangen door de benedendorpel van het venster dat erboven staat. Toch moet men aannemen dat hier lange tijd een toegang tot de kerk geweest is, daar de Christoforusvoorstelling ¹⁰, waarop het oog van wie binnentreedt direct behoort te vallen, juist tegenover deze toegang aangebracht is en daartoe het veld boven de meest oostelijke boog vrij van een siernis is gebleven.

Dit poortje is thans weer aangebracht en het venster erboven is ingekort. Overige gedichte vensters zijn geopend en in alle vensters zijn naar de gevonden aanzetten vorkmontants aange-

bracht. Alle sierdelen zoals waterlijsten, waren aan de buitenzijde, evenals inwendig de lijsten van pijlers en schalken, van rode zandsteen. Ook hierin is wederom overeenkomst met het koor van de kerk van Loppersum (afb. 4) en met het inwendige van Groningens Martinikerkerk, terwijl ook aan het koor van de kerk van 't Zandt (afb. 5), dat op grond van architectonische details tot dezelfde groep gerekend kan worden, rode zandsteen is verwerkt. Waar onderdelen vernieuwd moesten worden is te Kollum thans Vaurion toegepast.

Ook in de vijfde travee van het westen is een onregelmatigheid te bemerken. Het venster is daar veel smaller en staat niet in de as van de travee. Te Dokkum is een dergelijke afwijking aanwezig, doch daar geredelijk te verklaren uit de aanwezigheid van een hoog oksaal, waarvan twee pijlerbasementen aan het licht gebracht zijn en waarvan in de noord- en zuidmuren de aanzetten te vinden waren. Het smalle venster stond dan ook te Dokkum aan de westzijde van de travee. Te Kollum staat het onregelmatig naar de oostzijde geschoven en tegenover de meest oostelijke scheiboog tussen hoofdbeuk en noordbeuk. In die boog aan de noordzijde is de bouwnaad tussen koor en schipgedeelte te onderscheiden; wellicht is de oorzaak van de onregelmatigheid aan de zuidzijde te zoeken in de overgang van twee bouwperiodes. In de overwelving is weinig verschil op te merken tussen koor en schip; de gewelven zijn van hetzelfde materiaal samengesteld, slechts de profilering van de scheibogen verschilt. Er lijkt ons dan ook geen reden aan te nemen dat de weergave op de kaart van 1646 door Occo Jansz van een kerk met een verhoogd koordak meer dan een algemene weergave is. De dwarspanden van de kerken van Bergum en Zuidhorn geeft Occo Jansz ook niet naar de werkelijkheid weer; de rechte vorm van de kerkjes van Gerkesklooster en Hoogkerk daarentegen wel ¹¹.

Het uitwendige van de kerk heeft na het afhakken van de pleister waarmede de muren beneden de vensters bedekt waren, aanvullingen gekregen, doordat men overal waar dat gebruikelijk is en waar de moeten in het muurwerk zulks aangaven, wederom steunberen heeft aangebracht

heer J. Otter te Zutphen.

¹⁰ Volgens het rapport van J. Otter zou er onder de Christophoruschildering een andere voorstelling, wellicht een Laatste Oordeel, geweest zijn.

¹¹ W. H. Keikes, *Verleden van Friesland's Noord-oosten*, Dokkum 1968.

⁹ Kerk en toren zijn resp. in de jaren 1960-'62 en 1962-'68 gerestaureerd onder leiding van het architectenbureau Vegter te Leeuwarden. Wij danken de heer Vegter en zijn medewerkers voor de inlichtingen, die zij zo vriendelijk waren te geven. De gewelf-, muur- en andere decoratieve schilderijen zijn hersteld door de

Fig. 2. Kollum, lengtedoorsnede, schaal 1 : 300. Tekening Monumentenzorg (naar H. van der Wal, 1947, bewerkt door W. J. Berghuis, 1970).

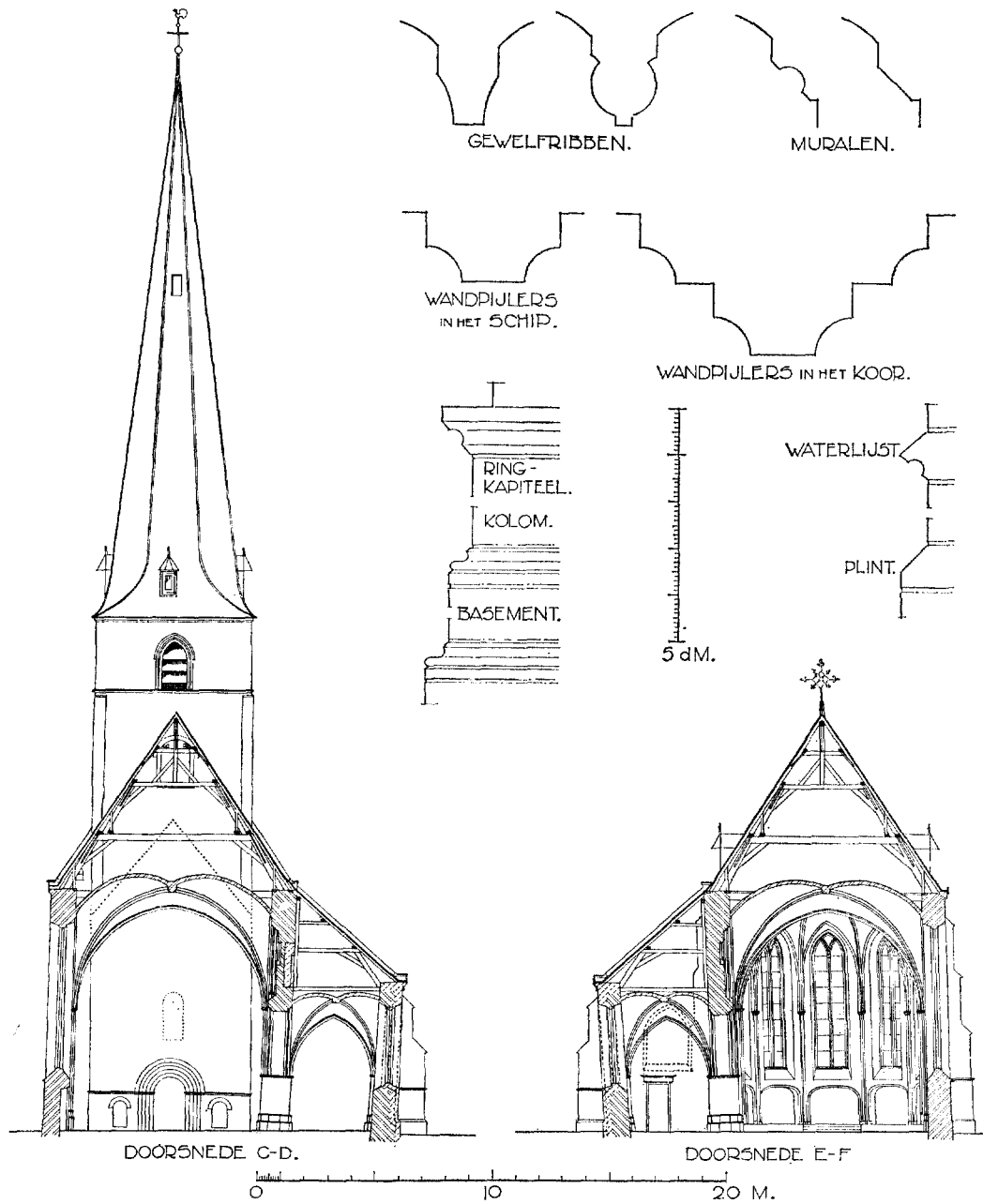

Fig. 3. Kollum, dwarsdoorsneden, schaal 1 : 300, en details. Tekening Monumentenzorg (naar H. van der Wal, 1947, bewerkt door W. J. Berghuis, 1970).

naar voorbeeld van de enige twee gespaarde tegen de oostzijde van het koor. Ter vervanging van de zeer zware beren die blijkens een opschrift uit 1608 waarschijnlijk in dat jaar tegen de lagere noordmuur waren aangebracht, zijn steunberen van iets afwijkende vorm herbouwd. Het muurwerk wordt beëindigd door een rollaag en muiszand zoals achter de meest oostelijke beer en aan de oostelijke travee gevonden werd.

De noordbeuk is thans aan de westzijde afgesloten door een nieuwe muur, wat mede spreekt uit de vorm van de steunbeer op de hoek. Tegen de noordoosthoek van de toren heeft een trap-toren gestaan met spiltrap, naar thans op de kap van de zijbeuk nog is te zien. Hij gaf toegang tot de kappen boven de gewelven.

Aan de oostzijde had de noordbeuk waarschijnlijk verbinding met de sacristie, die tegen het koor gebouwd was. In de oostmuur van de noordbeuk is namelijk de dagkant van een doorgang gevonden. De noordmuur van het koor was oorspronkelijk berekend op een sacristie tegen de tweede travee waar geen venster is en waar de nissenreeks onder de vensters onderbroken is en een dichtgezet poortje te zien was.

In het verlengde van de twee steunberen zal daarom een sacristie bedoeld geweest zijn; of zij ooit uitgevoerd is, valt te betwijfelen, daar er ook geen dakmoet te zien was; wel was het metselwerk daar wat slordiger dan elders aan het koor. In de eerste travee noordzijde van het koor was aanvankelijk wel een venster. Dit is echter vrij spoedig gedicht, hetgeen op te maken is uit het feit, dat nadat de dichting er bij de restauratie uitgenomen was, de oorspronkelijke rode kleuring van de dagkant nog aanwezig bleek. Indien de dichting later had plaats gevonden, zouden ook jongere lagen op de vensterdagkant zijn achtergebleven. Het ziet er daarom naar uit, of men na het optrekken van de zijbeuk de sacristie in het verlengde daarvan en tegen de eerste koortravee heeft gebouwd.

Aan de zuidzijde bestond de oostmuur van de zijbeuk tenslotte uit een steunbeer van het koor. Dit moet daarom aanvankelijk opgetrokken zijn tegen de oude eenschepige kerk terwijl van een zijbeuk nog geen sprake was. Hoewel bepaalde details als de beëindiging der profielen en de lisenen in schip en koor gelijk zijn, nemen wij daarom toch meer bouwperiodes aan, die echter

in tijd niet veel uiteen lopen. Na het koor zal men aan de nog bestaande kerk de noordbeuk gebouwd hebben, de noordmuur vervangen door de pijlerreeks en tenslotte de zuidermuur vervangen hebben, om het nieuwe schip te kunnen inwelen; de scheibogen kregen daarbij een ander profiel dan die in het koor; aan de zuidzijde week men tenslotte ook af van het profiel voor de muralen.

De ribprofielen zijn over de gehele kerk gelijk. De binnenzijde van het muurwerk van de zuidermuur bestond uit veel tufsteen, vrijgekomen bij de afbraak van het schip. Ook het koormuurwerk bestaat uit afbraaksteen, waarvan de herkomst niet zo duidelijk is. Wellicht moet men ook hier als te Dokkum aannemen, dat men reeds eerder ertoe was overgegaan de tufstenen kerk, die blijkens de moet op de torenmuur verhoogd was, van een groter bakstenen koor te voorzien, waarvan ons echter geen sporen bekend zijn.

In de overwelling is slechts in zoverre een verschil te zien, dat de beide oostelijke gewelven wat hoger opgaan. In de kap zijn geen wijzigingen meer te vinden, daar deze geheel is vernieuwd in 1661 door de timmerman Bonne Alberts, gelijk hij zijn naam in het spant sneed. Uit die tijd zal ook de spits van de toren dateren en de verhoging van het torenlichaam met een geleiding, waarin nieuwe galmgaten gemaakt werden. Over de oude kwam aan de zuidzijde een wijzerplaat, later vernieuwd en van een driehoekig fronton met drie vazen voorzien ¹².

Uitmonstering

Niet alleen inwendig ook uitwendig is blijkens gevonden kleursporen het muurwerk van de kerk gesausd en gekleurd geweest. Op allerlei voor latere inwerking van het weer verborgen plaatsen als dagkanten van gedichte vensters, en venstergedeelten, gepleisterde gedeelten, zijn sporen van rood gesausd muurwerk aan de buitenzijde geconstateerd ¹³.

Onder de latere pleisterlagen bleken alle belijningen van het inwendige aanvankelijk met een orangerode dunne laag bedekt geweest te zijn over de met zorg gesneden profielen; ook op de kolommen kwam deze laag voor. Op het gesausde oppervlak waren dunne schijnvoegen geschilderd ter plaatse van de werkelijke voegen. Langs de dagkanten van vensters en nissen was deze

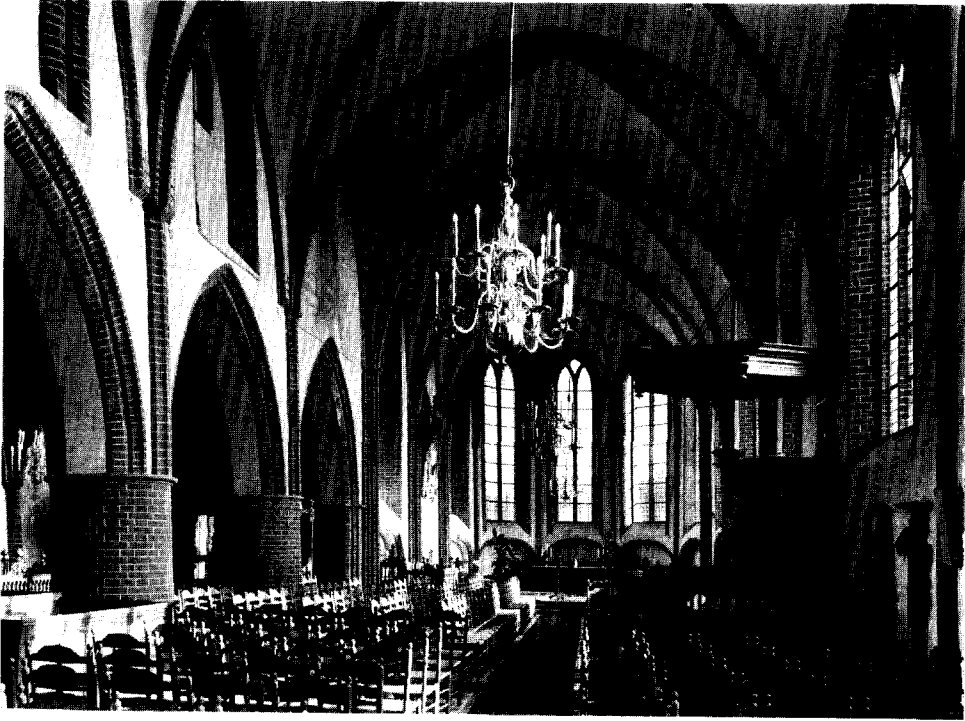
voegen te zien; door anderen werden deze niet waargenomen.

¹⁴ Rapport W. J. Berghuis, archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

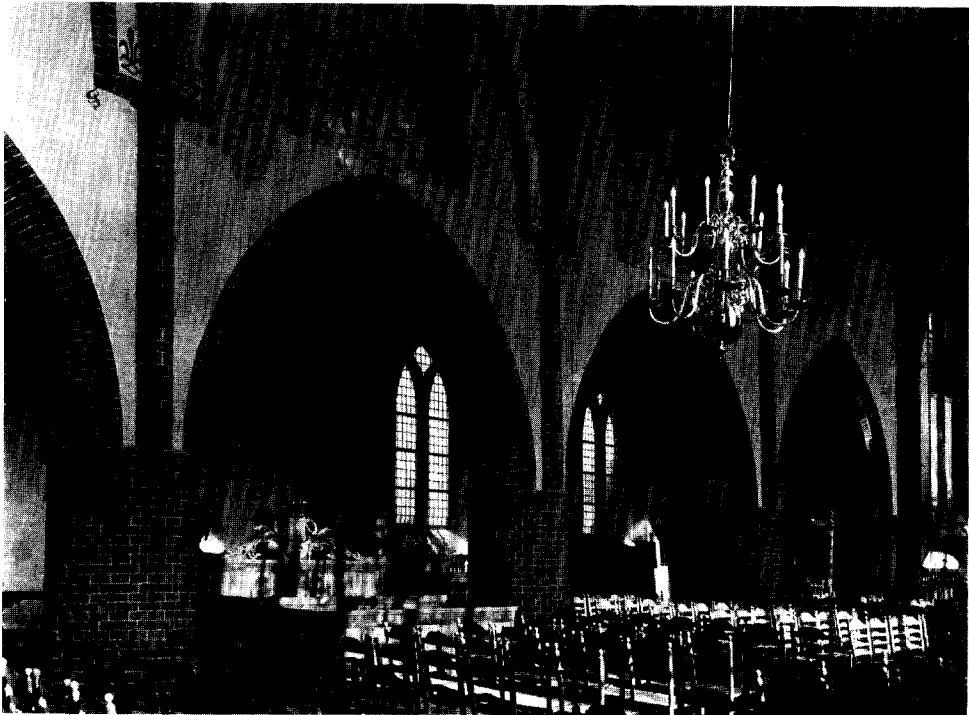
¹² Vgl. G. Roosegaarde Bisschop, „Wijzerplaten aan oude gebouwen”, *Bull. K.N.O.B.* 64 (1965), 142 e.v.

¹³ Volgens een rapport van J. Meffert, architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, waren er witte

KOLLUM IN OOSTERGO

Afb. 1. Kerk te Kollum, naar het oosten.

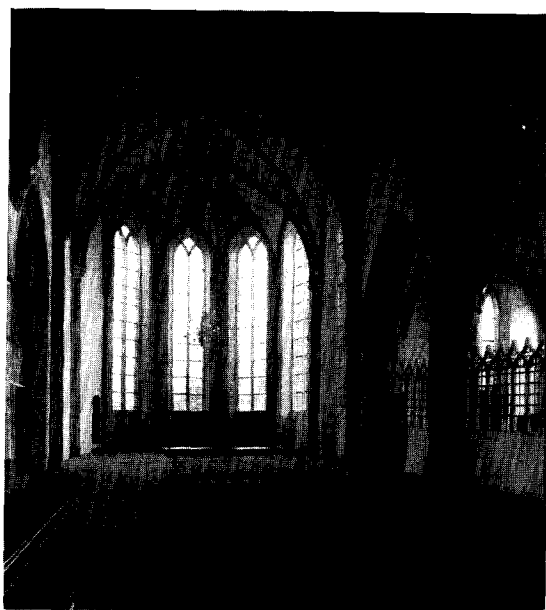

Afb. 2. Kerk te Kollum, scheibogen tussen schip en noordbeuk. (Foto's Monumentenzorg).

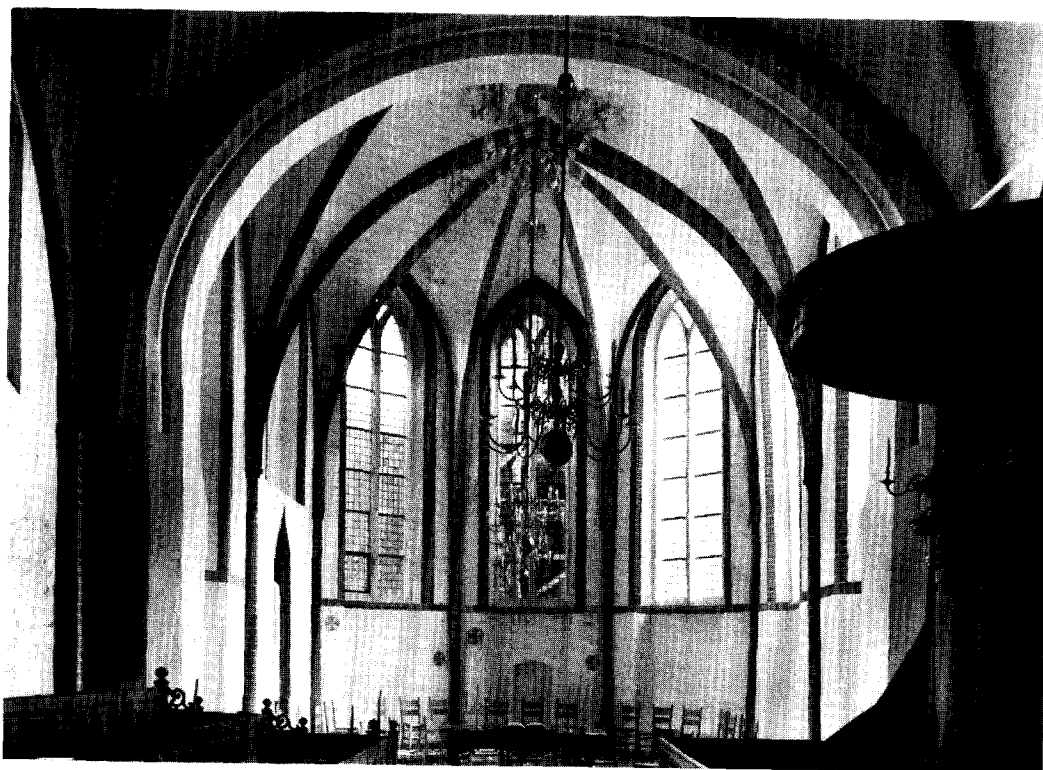
KOLLUM IN OOSTERGO

Afb. 3. Kerk te Kollum.
(Foto Monumentenzorg, 1970).

Afb. 4. Kerk te Loppersum, koor.
(Foto Monumentenzorg, 1959).

Afb. 5. Kerk te 't Zandt, koor. (Foto Monumentenzorg, 1967).

laag op het muurwerk ter breedte van een halve steen omgezet en met een zwarte band afgezet; daar is het schilderwerk als overgang op de effen gepleisterde velden op de pleister aangebracht ¹⁴. Het pleisterwerk was tot op de onderste lagen enigszins getoond ¹⁵.

Bij het herstel is men te Kollum zo consequent mogelijk geweest in het wederom kleuren van de sierende onderdelen, zodat niet alleen de kolommen, de optisch dragende delen als gewelfribben, scheibogen, en muralen, schalken en lisenen, doch ook de vensterdagkanten en harnassen ge-keurd zijn.

Evenals te Loppersum zijn bovendien op de gewelfvelden tussen lofwerk figurale voorstellingen geweest. Reeds in 1882 zijn zij ontdekt, toen de gewelven hersteld moesten worden en de kerk gesteigerd is geweest. De plaatselijke oudheidkundige A. J. Andreae heeft de ontdekkingen van de schilderijen in een rapport vastgelegd, dat is aangeboden aan het Fries Genootschap; hij deed het vergezeld gaan van schetsjes van de voorstellingen, en een overzicht. Het gehele schip was versierd met ornament in de hoeken van de gewelfvelden; slechts aan de oostzijde van de derde en vierde travee heeft Andreae een figuur gezien. Aan de oostzijde van de vijfde travee geeft hij een wapen dat hij aftekent als doorsneden; in de bovenste helft een uitkomende leeuw en in de benedenste helft drie rozetten(?), twee en een; helmteken met uitkomende leeuw. Andreae denkt aan een variatie van het wapen van de familie Donia.

De eerste koortravee vertoonde volgens Andreae aan de oostzijde St. Maarten en daaronder een mijter; aan de westzijde van de gewelfsleutel een caricatuur. Tegen de zuidwand de H. Maagd. In de tweede travee aan de gewelfsleutel ten oosten een eenhoorn en ten westen een hert. Aan de buitenzijde van de velden de evangelistensymbolen. In het koorsluitingsgewelf slechts ornament.

De primitieve tekeningen van Andreae worden verduidelijkt door een serie aftekeningen op calqueerpapier, opgeplakt op zwaar papier in het archief van de Rijksdienst en blijkens de bij-schriften van de hand van architect Ad. Mulder, van wiens hand ook uitvoerige schetsopmetingen uit 1881 in het archief van de Rijksdienst be-waard zijn gebleven. Volgens Hoogewerff ¹⁶

zouden er uitgewerkte tekeningen 1 op 6 moeten zijn van de hand van W. van de Lucht. De schetsen zijn echter betrouwbaarder dan de af-beeldingen van de uitgewerkte tekeningen.

Zij blijken evenwel niet compleet te zijn; van de H. Maagd bijvoorbeeld is geen schets bewaard doch wel een natekening (Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, I blz. 339-341). Tot nu toe zijn slechts de schetsen van de eenhoorn (afb. 7), het hert (afb. 6), de carica-tuur (afb. 12) en ornamenten (afb. 11) in het schip teruggevonden. Zij geven een zeer duidelijk beeld van de ornamentiek en de dierfiguren, zo-dat een vergelijking met het schilderwerk elders beter mogelijk is dan louter uit de moderne foto-documentatie.

Na de eerste ontleistering is er duidelijk meer aanwezig geweest dan na de herhaalde overkal-king aan het licht gekomen is. Ook bij Mulder zijn gedeelten uitgevallen en worden scheuren aangegeven; wij mogen echter niet aannemen dat hij niet geziene gedeelten aangevuld heeft. Ook uit zijn overige opmetingen kennen wij hem als een zeer conscientieus werker.

Naast de eenhoorn (afb. 7) en het hert (afb. 6), waarvan thans ook nog grote gedeelten over zijn en die daardoor controleerbaar zijn (afb. 9 en 8), zag Mulder in het schip nog gewelfvelden met vrij complete decoratie (afb. 11) terwijl ook de H. Maagd tegen de zuidermuur nog weer te geven was. Andreae tekende voorts nog een St. Joris.

De opzet van de ornamentatie bestaande uit forse ranken, die op de brede gewelfvelden in drie takken verdeeld zijn en als achtergrond dien-nen voor de dier- en andere symbolische voor-stellingen, gelijkt sterk op die in het koor van de kerk van 't Zandt. Ook daar zijn figuur en ornament zo opgesteld dat de middentak van het ornament achter het dier opstijgt en soms als een soort pluim op de kop lijkt te staan. Het frag-ment van de Marcusleeuw is te vergelijken met de nog complete leeuw in 't Zandt. De tak achter deze leeuw met één tot een golflijn gereduceerd blad, is nauwkeurig zo aanwezig in het aangren-zende veld te Kollum, waar er een uil op zit. Ook in de schilderijen te Loppersum wordt dit blad gevonden, bijvoorbeeld achter de pelikaan. Het opvallendste kenmerk van het ornamentale handschrift zijn echter door de bladeren gestoken

¹⁵ Rapport J. Otter, archief Rijksdienst voor de Mo-numenten-zorg.

¹⁶ G. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schil-derkunst*, I, Den Haag 1936.

rechttopgaande stengels met een knopvormige versiering aan de top, waaruit soms een bloem opbloeit.

Men ziet er te Kollum thans nog één in het veld ten zuiden van het hert (afb. 11); op de schets van Mulder was een dergelijke rechte stengel ook door het bladornament vóór het hert gestoken (afb. 6). Te 't Zandt zijn de rechte stengels door het bladornament ter weerszijden van de zeemeermin gestoken (afb. 10). Vlak bij de zeemeermin, symbool van de Verleiding, vindt men daar ook het overwinnende Hert. Te Kollum is de iconografie niet zo in tegenstellingen gedacht. Hert en Eenhoorn, beide symbool van de Christus staan daar bijeen in de tweede travee (afb. 8 en 9), omgeven door de evangelistensymbolen. In de eerste travee St. Maarten, de schutspatroon; een ornament rond St. Maartens bisschopsmiter, waartussen slechts één zinspeling op menselijke zwakheid in de vorm van een caricatuur op het schransen met een in de kalk diep uitgeholde mond. Tegen de zuidwand de grote H. Maagd.

De overeenkomst zowel in ornamentiek als in iconografische thema's leiden tot het herkennen van dezelfde schilderhand te Kollum en 't Zandt. Ook daar werden bij de gewelfsleutels kleine gedeelten geometrische versiering op de ribben aangetroffen. Ook de kleurige uitmonstering van de kerk van 't Zandt vertoont hetzelfde karakter als die van Kollum. Het omlopen van de rode omlijstende lijn ter hoogte van de vensterbanken geeft een verwante indruk als het hoekig omgaan van de muralen in het schip van Kollum. De vluchtige ornamenten op die hoeken te Kollum, zijn ook te 't Zandt gevonden en zijn voorts te vergelijken met de versieringen die aan het boogfries langs de ribben van de Martini te Groningen aangetroffen zijn. (Bull. K.N.O.B. 1966, afb. 9 tegenover bladzijde 78). Het in de natte kalk gekraste voortekenen van de schildering bewijst dat men direct na het voltooiën van de overwelfing tot beschildering is overgegaan, zodat de bouwperiode van het koor van 't Zandt en de kerk van Kollum elkaar niet veel zullen ontlopen.

De architectuur van de kerk van Kollum vertoont grote overeenkomst met die van het koor van Loppersum, dat weer geïnspireerd lijkt op het vroeg 15de-eeuwse koor van de Martinikerk te Groningen. De enige afwijking die in het koor

van Loppersum valt op te merken is het profiel van de ribben, dat hol is in tegenstelling met alle andere bolle profielen; slechts de scheibogen in het schip te Kollum vertonen ook dit profiel. Wij moeten dan ook wel concluderen dat van de genoemde kerken het koor van de kerk te Loppersum het jongste is. De ornamentiek in de schilderijen in het koor van Loppersum vertoont verwantschap met die van Kollum en 't Zandt, doch de takken en bladen zijn minder naturalistisch; een verdere fase vindt men te Stedum waarbij takken en ranken meer een stramien gaan vormen.

Meubilair en overige decoratie

Behalve de weergevonden gewelfschilderingen is uit de Katholieke tijd slechts enig beeldhouwwerk uit de 16de eeuw over.

Bekend is het verhaal bij Van Mander dat de in Leeuwarden geboren Hans Vredeman de Vries voor Kollum een altaarstuk geschilderd zou hebben. De 19de-eeuwse Antwerpse auteur en architect Schoy¹⁷ weet een achtergrond te vertellen voor deze geïsoleerde mededeling, die niet zonder meer naar het rijk van de fantasie verbannen behoeft te worden en met gegevens van Andreae het volgende verhaal oplevert. De vader van Hans Vredeman, die in het leger van Schenck van Toutenburg diende, zou daar Pybe van Meckama ontmoet hebben, die te Kollum woonde en in 1549 te Brussel overleed. Zijn zoon Scipio zou Hans Vredeman verder geprotégeerd hebben. Het geslacht Meckama was volgens Andreae een der oudste en aanzienlijkste families van Friesland; Scipio's moeder was een Tjaerda van Starckenborg. De familie had een State bij Kollum en aan de kerk van Kollum is een Meckema-leen verbonden geweest. Scipio zal als officier veel gereisd hebben en kan, mede door zijn familierelaties op de hoogte zijn geweest van de moderne stromingen in de kunst.

Stellig bewoog hij zich in de financieel aanzienlijke kringen, daar hij Emerentiana van Grombach huwde, dochter van de Saksische edelman Frits van Grombach, die zich korte tijd na zijn binnenkomst in Friesland door huwelijk eigenaar wist van Martena-State te Beetgum¹⁸. Volgens Van Mander zou Hans Vredeman te Kollum een exemplaar van Pieter Coecke van Aelst's vertaling van Serlio gezien hebben. Zeker is dat in Leeuwarden en omgeving in het tweede kwart

¹⁷ A. Schoy, *Hans Vredeman de Vries*, Brussel, 1876.

¹⁸ Herma M. van den Berg, „Oude bouwkunst”, *Me-*

naldumadeel, uitg. Fryske Akademie in voorbereiding.

KOLLUM IN OOSTERGO

Afb. 6. Kerk te Kollum. Aftekening van de gewelfschildering door Ad. Mulder, 1882. Verzameling Monumentenzorg.

Afb. 7. Kerk te Kollum. Aftekening van de gewelfschildering door Ad. Mulder, 1882. Verzameling Monumentenzorg.

Afb. 8. Kerk te Kollum. Gewelfschildering na restauratie. (Foto J. Otter).

Afb. 9. Kerk te Kollum. Gewelfschildering na restauratie. (Foto J. Otter).

KOLLUM IN OOSTERGO

Afb. 10. Kerk te 't Zandt, gewelmschildering. (Foto Monumentenzorg 1962).

Afb. 11 en 12. Kerk te Kollum. Aftekening van de gewelmschildering door Ad. Mulder, 1882. Verzameling Monumentenzorg.

van de 16de eeuw de renaissance-motieven gretig zijn opgenomen. Vooral de architectuurmotieven, waarvoor ook Hans Vredeman zo'n voorliefde vertoonde, vinden wij in grote variatie bij de vroege zerkhouders als Benedictus Gerbrands, waarvan archiefonderzoek de naam aan het licht gebracht heeft¹⁹. Hans Vredeman zou in zijn eerste Leeuwarder jaren in de leer geweest zijn bij Reyer Gerrits of Gerbrants, die in 1544 het burgerschap van Leeuwarden verworven zou hebben. Het is nog niet duidelijk of deze Gerbrands verband houdt met Benedictus Gerbrands, waardoor iets meer reliëf gegeven zou worden aan de leerjaren van Hans Vredeman en de intrede van de Renaissance in Friesland.

Naast de ongetwijfeld vele altaren die de kerk sierden en waarvan dat voor het Meckema-leen er een geweest zal zijn, had de kerk blijkens een verzoekschrift van 1572 aan de Staten geld nodig wegens verbouwingen en timmeringen van een nieuw orgel en andere ornamenten. Van het orgel weten we niet anders dan dat het in 1636 weer vervangen moest worden. Aangaande de ornamenten zou het mogelijk zijn te denken aan de versiering met rozetten in schablone-techniek, die onder de laatste kalklaag te voorschijn kwam en waarvan ook architect Mulder reeds aftekeningen gemaakt had. Evenals op de andere aftekeningen gaf hij voor deze rozetten nauwkeurig kleuren aan te weten oker, groen en roodbruin.

Meer duidelijkheid is er aangaande een sierlijk stukje beeldhouwwerk, dat bij de restauratie te voorschijn gekomen is. In de grond bij de zuidwestelijke toegang, waarvoor oudtijds een portaal gestaan heeft werd een met rankenwerk en medaillons versierde latei gevonden, in de ene waarvan het woord Anno staat; helaas is juist aan de tegenover gestelde zijde een gedeelte afgebroken en bij de restauratie aangevuld, zodat het jaartal niet aanwezig is. Genealogisch onderzoek heeft uitgewezen dat het alliantiewapen in het midden betrekking heeft op de grietman Sierck van Donia, zoon van de gelijknamige grietman van Hennaarderadeel en gehuwd met een natuurlijke dochter van Zeger van Groesbeek, legeraanvoerder onder Aremberg in de strijd te Heiligerlee²⁰. Sierck van Donia werd in 1567 grietman van Kollumerland. Hij zal een aandeel gehad hebben in de verfraaiing en verbouwing van de kerk, waarvan ook in de aanvraag om gel-

delijke steun van 1572 aan de Staten gerept wordt; waarschijnlijk is in die jaren het gehele portaal aan de zuidwestzijde toegevoegd. Het beeldhouwwerk bestaande uit twee arabesken ter weerszijden van het alliantiewapen geeft een welkome aanvulling op het buiten het terrein van grafzerken schaarse materiaal uit die tijd in Friesland. Het ornament stamt uit de internationale door prenten verspreide vroegrenaissance vormtaal en is met vaardigheid gehanteerd. Het niettemin wat onhandig opvullen van de hoek naast het medaillon doet ons met de late datum echter besluiten deze latei toch toe te schrijven aan de lokale zerkhouwerateliers.

Uit het begin van de 17de eeuw is de grafzerk over voor Hessel van Meckama, rijk van beeldhouwwerk voorzien en gesigneerd P(ieter) C(laes) 1615, de te Leeuwarden gevestigde zoon van de Franeker meester Claes Jelles.

In 1636 werd een nieuw orgel gemaakt waarvan een tekening bewaard moet zijn. Verschillende families schaften zich een vaste bank aan in de kerk, versierd met snijwerk of eenvoudige hoekornamenten. Het opvallendst was de bank van de laat 17de-eeuwse grietman Fogelsangh, die als enige overkapt is.

Uit het einde van de 17de eeuw dateert voorts de preekstoel met achterschot en kap, versierd met getorste en door een rank omwonden zuiltjes, zoals die in Holland in het derde kwart van de 17de eeuw naar Romeinse voorbeelden in de mode waren.

Van de welvaart der 18de eeuw tenslotte is in de kerk van Kollum het tastbaar bewijs overgeleverd in de fraai gesneden bank en het bijzonder mooie rouwbord van Eyso de Wendt, zoon van een fiscaal te Kollum, die in Oost-Indië als directeur van de handel op China zeer goede zaken maakte en een groot vermogen verwierf. Teruggekeerd in Friesland werd hij grietman van Westdongeradeel, waar hij zich inzette voor de herbouw van de kerk te Holwerd. In Kollum liet hij de fraaie buitenplaats Oostenburg aanleggen met de beroemde „stenen berg”, een opgeworpen heuvel, waardoorheen een overwelfde doorgang voerde met natuurstenen frontongevens. Aan een zijde kon men langs een stenen trap de top van de heuvel bereiken, waarop een houten paviljoen was gebouwd.

De 18de-eeuwse rouwborden voor leden van

¹⁹ J. Dolk, „De verwanten van Vincent Lucas”, *Genealogysk Jierboekje* 1959, 29. — D. J. van der Meer, „Benedictus Gerbrants”, *Genealogysk Jierboekje*, 1958, 47.

²⁰ Drs. J. Visser, chartermeester aan het Rijksarchief te Leeuwarden, wist de wapens te identificeren. De kleuren zullen gewijzigd dienen te worden, daar men bij de restauratie op een onjuist spoor geraakt was.

de familie van Heemstra-Glinstra zijn reeds lang geleden naar de kerk van Oudwoude overgebracht; vrouwe van Heemstra-Glinstra was eige-

naresse van Fogelsanghstate en gehuwd met een grietman van Kollumerland; hun graven zijn in de kerk van Kollum te vinden.

SUMMARY

KOLLUM IN OOSTERGO

Of the Frisian market-towns that never rose to city-rank, Kollum is the only one that still has a medieval church. This church is entirely vaulted with brickwork, and must originally have been the seat of a dean. The architecture of the chancel bears a strong resemblance to that of the chancel of Loppersum church, which in turn is comparable to that of St. Martin's church in Groningen. The chancel of the church in 't Zand is also related to this group. Close analysis has shown that the decorative vault paintings are closely related to those in the chancel of 't Zandt, so that a corresponding date seems likely.

On the basis of the dating of the chancel of St. Martin's church in Groningen in the first

quarter of the fifteenth century, the church in Kollum is probably to be placed in the second quarter, which also holds for the chancel of 't Zandt. The chancel of Loppersum, in which the ribs of the vaults show a later profile that also occurs in the nave of Kollum, can be put in the middle of the fifteenth century.

The vault paintings, which had been recovered by whitewash after their discovery in 1882, proved to show considerable damage when this whitewash was removed recently. Fortunately accurate drawings made in 1882 after some of them by the Architect, Ad. Mulder have been preserved in the archives of the *Rijksdienst voor de Monumentenzorg*.

HARLINGEN

DOOR

H. T. OBREEN

Harlingen is een echte zeestad. Dat blijkt duidelijk uit zijn scheepvaart, visserij, werven en aanverwante bedrijven, al mag men andere activiteiten niet vergeten. De zorg voor de havens is voor elke bezoeker wel duidelijk. We zien bij Harlingen de vaste wil om zeestad te zijn en te blijven. Intussen laat het gemeentebestuur geen gelegenheid voorbijgaan het oude aanzien te handhaven, wat tot uiting komt in het streven, de oude gebouwen in hun historische kader in stand te houden. Vandaar dat zeer velen uit binnen- en buitenland regelmatig en in grote getale belangstelling tonen voor alles wat Harlingen te bieden heeft. We behoeven dus niet in verlegenheid te zijn, wanneer een Nederlandse vereniging, in haar doelstelling en door de oudheidkundige kennis van haar leden gerugsteund, het oude Harlingen wil leren kennen. Het bewijst eens te meer, dat het Harlinger streven en de zorg voor de oude koopmanshuizen worden gewaardeerd. De Harlingers van hun kant vertrouwen er dan ook terecht op, in staat te zullen blijven, om op dezelfde wijze als tot dusverre te kunnen voortgaan.

Wanneer we onze gedachten laten gaan over voorhistorie en geschiedenis dan kan vastgesteld worden, dat Harlingen geheel valt in het Friese kader. Maar daarbij mag men niet vergeten dat het lang niet de enige Friese plaats is met zeevaartverbindingen en anderzijds verbonden is met een achterland dat zich ook buiten de huidige provincie Friesland uitstrekt. Verder hebben vooral betrekkingen met steden als het oude Utrecht en later Amsterdam, aan de andere kant van de voormalige Zuiderzee, een rol gespeeld. De relatie met Amsterdam heeft veel betekenis vooral van omstreeks 1600 tot omstreeks 1800, uit welke periode nog zoveel huizen in Harlingen bewaard zijn gebleven. De relatie tussen de beide zijden van de Zuiderzee, Holland en Friesland, is bij wijze van spreken gesymboliseerd door het huwelijk van Rembrandt met Saskia.

Ontwikkeling van kustvormen en vaargeulen bij Harlingen

De huidige betekenis van Harlingen als de haven van Friesland is duidelijk. Maar vroeger

heeft de lange Friese kust verschillende insnijdingen gehad met daaraan gelegen plaatsen. En uit het bestuderen van de gegevens van de middeleeuwen af verkrijgen we de indruk dat nu eens de ene dan de andere kustplaats een hoogte punt had. Dit kwam niet enkel door politieke factoren, maar ook, en wellicht vooral, door natuurlijke omstandigheden waarin de zee een belangrijke rol speelde. Sommige vaarwaters blijken later verzand, andere zijn juist belangrijker geworden. Een sporadisch ingrijpen van de mens, in een middeleeuwse kroniek genoemd, kan in onze opinie niet van duurzame betekenis geweest zijn. Dit ingrijpen is in het geheel niet te vergelijken met het leggen van de Afsluitdijk van 1927 tot 1932, toen de Zuiderzee in twee stukken verdeeld werd, een afgesloten gedeelte en de Waddenzee, waaraan Harlingen ligt, die nog steeds in open verbinding staat met de Noordzee. Zuiderzee is bij de oudste vermelding van de naam in 1340 de zee ten zuiden van de eilandenreeks.

Veranderingen in de stroming zowel voor als na de afsluiting kunnen aan de hand van kaarten, teruggaande tot ongeveer 1545, worden nagegaan. Een aantal wetenschappen gaan samenwerken om uiteindelijk meer inzicht te verkrijgen in het verloop van de oude geulen. Daardoor is iets meer inzicht verkregen en dit nu is voor onze kennis van de omstandigheden van Harlingen van belang. Voorheen liep de kust „boven” Harlingen veel meer oostelijk: zo ongeveer in de lijn Midlum-Wynaldum. Aan de zuidkant van de stad is wat afgeslagen, maar nu is er weer land aanwezig. Verderop schijnt de kust van de vroegere te verschillen: op vijf tot tien kilometer moet omstreeks het jaar 900 een uitwatering verbreed zijn tot een zeeboezem, de Marn(ing)e, die landinwaarts reikte tot Bolsward en verder en ook verbinding heeft gehad met een andere insnijding in de kust langs Leeuwarden tot in de buurt van Sneek, de Middelsee. Harlingen heeft derhalve niet aan een van noord naar zuid lopende kust gelegen maar aan een van noordoost naar zuidwest. Het dorp Arum bijvoorbeeld lag aan de zeeboezem, maar thans is daar allang alles ingepolderd. Het kan zijn dat op een zeker moment Arum een veiliger schuilplaats voor schepen bood

dan Harlingen. Zou men — en dat is een andere opmerking — van de monding van de zeeboezem bijvoorbeeld van Arum uit een lijn trekken naar de noordzijde van Texel, (waar het eiland in zijn vroegere vorm eenmaal met het noordelijker gelegen Eierland 'vastgroeide'), dan heeft men ongeveer de loop van een water voor zich, dat op oude kaarten staat aangeduid als Oude Vlie. Deze waterloop staat aangegeven op nauwkeurige kaarten: van het Departement van marine uit 1811; van N. Witsen uit 1712 (Universiteit van Amsterdam) en nog oudere. Een kaart door een Fransman bewerkt voor Lodewijk XIV maakte er Ponde Vlie van, verlezend voor dOude Vlie. Het water is in 1570 niet opgenomen door C. Sgrooten (kaart Noordholland-Friesland; atlas Koninklijke bibliotheek Brussel). Het ligt echter voor de hand dat een geul met zulk een klaarblijkelijk oude benaming toen wel degelijk bestaan heeft, maar als onbelangrijk gold en aan de kaartmaker onbekend bleef. De insnijdingen in de kust echter zijn zeer precies nagegaan. Vergelijking van Vlie respectievelijk Oude Vlie met Rijn respectievelijk Oude Rijn ligt voor de hand. Volgens 19de-eeuwse gegevens van de marine was er tegenwerkende vloed in het Oude Vlie. We kunnen ons indenken, dat „het Vlie” waarmee dan bedoeld wordt het oostelijke vaarwater in de Waddenzee tussen de Friese kust en de eilandenreeks, aanvankelijk een eindloop had, die onder de naam het Oude Vlie in westelijke richting naar de Noordzee boog. Maar later kreeg het Vlie door omstandigheden, die ook meebrachten dat de monding verzand is, een meer doorgaande richting, thans te vinden tussen Vlieland en Terschelling.

Er is een bericht in een middeleeuwse kroniek, dat er bij Harlingen een abdij is geweest, de abdij Ludingakerk, die in 1157 op ongeveer 2400 m oostelijk van onze plaats was gevestigd. De abdij had land op Texel en op Wieringen. Over dit laatste bestaat een akte uit 1284¹. De scheepvaart moet — met het oog op dit bezit — vrijwel zeker van het Oude Vlie gebruik gemaakt hebben. Op kaarten als die van Witsen geeft het Oude Vlie ook verbinding naar de geul die westelijk tussen de Friese kust en de eilanden gelopen heeft: deze geul is later belangrijker geworden dan het Vlie.

Waterlopen binnen Harlingen en hun invloed op de stadsplattegrond

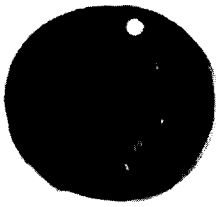
De ervaring leert dat de vloed in Harlingen van het zuiden komt. In 1877 had men volgens

plan van de Rijkswaterstaat, aan een haven een westelijke toegang gegeven: er kwam daarna veel meer slib naar binnen dan voorheen, zodat er veel en kostbaar gebaggerd moest worden. Dit duurde tot 1912. Op oude prenten en op de nieuwe kaarten ziet de havenopening uit op het noordwesten. Gaan we nu terug op Harlingen zelf en de beschikbare gegevens in de binnenstad dan vallen enige bochtige maar toch nog vrij parallel lopende waters op die klaarblijkelijk eens afwatering boden voor het achter gelegen land. Ik noem de Lanen, in de 17de eeuw Laen met een gracht geheten en gedempt in 1839, waarvan de monding in 1570 al niet meer bestond. Ten zuiden daarvan de Schritsen, die de stad in 1570 aan de zuidkant afsloot terwijl er geen monding was, maar wel verbinding tussen de kerkterp en de oude stad. Meer noordwaarts langs de Voorstraat, in 1570 zonder monding; dempingen in 1880 en 1899 maakten dat het stadhuis aan een straat ligt. Ook in andere straten waren vroeger grachten. Wat nu de uitmonding betreft, gelijk opgemerkt bij de haveningang van 1877, raakten deze oost-west lopende waters verstopt. Uiteindelijk loopt de afwatering door de noordelijker gelegen Noorderhaven, wat al op de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1570 te zien is (afb. 16).

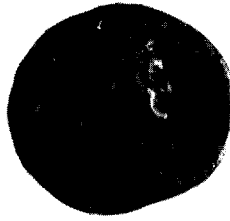
In Van Deventers tijd maakte de noordzijde van de toen nog niet verbrede haven (Noorderhaven) deel uit van de zeedijk. De Grote Bredeplaats met zijn omliggende huizen vertoont gelijkens met de sluiskom van een voormalig sluiswerk van Makkum. Het uiteinde van de Lanen maakt de indruk, dat we te doen kunnen hebben met iets dat lijkt op het Kolkje in Amsterdam, doch gedempt. Wanneer we niet langs de genoemde straten, maar dwars daarop door een der verbindingstegen gaan, zoals Odulphiesteg (vgl. St.-Odulphklooster, Staveren) dan is er middenin een duidelijk hoogteverschil op te merken. Tussen het nog niet gedempte gedeelte van de Voorstraat (de hoge huisnummers) en de Lanen heeft het water in de Simon Stijlstraat aan de westzijde ongeveer de halve weg bestreken; dit was de Wortelhaven. Meer naar het zuiden vinden we dan de vrij hoge Spekmarkt. Daar heeft geen water gelopen; dat tekende Jacob van Deventer dan ook niet, maar door een misverstand is dat wel bij Braun gegraveerd (afb. 17). Latere

¹ F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland van Zeeland en Heeren van Vriesland*, Leiden 1753-1756, I, 436.

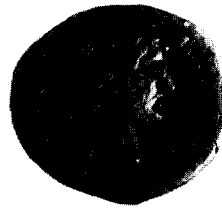
HARLINGEN

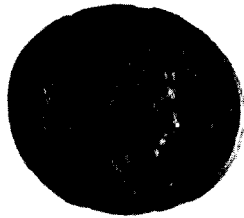
Afb. 1. Denarius, Vespasianus. Emissiejaren 70-72. Afbeelding $1\frac{1}{2}$ \times ware grootte. Fries Museum Leeuwarden.

Afb. 2. Denarius, Domitianus. Emissiejaar 87. Afbeelding $1\frac{1}{2}$ \times ware grootte. Fries Museum Leeuwarden.

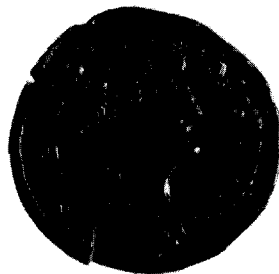
Afb. 3. Denarius, Hadrianus. Emissiejaren 134-138. Afbeelding $1\frac{1}{2}$ \times ware grootte. Fries Museum Leeuwarden.

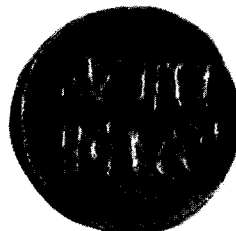
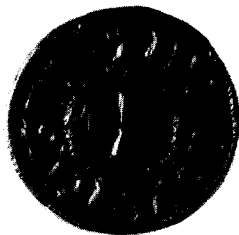
Afb. 4. Denarius, Elagabalus. Emissiejaren 218-222. Afbeelding $1\frac{1}{2}$ \times ware grootte. Fries Museum Leeuwarden.

Afb. 5. Aureus, Diocletianus, Emissiejaren 286-288. Afbeelding $1\frac{1}{2}$ \times ware grootte. Kon. Penningkabinet Den Haag.

Afb. 6 en 7. Solidus, naar Theodosius II, met Runentekst HADA. Derde kwart 6de eeuw. Afbeelding $1\frac{1}{2}$ \times ware grootte. Fries Museum Leeuwarden.

Afb. 8 en 9. Denarius, Lodewijk de Vrome, 814-840, geslagen te Venetië. Afbeelding $1\frac{1}{2}$ \times ware grootte. Fries Museum Leeuwarden.

HARLINGEN

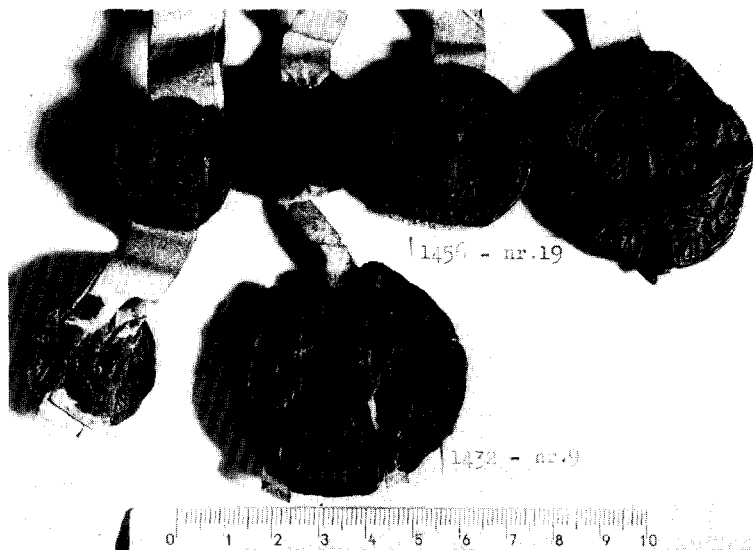
Afb. 10. en 11. Bronzen Apollobeeldje, hoog 13.8 cm, gevonden in een tuin te Klein Ropens, gemeente Franekeradeel, onmiddellijk ten zuiden van Harlingen. Fries Museum Leeuwarden.

Afb. 12. Stadszegel, 1355.

Afb. 13. Stadszegel, 1560.

Afb. 14. Stadszegels, 1432 en 1456. (Foto Frans Popken Leeuwarden)

kaarten geven daar evenmin een water. Hier was derhalve nooit een verbinding tussen het water van Wortelhaven-Lanen enerzijds en het water langs de Schritsen, dat van uit het zuiden gevoed werd. Zouden de straten na de demping niet gegaliseerd zijn dan zouden ze nu overduidelijk de oude toestand weergeven, doch onbruikbaar zijn.

Naar het noorden van de Simon Stijlstraat is er evenmin een waterverbinding geweest. Daar is de licht opklimmende St.-Jacobstraat, in de wandeling Katterug genoemd². Katterug-Simon Stijlstraat-Spekmarkt kunnen samen misschien een oude dijk gevormd hebben.

Het water dat uit het oosten Harlingen min of meer meanderend naderde (afb. 15) zou wellicht aanvankelijk door Franekereind-Voorstraat (ongedempt gedeelte)-Wortelhaven (westkant van de Simon Stijlstraat)-Lanen tenslotte op het Vlie (of Oude Vlie) uitgelopen hebben.

De naam Voorstraat moet van later tijd zijn dan Lanen en Schritsen. De uitmonding, die ik aan het eind van de Lanen veronderstel, is eenmaal verstopt geraakt dan wel opzettelijk afgedamd, vervangen door een waterstaatswerk aan het eind van de Voorstraat, wat zou overeenkomen met de vorm die we hebben kunnen opmerken aan de Grote Bredeplaats. Het zuidoostelijke water, dat naar ik aanneem, aanvankelijk langs Schritsen afliep, maar dan in 1570 al niet meer, kon vanwege de hoogte, de Spekmarkt, niet noordwaarts lopen, maar stond omstreeks 1570 via de Heiligeweg, verderop voorheen Turfmarkt (alles nu gedempt), in verbinding met het water in het Franekereind (dus met het oostelijke water), gezamenlijk aflopend naar het Noordijs en dan westelijk naar de Noorderhaven. De lagere ligging van de buitenbocht van de Heiligeweg geeft duidelijk aan dat hier eens een water heeft gelopen.

Op de kaart van omstreeks 1670 (afb. 19),

² Dit heb ik vernomen van de heer L. J. Hannema, stichter van het museum, en anderen.

³ Vriendelijke mededeling van de eerste ambtenaar, de heer G. van der Wijk.

⁴ *Voorloopige Lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, IX, de provincie Friesland*, Den Haag 1930.

⁵ P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, Den Haag 1927, ²1951. — A. W. Bijvanck, *Excerpta Romana, de bronnen der Romeinse geschiedenis in Nederland*, I-III (= *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* 73, 81, 89), Den Haag 1931-1947.

⁶ W. A. van Es, *De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies, en periodisering der relaties,*

die ik ontdekte onder de aanwinsten van het rijksarchief, vormt dit water de grens tussen Harlingen en Almenum; en wel getrokken uit het zuiden langs de Brouwersgracht (nu Brouwersstraat) en naar het noorden (kade Noordijs)-weg naar Midlum.

Hieraan kan toegevoegd worden dat bij de bouw van de kluis onder het secretariëgedeelte van het stadhuis (gereed 1960) naast het fundament een grote massa schelpen voor den dag kwam³.

De bodemvondsten

Wanneer er rekening gehouden wordt met het feit dat er alleen onder de Grote Kerk, op de kerkterp, een systematisch onderzoek in de bodem heeft plaats gevonden en dat dit onderzoek van heel beperkte aard is geweest, moet men wel gereserveerd blijven met uitspraken over de oudste bewoning.

De Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst⁴ geeft t.a.v. Harlingen cq. de omgeving slechts de beroemde HADA-munt (afb. 6 en 7) en karolingische munten. P. C. J. A. Boeles, A. W. Byvanck⁵ en wat de munten betreft W. A. van Es⁶ geven veel meer.

W. A. van Es noemt o.a. de volgende munten:

Harlingen

?Vespasianus (69-79)	RIC ⁷ 30	zilver (afb. 1)
Domitianus (81-96)	92	zilver (afb. 2)
Trajanus (98-117)	118	zilver
Hadrianus (117-138)	122	zilver (afb. 3)
Hadrianus	233	zilver
Hadrianus	395	zilver
Septimius Severus (193-211)	166	zilver
(?) Geta (198-211-212)	103	zilver
Elegabalus (218-222)	106	zilver (afb. 4)
Elegabalus	211	zilver
(?) Alexander Severus (222-235)	252	zilver
Diocletianus	C ⁸ 217	goud, doorboord, emissiejaren 286-288 ⁹ (afb. 5)

Groningen 1960, 97.

⁷ H. Mattingly e.a., *The Roman Imperial Coinage*, 1923.

⁸ H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain, communément appelées médailles impériales*, Parijs-Londen, V, Diocletien nr. 217 (date 286-288), cabinet de France, moyen bronze, IMP. C. C. VAL. DIOCLETIANUS P. F. AUG. Sa tête laurée à droite. (Revers:) IOVI AVGV. Jupiter à demi nu assis à gauche, tenant un globe surmonté d'une victoire et sceptre.

⁹ *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 46 (1959), 98 en pl. VIII.

Heel belangrijk is de vondst van het goudstuk, aureus, van keizer Diocletianus (afb. 5), door hem beschreven in het Jaarboek v. Penningkunde van 1959⁹. Wellicht heeft Van Es goede redenen om de zilveren munt van Antonius Pius (138-161) van de vroegere opgaven af te voeren. Munten van latere Antonijnen keizers (161-193) zijn hier tot dusverre niet gevonden. De aureus van Diocletianus, is omstreeks 1900 aangetroffen in een tuin te Harlingen. Zij moet uit 286-288 stammen. Beeldenaar en keerzijde zijn bijzonder scherp. De munt is doorboord. Boeles noemt meer dan eens gevallen van muntsieraden en het is mogelijk dat de Diocletianus aan een koord werd gedragen als sieraad. Het stuk bevindt zich in het Koninklijk penningkabinet. De andere munten die hier weergegeven worden berusten in het Fries Museum.

Boeles noteert aardewerk, aangeduid als geometrisch, uit Hogewier dicht bij de zeedijk, alsmede terra sigillata uit Hogewier en Biniaterp¹⁰. Hij stelt dit in hoofdzaak van voor 260. Er zijn nog andere vondsten, o.a. een spinschijfje uit de directe omgeving van Harlingen.

Behalve deze voorwerpen, alle in het Fries Museum, is er ook het fraaie bronzen beeldje, een uit de verscheidenheid waarop het museum de hand heeft weten te leggen (afb. 10 en 11). In oudere beschrijvingen heet het een Apollo, daarna een Venus, tenslotte Apolline, vanwege de vrouwelijke vormen. A. N. Zadoks-Josephus Jitta en W. F. J. Peters¹¹ komen met de conclusie: „houding, haardracht en lauriertak kenmerken dit beeldje als „Apollo”. Maar al heeft de kunstenaar die het maakte de bedoeling gehad, een Apollo uit te beelden, het resultaat is van die aard dat de verkeerde conclusies van vroegere beschrijvers begrijpelijk zijn. De geestesgesteldheid in de tijd van keizer Elegabalus, door Louis Couperus in zijn boek „Een berg van licht” literair verwerkt, komt in dit beeld tot uitdrukking, zodat wij hier wellicht niet alleen te maken hebben met zuiver zakelijke gebruiksimpport maar ook met een doordringen van decadente invloed uit het laat-Romeinse rijk.

Waar is dit beeldje te voorschijn gekomen? Men is het erover eens dat het uit Almenum kwam: genoemd werden aanvankelijk Klein Ropens of terp Klaverda, later bovendien Klein Lankum. De onnauwkeurige opgave van de vind-

plaats hangt samen met het volgende. De terpaarde bleek, toen er nog geen kunstmest bestond, geschikt om minder vruchtbare grond te verbeteren. De terpaarde werd verkocht en afgegraven om elders te worden uitgestrooid. Het is dan ook zeker dat het beeldje niet van de kerkterp van Almenum kan komen, want die is niet afgegraven. Ook is duidelijk dat het niet uit Harlingen zelf komt, daar Harlingen in de 19de eeuw, toen het beeldje voor den dag kwam, al geheel tot de grachten toe volgebouwd was. Toen het beeldje voor den dag kwam, is getracht nader uit te zoeken welke herkomst de aarde had. Ik kan me voorstellen dat dan niet meer precies kan worden vastgesteld, van welke terp dat is geweest. Ropens is een plaats die voorkomt in een overeenkomst van het stadsbestuur van Harlingen met de pastoor en anderen uit Kimsward, ten zuidoosten van Harlingen. Het was een zuidoostelijke buurt van Harlingen, die evenwel in de 19de eeuw ressorteerde onder Barradeel. Ik vraag me echter af, hoe thans nog gedacht kan worden aan Klein Lankum, dat veraf ligt onder Franeker?

We resumeren, dat er tot dusverre géén oudere stukken dan Romeinse zijn gevonden (in tegenstelling met Workum; Westereind), dat er bij en in Harlingen bewoning moet zijn geweest sinds circa 70-288 en dat er daarna een hiaat is in onze kennis.

Het kan zijn, dat plaatsen als Arum en Wynaldum, respectievelijk ten zuidoosten en noordoosten van Harlingen, daarna naar voren zijn gekomen of bewoning hebben gehouden. Uit de omgeving van Harlingen kennen we een munt, een topstuk van het Fries museum, en wel een bleek gouden solidus 23 mm 3.52 gram goud, vervaardigd naar voorbeeld van een munt van keizer Theodosius I (379-395) of II (408-450) met omschrift HADA in runelettertekens (afb. 6-7). De andere keizers van die naam: Theodosius III (co-regent 590-602) en Theodosius IV (keizer 716-717) regeerden niet over het westen, maar over het Oost-Romeinse Rijk, zodat hun munten niet als voorbeeld van de onderhavige vondst in aanmerking komen¹². De betekenis HADA is nog onzeker. Latijn is het niet. Een oplossing als „Herling AD Almenum” zou dan uit de lucht gegrepen zijn. Er zijn nu drie dezer solidi bekend. Die met SKANOMODU als omschrift, uit de collectie van koning George III van Engeland en

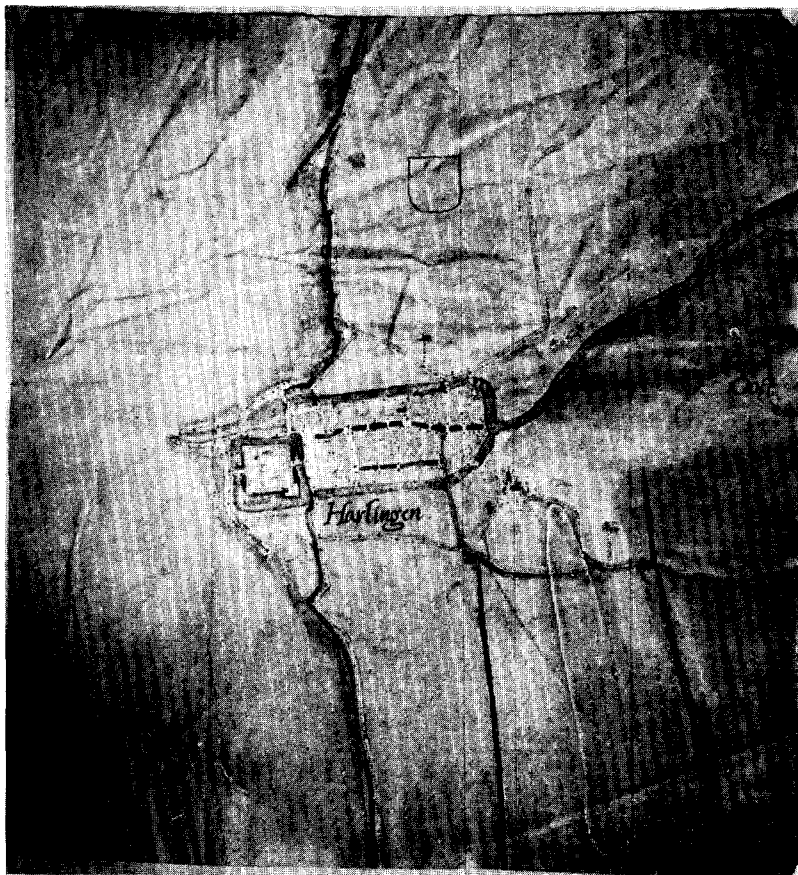
¹⁰ Boeles, *o.c.* 1951, 484-487.

¹¹ A. N. Zadoks-Josephus Jitta en W. F. J. Peters, *Roman bronze statuettes from the Netherlands I*, Gro-

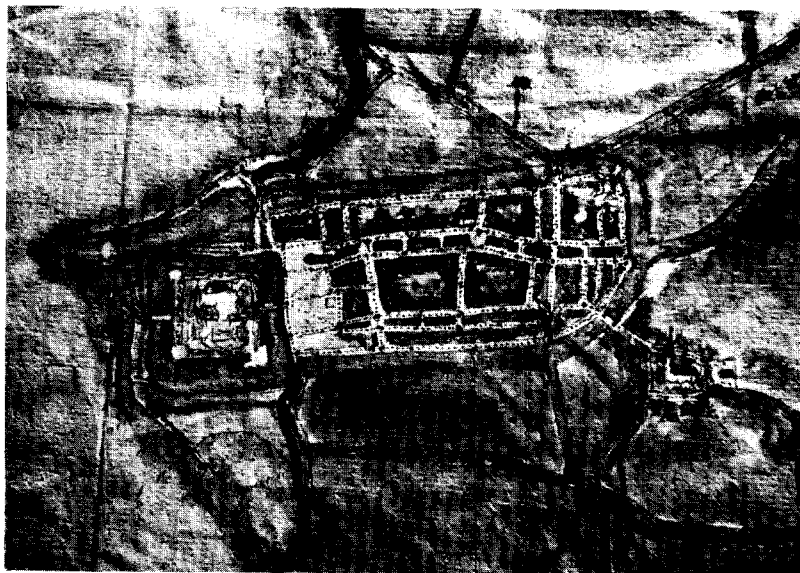
ningen 1967.

¹² Boeles, *o.c.* 1951, 503.

HARLINGEN

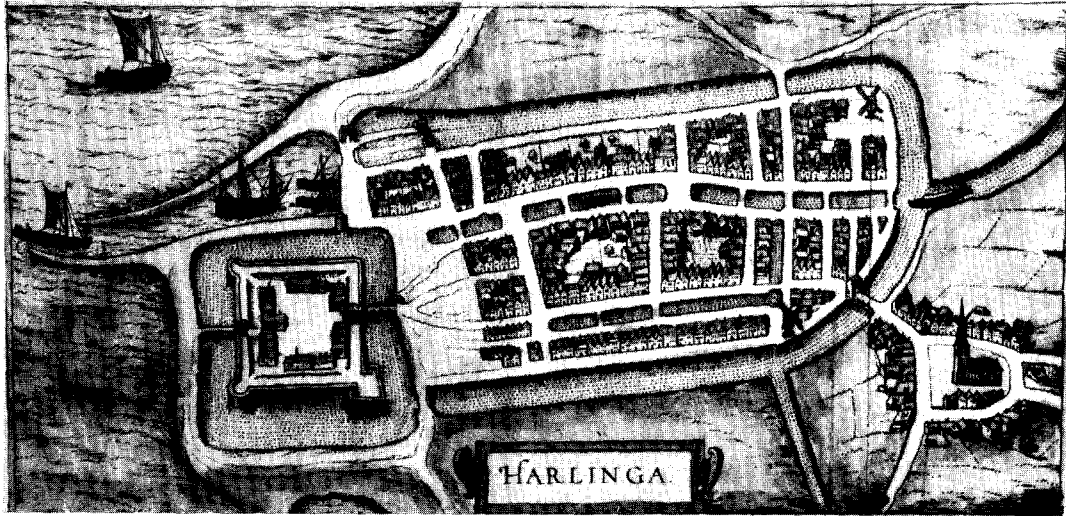

Afb. 15. Plattegrond van Harlingen en omgeving door Jacob van Deventer, omstreeks 1570. Oorspronkelijke carton. Fries Museum Leeuwarden.

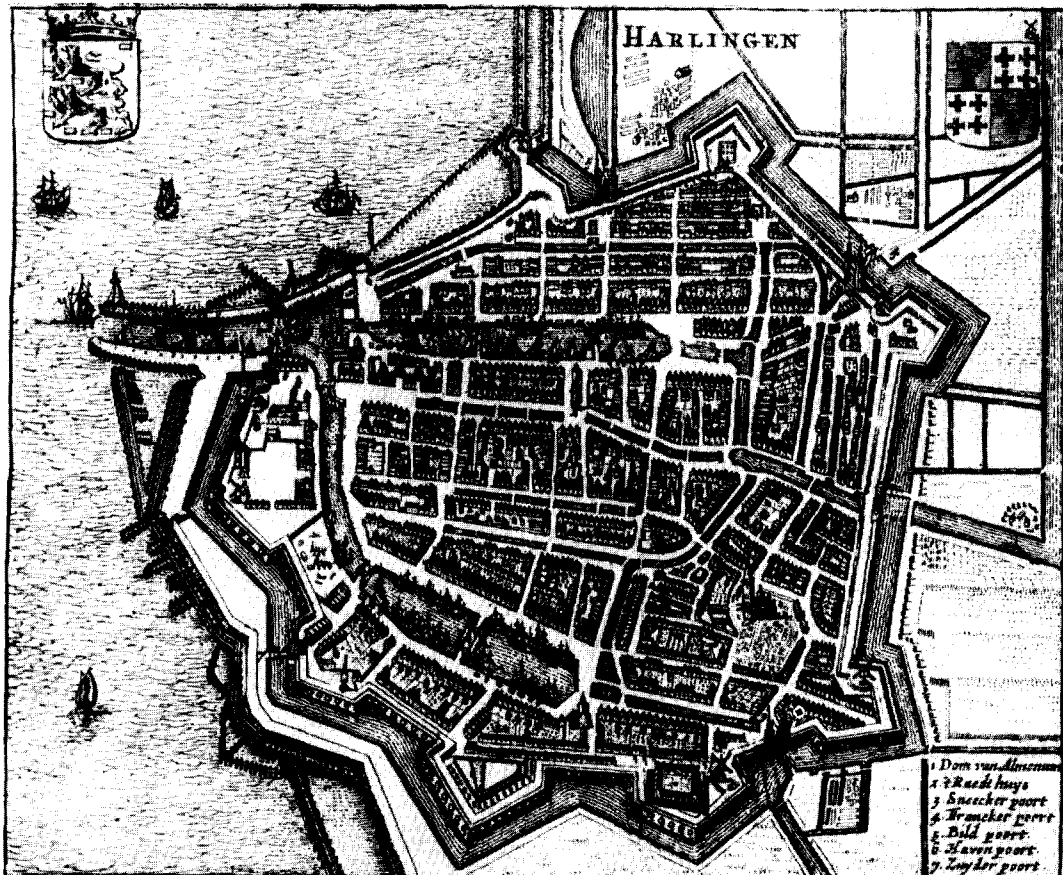

Afb. 16. Detail van de plattegrond van Harlingen door Jacob van Deventer, omstreeks 1570.

HARLINGEN

Afb. 17. Plattegrond van Harlingen uit de uitgave van Braun en Hogenberg. 1581, 1588. Een waterloop, die op deze kaart abusievelijk ten westen van de molen als zuidelijke vaartingang staat aangegeven, is op deze reproductie weggeretoucheerd.

Afb. 18. Plattegrond van Harlingen uit de uitgave van Guicciardini, 1660, 1662.

Hannover is, zoals men aanneemt in Engeland gevonden.

Er is nu ook een pseudo- of naslagsolidus met nóg een ander omschrift gevonden in Schweindorf, Oostfriesland. De elders gevonden zilveren muntjes (sceatta's) hebben min of meer gelijklopende omschriften, o.a. PADA, TIC A, APA 13. Boeles is van oordeel dat een nauwere datering dan 500-600 t.a.v. de HADA munt niet verantwoord is 14.

Op afb. 7 zien we bij de HADA munt een eigenaardige staf in de rechterhand van de hoofdpersoon, die in de linkerhand een ander, ook een menselijk wezen, vasthoudt. De staf is een kromstaf, als van een bisschop en vanwege de dwarsstaaf tevens een aartsbisschopsstaf. In de literatuur vindt men de term amulet gebezigd; amulet wil zeggen afweermiddel waaraan men heilige macht toeschrijft en dat men bij zich draagt om zich tegen ziekte, verwonding, betovering enz. te vrijwaren; vaak een om de hals gehangen penning. Deze omschrijving (Van Dale) is toepasselijk, de munt heeft een rond gaatje kennelijk om gedragen te worden. Op munten, bij Berghaus en Schneider als vergelijkingsmateriaal, aangevoerd en afgebeeld 14, zien wij o.a. een hoofdfiguur, die met zijn voet en ook met zulk een staf, een gekromde nevenfiguur heeft bedwongen. In gedachten kunnen we nog een stap verder gaan en de tenant van het Harlinger zegel bekijken (afb. 12).

De mantelspeld uit Almenum en die welke gevonden is in Midlum, aan de andere kant van het tegenwoordige Van Harinxma-kanaal, hebben beide een kruisvorm 15. Boeles kende negentien van deze spelden, gevonden in Friesland; hij stelt ze in volgorde van ontwikkeling vanaf het eerste en tweede kwart der 5de eeuw en zegt dat ze niet uit Engeland kunnen komen, waar zij dan nog ontbreken, maar uit oostelijke of noordoostelijke richting 16. In Engeland zouden ze na (de adventus Saxonum) 460 gekomen zijn. Ik merk op, dat mantelspelden ook al in de Romeinse tijd voorkomen. In later tijd heeft men de heel grote spangen (vgl. die uit Hogebeintum 17). De speld uit Almenum met brede voet wijkt in vorm enig-

zins af van het meest gevonden type, dat in Engeland talrijker is aangetroffen en door Boeles in de periode 500-600 wordt gedateerd.

Ons komt een kultuurperiode aan de Noordzeekust voor ogen met beïnvloeding oost-west (de spelden) en west-oost (de solidus); maar binnen de ontwikkelingen treedt bij de mantelspeld (Almenum) en op de HADA munt de kruisvorm op. Moet men dit nu niet zien tegen de achtergrond van de eerste zending uit Ierland naar Engeland en van Engeland naar ons land, zodat deze stukken uit de 6de eeuw een eerste manifestatie vormen van Christelijke cultuur geheel in het noorden van ons land. Mij dunkt van wel.

Nog een ander voorwerp is in het kader van scheepvaartverbindingen voor ons interessant: een rug van een bronzen haarkam, ongeveer 10 cm lang, (herkomst uit Gotland, Zweden), gevonden in de terp Almenum 18 die uit de 7de eeuw moet stammen.

De Merovingische en Karolingische tijd

Drs. H. Halbertsma van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek was zo vriendelijk mij erop attent te maken, dat de restauratie van de Grote Kerk enkele jaren geleden kon worden aangegrepen voor een bescheiden onderzoek binnen het gebouw. „Het stuk der terp waarop de kerk staat dateert uit de merovingische tijd: er kwam geen enkele scherf te voorschijn, ouder dan de 7de-8ste eeuw. Wij (bovengenoemde onderzoeker en anderen) stieten op de fundering van een tufstenen zaalkerkje, op schelpen gefundeerd. Daaronder de resten van twee houten voorgangers. Het was ons helaas niet mogelijk deze houten kerkjes verder te onderzoeken, de aannemer en architect waren beducht dat de bestaande kerk kon instorten” 19. De persoonlijke herinnering komt hier goed van pas. De gegevens zijn een waardevolle aanvulling van hetgeen door akten en andere bronnen bekend is. De tufstenen kerk uit de middeleeuwen is in 1772 afgebroken om plaats te maken voor de tegenwoordige Grote Kerk, die in 1776 gereed kwam. De afgebroken kerk is duidelijk weergegeven op de kaart van

and relatic solidi”, *Medieval Archaeology* 12 (1968), 12-25: 6de eeuw.

15 Boeles, *o.c.*, 1951, pl. XXXV; 6 en 7.

16 Boeles, *o.c.* 1951, 228.

17 Boeles, *o.c.* 1951, pl. XV, XXXV, en XLIII.

18 Boeles, *o.c.* 1951, fig. 64 : 1.

19 Vgl. *Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 1958, 178.

13 Boeles, *o.c.*, 369, fig. 69.

14 Zie ook P. Berghaus en K. Schneider, „Anglofriesische Runensolidi im Lichte des Neufundes von Schweindorf, Ostfriesland”, *Arbeitsgemeinschaft f. Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften* 134 (1967), 1-75: hier een datering nog binnen de 6de eeuw. — Zie daaromtrent ook R. I. Page, „The runic solidus of Schweindorf, Ostfriesland,

Robertus de Baudour van omstreeks 1640 (afb. 21) en o.a. ook op de kaart van Bleau van 1649. Bij afbraak van de middeleeuwse kerk, die sinds 1580 in protestantse handen was, is de toren blijven staan. Het middeleeuwse kerkgebouw, toegewijd aan de aartsengel Michaël, was parochiekerk van Almenum en Harlingen.

Uit een 14de-eeuws handschrift, afgedrukt door P. Sipma²⁰, wordt ons een blik vijfhonderd jaar verder terug gegund: op de Karolingische tijd, toen de kerk „de dom van Almenum” nog van hout was en met riet gedekt.

Het verhaal in dit handschrift is in verband gebracht met een gedenksteen in de Friezenkerk, San Michele dei Frisoni, vlak bij de St. Pieterskerk, in Rome. Het gaat daar over Hario en Celdui, maagd Gods, uit Slinga (HARIO ET CELDUI ANCILLA DEI DE SLINGA) verder een met name genoemde inwoner uit Staveren en een uit Groningen, allen Friezen. Dit opschrift, dat de geleerde wereld al honderden jaren heeft bezig gehouden o.a. met wat Slinga kon zijn, is ook te vinden bij Boeles. M. P. van Buijtenen²¹, heeft als volgt geredeneerd: Als niemand wat van dat Slinga kan maken, moet er haast wel een fout gemaakt zijn. Volgens hem zou de kapitale letter S eigenlijk een H moeten zijn met erboven het afkortingsboogje, dat vroeger gebruikelijk was voor een weggelaten -er of -ar, zodat men dan H-LINGA krijgt, de verlatijnste naam van Harlingen, een plaatsnaam, evenals Staveren en Groningen. Kortom Hario en Celdui waren inwoners van Harlingen die in de jaren 846-848 deelnamen aan een expeditie in Italië tegen de Saracenen en met roem beladen terugkeerden. De steen zelf, die het verhaal enigszins verminkt om niet te zeggen vervalst weergeeft, dateert pas uit de 13de of 14de eeuw. De vervalsing hangt samen met een verder terugschuiven van de feiten om redenen door Van Buijtenen nageplozen; de antedatering „onder koning Karel en paus Leo III” kwam aan het licht doordat de Saracenen bestreden zijn onder een latere Karolinger (een kleinzoon van Karel de Grote). Latere verdichting maakte van Hario een held, Magnus, die tevens wetgever is. Zo wordt in het bovengenoemde handschrift de St.-Michaelskerk aangeduid als de dom van Almenum, ofschoon Harlingen-Almenum geen bisschopszetel is geweest, maar steeds ressorteerde onder Utrecht. Voorzichtig meldt Van Buijtenen dat Essens de hoofdplaats van het

land Harlingen in Oost-Friesland (Duitsland) ook een St.-Michaelskerk had met betrekkingen tot de gelijknamige Friezenkerk in Rome. Anderzijds pleit voor ons Harlingen, dat ook achter de andere Friese persoonsnamen op de steen plaatsen van herkomst staan.

In aansluiting op een traditie, die verband legde tussen onze plaats en een Karolinger, kan ik hier een van de Karolingische munten weergeven, die in of bij Harlingen gevonden zijn. Het is een zilveren munt, bewaard in het Fries Museum, (afb. 8 en 9) van vrijwel dezelfde grootte als de al genoemde Romeinse zilveren keizermunten. In deze categorie vermeldt de Voorloopige Lijst der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst: „Eenige zilveren denarieën (IX), in de omtrek van Harlingen gevonden, zijn thans in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden”.

De omstandigheid dat Hario in de voorstellingswereld van de latere middeleeuwen een wetgever Magnus kon worden betekent allicht een toegedichte kwaliteit. Rechtsgeleerden zijn overigens al jaren bezig niet alleen met de bestudering maar ook met de vaststelling van de tijdsorde der Friese wetten. Deze wetgeving op zichzelf is een hoogst merkwaardige zaak in een landschap, waarvan de staatsvorm zich ontwikkelde in de richting van wat het beste kan worden omschreven als boerenrepubliekjes met sporadisch voorkomende algemene bondsvergaderingen. Een regelmatig bijeenkomende autoriteit als de Staten Generaal in de Verenigde Nederlanden ontbrak.

Almenum en Harlingen

Overzien we de inspanningen van de Karolingers tot vergroting van hun rijk, waardoor ook de Friezen aan hen ondergeschikt worden en de staatsgodsdienst van het karolingisch Christendom moeten aannemen, — zoals ook de Dokumer geschiedenis leert —, dan vormt het geval van Hario een nieuwe fase van samenwerking met de Karolingers. De Friese traditie wil dat beide partijen samen tegen de Noormannen verbonden zijn. De afbreuk die de laatstgenoemden door hun bekende invallen (795-1046) aan de Karolingische macht wisten te doen, bewijst dat de Karolingers geen kans hebben gezien om met behulp van de Friezen een doelmatige zeemacht te organiseren. Bovendien zullen de schepen van de Friezen, geschikt voor vrij ondiep water, in

²⁰ P. Sipma, *Fon alra fresena fridome, in ynlieding yn it aldfryske*, 1947.

²¹ M. P. van Buijtenen, *De grondslag van de Friese vrijheid*, Assen 1953.

snelheid niet hebben opgekund tegen de schepen der Vikingers, waarvan toevallige pronkstukken vrijwel gaaf uit de bodem tevoorschijn zijn gekomen. Het gebrek aan organisatie zowel tegen de verslechterde waterstaatkundige omstandigheden (post-Karolingische transgressie) als tegen de Noormannen heeft — dat blijkt duidelijker in Vlaanderen dan in Friesland — geleid tot het opkomen van gewestelijke machthebbers.

Aanvankelijk zijn ze verwanten van de Karolingers: we weten van een huwelijk van een erfdochter van het Friese gravenhuis, gehuwd met een graaf van Brunswijk en men vindt dan in de literatuur regelmatig vermeld, dat graven van Brunswijk en Friesland munten hebben laten slaan: met de persoonsnamen BRUN, EKBERT en de plaatsnamen Staveren, Bolsward, Leeuwarden, Dokkum (veelal afgekort of verhaspeld), ter grootte van ons dubbeltje en van zilver. In de grote hoeveelheid dezer munten bevindt zich geen enkele met een rondschrift Harlingen of Almenum. Dit gravenhuis (11de eeuw) bestreed Hendrik IV, keizer van het Rooms-Duitse rijk, en werd door deze afgezet. Pas onder de bisschoppen van Utrecht, die daarna de bestuurlijke macht in handen kregen, zou in het laatste gedeelte der 12de eeuw het oudste voorschrift over dijken vastgesteld zijn. Leden van het gravenhuis hebben zich niet neergelegd bij de afzetting, evenmin hun erven en hun nazaten, de leden van het Hollandse gravenhuis. Het kan zijn, dat de bewuste bepaling over dijkonderhoud, dat is artikel 4 van het Oude Schoutenrecht, tegen het jaar 1200 geplaatst behoort te worden: in een periode dat Willem I van Holland, broer van graaf Dirk VII, in Holland nog niet als graaf fungeerde maar wel in Friesland. Enige van zijn opvolgers zijn erkend als heer van Friesland, andere echter niet. De aanspraak op grond van erfrecht, ook tegen keizerlijke wil in, geeft telkens moeilijkheden tussen Friesland en Holland; daar het gravenhuis vanuit Holland opereerde zijn Staveren en de andere kustplaatsen in Friesland het meest rechtstreeks in de Hollandse actie betrokken geraakt en Harlingen uiteraard ook.

In het oudste stuk, dat we over Harlingen hebben, zien we, dat de bisschop van Utrecht daarin niet pretendeert, een wereldlijk heer van Fries-

land te zijn. Achtereenvolgende bisschoppen hebben namelijk een verslag van hun optreden tegen ongehoorzame Drenthen laten opmaken en daarin lezen we dat Friezen als vrijen en niet dwangmatig de bisschop — in dit geval Wilbrand — geholpen hebben²² en dat de bisschop kort na zijn intronisatie in 1228 naar Friesland ging en de plaatsen Stauria, Herlinge, Lywart en Dockinge in ogenschouw nam²³. Niet alleen ontlenen we aan de volgorde van de plaatsnamen de toenmalige scheepvaartroute, maar we merken ook op, dat er geen steden als zodanig worden genoemd. Dit heeft Henri Havard verkeerd begrepen van C. Pijnacker Hordijk, die de uitgave van het verslag voor het Historisch Genootschap onder handen had. De bedoeling der reis was om vrijwilligers onder de Friezen te werven. Dit bewijst dat alle vier genoemde plaatsen toen punten van toeloop van de Friezen waren. Het jaartal, in het verslag op 1227 gesteld, moet echter 1228 zijn, het jaar waarin Wilbrand bisschop werd. In vergelijking tot de vier muntplaatsen uit de 11de eeuw, is Bolsward vervangen door Herlinge, in de plaatsen door de bisschop in 1228 bezocht.

In het verslag blijkt niets over Almenum, maar het is toch vanzelfsprekend dat de bisschop tevens de kerk van „Herlinge” in ogenschouw heeft genomen en dat is dan aardrijkskundig Almenum, ook al komt de plaatsnaam Almenum pas iets later voor. Almenum staat op een oude lijst van plaatsen met een kerk, die ressorteren onder Bolsward in Westergo. De lijst is afgebeeld door M. P. van Buijtenen en wordt door hem gedateerd op 1256-1270²⁴. In de weergave staat voor enkele plaatsen een grote letter C. Dit is ook met Almenum het geval, maar de aard dezer aanduiding is nog niet geheel duidelijk. Misschien is dit een afkorting voor Caput (hoofd). Het spijt ons eigenlijk niet dat Herlinge of Harlingen niet genoemd staat.

Harlingen en Almenum vormen één parochie. Dit blijkt in 1327 (paasstijl 1326) en in 1328 aanwijsbaar te zijn²⁵ en wel wanneer we de akten dezer jaren vergelijken. In de aanstelling van Hesselinus tot schout wordt gezegd dat hij verwant is aan heer Dodo, de rector (later zou men zeggen pastoor) der St.-Michaëlskerk in Almo-

²² *Quedam narracio de Groningbe, de Thrente, de Covordia et diversis aliis sub diversis episcopis Trajectensibus* uitgegeven door C. Pijnacker Hordijk = *Werken Historisch Genootschap*, n.r. nr. 49, Utrecht 1881, XXXVI.

²³ *Quedam narracio* XXXI.

²⁴ M. P. van Buijtenen, „Het dekanaat Bolsward annex Uthbirdum en Grandivorum”, *It Beaken* 17 (1955), 84-95.

²⁵ G. F. Baron thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland*, Leeuwarden 1768-1795, I, 173, 181.

num en Hairlinghe. We nemen aan dat Almenum hetzelfde is als Almenum en dat een en dezelfde kerk bedoeld was als bij het Almenum van de kerkenlijst.

Almenum komt echter lang niet zo veel voor als Harlingen. Als het om een thuishaven van een schipper gaat, wordt altijd Harlingen, nooit Almenum opgegeven. „Herlinge” komt onder andere al als zo'n thuishaven voor in een Engels register van 1311²⁶. Onder andere worden genoemd het schip Frothenrithe, schipper: Simon, (uit) Herlinge in 1311 en later: het schip Joyeland, schipper Robertus, (uit) Herlinge in 1344.

Over de geschiedkundige indeling van Friesland bestaat veel literatuur. Ik ben de mening toegedaan, dat men van de indeling omstreeks 1300 geen absolute zekerheid heeft. De voorstelling alsof Almenum in de middeleeuwen tot Barradeel behoord heeft, zou impliceren, dat niet alleen het klooster Lidlum gelieerd was met de kerk van Almenum, hetgeen wel waar kan zijn, doch tevens, dat Barradeel ook werkelijk iets van een wereldlijk-civiele bestuurstaak in Almenum had of rechtspraak. En wat dit laatste betreft laten de stukken ons in de steek.

De omstandigheden van het bezoek van de bisschop in 1228 aan Herlinge (de parochie Herlinge-Almenum) als enige plaats in Westergo, hebben duidelijk gemaakt, dat de plaats op zich zelf al een centrum van enige betekenis was geworden in het hele go, waarvan Barradeel slechts een onderdeel was.

Al ontbreken ons plaatselijke akten in Harlingen, toch kan de geschiedenis van deze plaats tot illustratie dienen bij de beantwoording van verschillende vragen die zich in het kader van het geheel voordoen. Zo de vraag, van wanneer het Jongere Schoutenrecht is.

Evenals bij andere Friese wetten zijn hier elementen van vroegere en latere tijd verenigd in de overlevering die we nog hebben; in het kader van de Harlinger geschiedenis nu kan men het ontstaan van het jongere Schoutenrecht in het tijdvak van graaf Willem III (van Holland-Henegouwen) stellen. De regelingen voor waterstaatwerken zijn uitvoeriger dan in het oude Schoutenrecht. Ze zijn, naar het mij voorkomt, in deze tijd te plaatsen en ook in de tijd van de latere hertog Albrecht (van Beieren, graaf van Holland en Henegouwen). Beiden hebben, — de ene wellicht, de andere zeker, — van de tijd, dat

ze hier in Friesland staande konden blijven, gebruik gemaakt, om voorschriften uit te geven van de hierbedoelde aard, onder andere inzake zeedijken.

Als men let op de tijd dat in waterlopen binnen Hollandse steden dammen gelegd worden tegen het buitenwater, dan impliceert het voorgaande dat zulke dammen met andere waterkerende werken ook al een eeuw eerder dus in de 13de eeuw zijn gemaakt en dit geldt zeker eveneens voor Harlingen.

Laten we het probleem ook ambtelijk bekijken. Staatkundig is de schout (*Fries skelta*) een ambtenaar, die uit naam van de graaf of vorst fungeert. Daarentegen zien we een ontwikkeling van de figuur van de grietman (taalkundig van *greta*, groeten, vorderen van recht afgeleid): De grietman (*gretman*) is — in 1242(?), 1270, 1296 en verder ook in de 14de eeuw e.v. — een daartoe geroepen autonome autoriteit; uit de 15de eeuw weten we dat bezitters van bepaalde landeigendommen bij toerbeurt elkander voor een jaar opvolgden.

Gretmannen in Westergo kwamen met hun mederechters in 1296 samen in Hartwerd (ten noordoosten van Bolsward) om een klacht van Hamburg te behandelen en te berechten; de Hollandse graaf komt daar in het geheel niet aan te pas. Op het einde van de 13de eeuw ligt Harlingen met Almenum in een district; dit heeft dan twee gretmannen; deze staan met name genoemd maar het district heeft geen eigen naam.

Op 23 april 1323 verklaren gretmanni en mederechters der districten Fronekere en Bereni jegens Harderwijk, niemand voor andermans schuld of misdraging aansprakelijk te zullen stellen; ook hier, zonder Hollandse graaf. Op 12 juni van het zelfde jaar zijn twee verklaringen vastgelegd; de ene door Ludolphus, abt van het Cisterciënser klooster Bloemkamp of Floridus Campus bij Hartwerd; de andere door Sicco, abt van het St.-Martinusklooster Luidenkerka of Ludingakerk (2400 meter ten oosten van Almenum-Harlingen). Beide abten, ieder op zich, betuigen, dat de vergaderde grietmannen „germani” bijeen te Hartwerd, „Hertwerth”, (in de laatstbedoelde akte: de grietmannen „germani” die tot de algemene vergadering te Hartwerd „Hertwerth”, plegen samen te komen) een eenparig besluit hebben genomen, dat de „oppidani” van Harlinge zich voortaan („in posterum” — dit alleen in de

²⁶ H. J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van de handel met Engeland* = *Rijks Geschiedkundige Publi-*

catiën 65, 66, Den Haag 1928.

eerste akte), aan de jurisdictie van het districtus Fronekere moeten onderwerpen; dat de burgers of inwoners („oppidani”) van Harlinge zich aan de jurisdictie van de grietman en zijn mederechters in het district ter vergaderplaats (districtus cetus Fronekere”) moeten onderwerpen. De teksten zijn latere afschriften, van de thans niet meer voorhanden originelen, omstreeks 1530 opgenomen in 't privilegeboek der stad Franeker en daar voorzien van een toegevoegd maar foutief opschrift (vandaar uit afgedrukt in het Charterboek van Vriesland ²⁷). Min of meer als gevolg van dit foutieve opschrift stuit men wel eens op de bewering dat Harlingen onder Franeker stond; de onjuistheid hiervan heeft A. Hallema aangetoond ²⁸. Het besluit heeft nooit betekend, dat Harlingen onder Franeker stond in de zin van dorp of stad Franeker. Hartwerd is de gewone vergaderplaats voor heel Westergo, waar een besluit ten aanzien van Harlingen genomen is, en waar de poorters, de „oppidani” van Harlingen in algemene zin aan ondergeschikt zijn. Mij dunkt, dat „Beren” onder andere Sexbierum omvat en het blijkt dat Harlingen niet daaronder gesteld is, wat ook niet voor de hand zou liggen gezien de natuurlijke gesteldheid van de kust. Ook in dit geval ziet men de grafelijke macht geen rol spelen. Wel maakte graaf Willem III van Holland-Henegouwen in 1325 te „Herlinghe” een afspraak met de Friezen, maar hij had blijkbaar weinig macht want even later verwijt hij hen, dat ze tegen de afspraak in gehandeld hebben ²⁹.

We zijn nu in staat de schoutbenoemingen van deze graaf beter te beoordelen. De tekst daarvan laat toe, dat zulke benoemingen voor Harlingen-Almenum over jaarlijkse perioden lopen. Uit Hollandse registers zijn daarvan aan ons overgeleverd benoemingen voor 1326?-1327, voor 1327-1328 en voor 1328. De graaf gaat hier voort op een reeds aan de gang zijnde ontwikkeling ten behoeve van de burgers, „oppidani”. Deze „oppidani” vinden wij al eerder dan de bewuste benoemingen van schouten. Deze laatste moet men dan als uitzonderingen zien, althans beperkt tot de tijd dat de graaf zich kennelijk

in Harlingen van een steunpunt verzekerd had voor zijn streven naar uitbreiding van feitelijke macht. Een stedelijk privilege, dat we nu eigenlijk voor Harlingen verwachten, ontbreekt klaarblijkelijk, en wel tot 1398, wanneer er (opnieuw) een schout benoemd wordt.

Harlingen echter voert in 1355 een stedelijk zegel en heeft een stadsbestuur, zoals blijkt uit een brief aan de stad Lübeck, uitgaande van „consules, scabini en aldermanni”. Akte met zegel zijn voorzover is na te gaan als gevolg van de tweede wereldoorlog verloren geraakt. De akte is in het Urkundenbuch Lübeck ³⁰ afgedrukt, en het zegel (afb. 12) was omstreeks 1870 nagetekend door de heraldicus Karl Julius Milde. Deze heeft de vele zegels in Lübeck op ware grootte getekend, en we mogen dus aannemen dat hij zulks ook met het Harlinger zegel gedaan heeft (diameter 75 mm).

Hiervoor is reeds het klooster Ludingakerk (oostelijk van Harlingen-Almenum gelegen) met zijn belangen aan het westen van de Waddenzee ter sprake gekomen. Hoewel dit klooster belangen moet hebben gehad bij de scheepvaart door of langs de stad, heeft het geen nauwe band met Harlingen-Almenum gehad. Zo was het niet gerechtigd de pastoor te benoemen en verkreeg het evenmin het recht, dat de pastoor van de parochie Harlingen-Almenum uit de kloosterlingen moest worden gekozen. Dit blijkt in het jaar 1370 wanneer het klooster zulke rechten elders wel bezit ³¹, en eveneens in 1522 ³².

Harlingen stad

In 1934 heeft Harlingen zijn zevenhonderdjarig bestaan als stad gevierd. Het jaar 1234 was als beginjaar genoemd door de Harlinger kroniekschrijver uit de 16de eeuw, Cornelis Andreas, wiens werk in 1597 posthuum verscheen ³³. Ten onrechte, want Cornelis Andreas kon dit beginjaartal niet bewijzen. Wel is 1233 een jaar, waarin een tijdgenoot (?) van Floris IV van Holland meldt, dat laatstgenoemde in Franeker als graaf in Friesland erkend is ³⁴. Maar dit gegeven zou veel te ruim opgevat zijn, wanneer men daaruit zou afleiden, dat Harlingen door de graaf toen

²⁷ *Charterboek van Vriesland* I, 166.

²⁸ A. Hallema, *Franeker door de eeuwen heen*, Leeuwarden 1952.

²⁹ *Charterboek van Vriesland* I, 171.

³⁰ *Lübeckisches Urkundenbuch*, Lübeck 1843-1905, III, nr. 225.

³¹ Rijksarchief Utrecht, St. Jan, nr. 164.

³² *Oudheden en gestichten van Vrieslandt*, Leiden 1723, II, 144.

³³ Ocka Scharlensis, Joannes Vlitarp, Andreas Cornelius Stavrensis, *Croniicke ende warachtige beschrijvinge van Vriesland*, Leeuwarden 1597.

³⁴ A. W. Wijbrands, *Gesta abbatum orti S. Mariae, Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland*, Leeuwarden 1879, 169.

ook tot stad zou zijn gemaakt. De opmerking van Ubbo Emmius ³⁵, dat hij Cornelis Andreas niet geloofde, vindt men dan ook in onze tijd herhaald door S. Ferwerda ³⁶. Het feest is gelukkig doorgegaan, al moet de periode wetenschappelijk wat korter dan zeven eeuwen worden gesteld. Cornelis Andreas ging er klaarblijkelijk van uit dat zo'n stadrecht door een graaf moest worden verleend. Maar dit is lang niet altijd het geval, het kunnen ook andere autoriteiten geweest zijn.

Ook de gewoonterechtelijke ontwikkeling kan een rol spelen, bijvoorbeeld als een plaats een markt heeft. In stadsrechten ziet men telkens en dan vooraan gesteld een dobbelverbod. Het bijeenzijn van mensen met geld zou kunnen verleiden tot spel, het spel zou kunnen leiden tot onenigheid, tot doodslag en dan ook nog tot onveiligheid op de markt en de markt moet per se veilig blijven, anders kan ze niet in stand worden gehouden. Uit deze overweging ³⁷ vloeit de noodzaak voort, om ter plaatse op korte termijn recht te kunnen doen.

Andreas had Harlingens stadbegin even goed gelijktijdig aan dat van Leeuwarden of dat van Dokkum kunnen stellen. Voor deze steden beschikken we echter in het Hollands archief over een brief, verzonden door de bestuursautoriteiten in haar volledig genoemde eind 13de-eeuwse samenstelling, in 1298 (of 1299?), gericht aan Jan I van Holland, waarin zij heel vriendelijk schrijven, dat ze weliswaar niet met de moordenaars van zijn vader, Floris V, heulen, maar hem in de titulatuur toch niet als graaf of heer van Friesland erkennen. En toch treden ze als stad op.

1234 kan dus niet als beginjaar van Harlingen gezien worden. In 1355 zien we echter Harlingen met een volledig opgenoemde stedelijke bestuursamenstelling een schrijven richten aan Lübeck. Dit jaar valt in een voor Friesland graafloze periode; immers de poging van Willem IV om weer macht in Friesland te krijgen liep in 1345 op zijn nederlaag uit en een nieuwe poging, door Albrecht van Beieren, graaf van Holland, volgt pas een halve eeuw later.

Albrecht van Beieren regelt op 26 augustus 1398 het „dijkgraafschap van het Rode klif tot aan die stat van Harlingen”. Op 21 september 1398 stelt hij Goetscalc Heslinga aan tot het

schoutambacht van Harlingen of Herlingen met kerspel, zomede Winaldum, Pietersberim en Zesberim (Pietersbierum en Sexbierum, nu in Barradeel). Ik vat Herlingen met kerspel op als het gebied der parochie, waarin Harlingen en Almenum kerkelijk verenigd waren. Op 31 december 1398 geeft Albrecht van uit Den Haag een privilege aan „Herlinghen” ³⁸.

Ook Bolsward en Workum zijn met stedelijke privilege's voorzien, en wel op 5, respectievelijk 18-19 april 1399. Verder vinden we dat Albrecht een hofstede te „Herlinghe” noemt. Hij stelt, in 1398, schouten aan en een baljuw van „de Vijf deelen” te weten Franekeradeel, Berradeel (Barradeel), Mennaldumadeel (Menaldumadeel) en Bauwerderadeel (Baarderadeel), waarbij Hennaarderadeel hier Hannawarderadeel genoemd wordt. Tot baljuw is benoemd Schelte Laeckama (Scelto Liauckama, vgl. Liauckema state onder Sexbierum, Barradeel).

Onder deze Albrecht heeft Harlingen een schout in het stedelijke bestuur, doch na zijn overlijden en door het verval van de Hollandse invloed — alleen Staveren blijft dan tot 1416 nog een laatste steunpunt — wordt er geen schout meer benoemd, maar wel schepenen en ook een raad. De regeling, dat Albrecht of „zijn” schout de zeven schepenen kiest, is door Albrechts verlies van de macht in het begin van de 15de eeuw al vanzelf vervallen.

De studie van zegels en akten levert ons geen bepaalde datum, waarop Harlingen voor het eerst als stad wordt aangemerkt. De opgemerkte gegevens leiden tot de conclusie, dat de twee districten in de loop van de 14de eeuw vier delen zijn geworden met daaraan toegevoegd Hennaarderadeel als vijfde. Men vindt ze aardrijkskundig gesproken ten noorden respectievelijk ten westen van de zeeboezem annex Middellzee, waarvan hierboven de rede was. En in 1326-'28 en in 1398-'99 zien we pogingen om Harlingen-Almenum samen te nemen met Barradeel, eerst als district, later als „deel” welke pogingen zijn strand. De ontwikkeling tot stad van het moment af, dat er „oppidani” zijn tot het tijdstip, dat een geheel stadsbestuur aanwezig blijkt te zijn, is kenmerkend tegengewerkt.

Het valt op, dat er van geen der Friese steden

Schelde vóór de vestiging van het Bourgondisch gezag, diss. Groningen 1955.

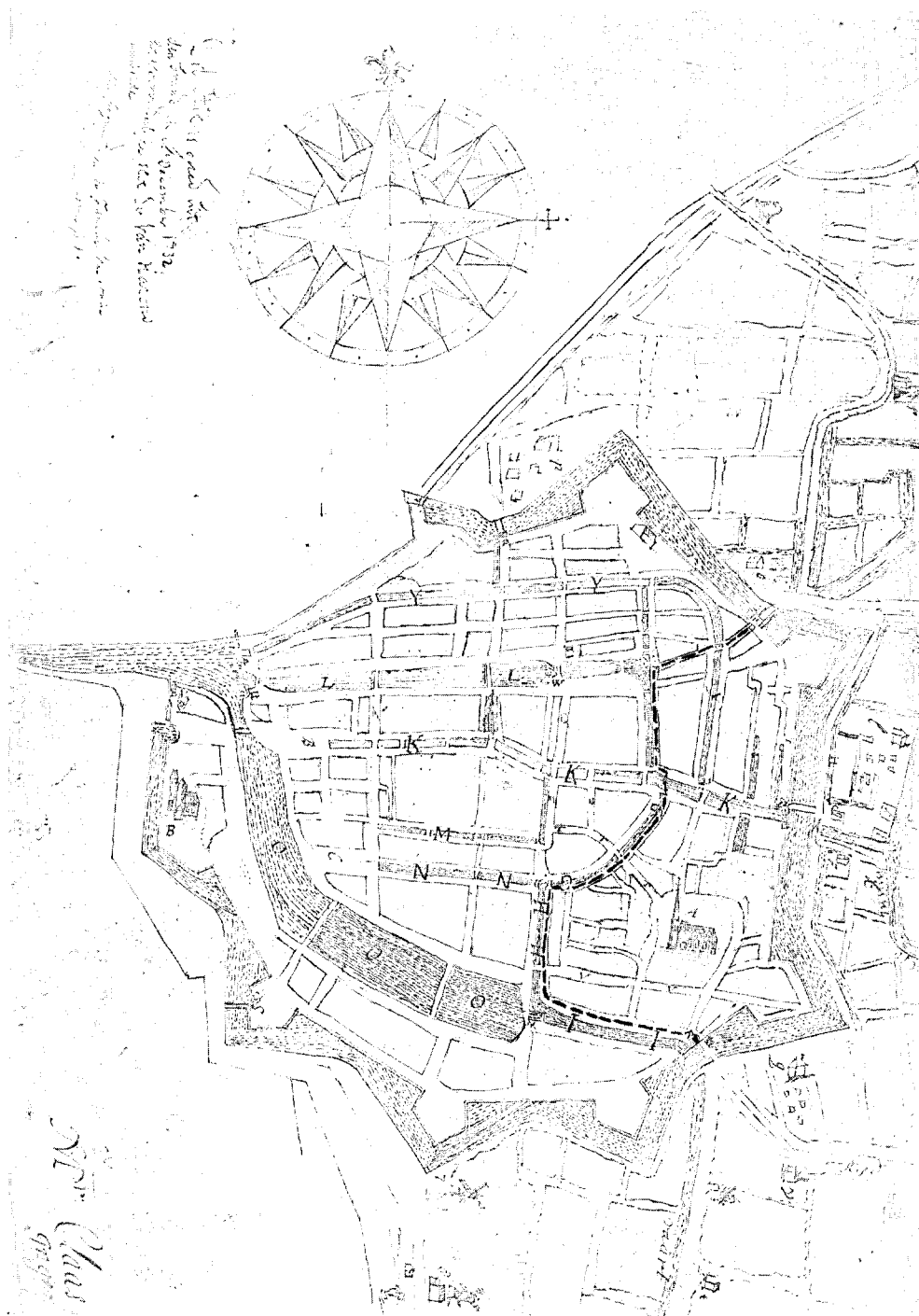
³⁸ Het privilege beslaat vier bladzijden afgedrukte tekst bij E. Verwijs, *De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen = Werken Historisch Genootschap* n.r. nr. 8, Utrecht 1869.

³⁵ Ubbo Emmius, *De Frisicorum rei publica inter Flevum ac Lavicam fl. commentarius*, Leiden 1616.

³⁶ S. Ferwerda, *Uit Harlingen's historie*, Harlingen 1934.

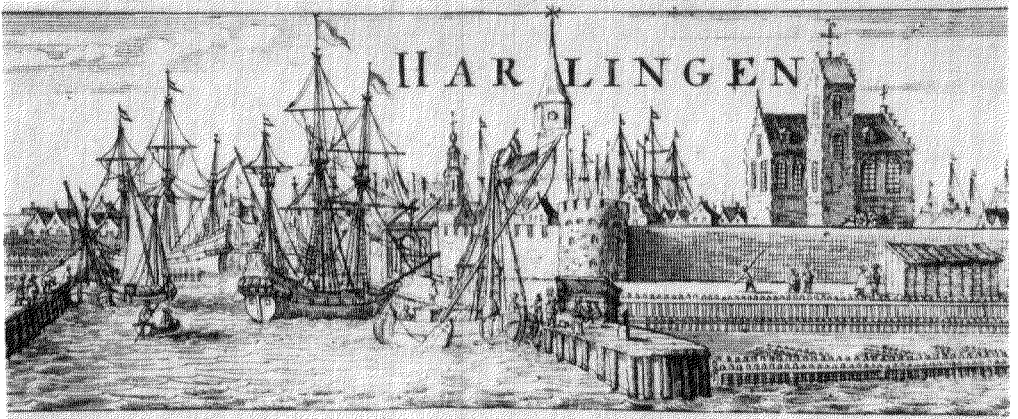
³⁷ K. de Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafproces in de Nederlandse steden benoorden Maas en*

HARLINGEN

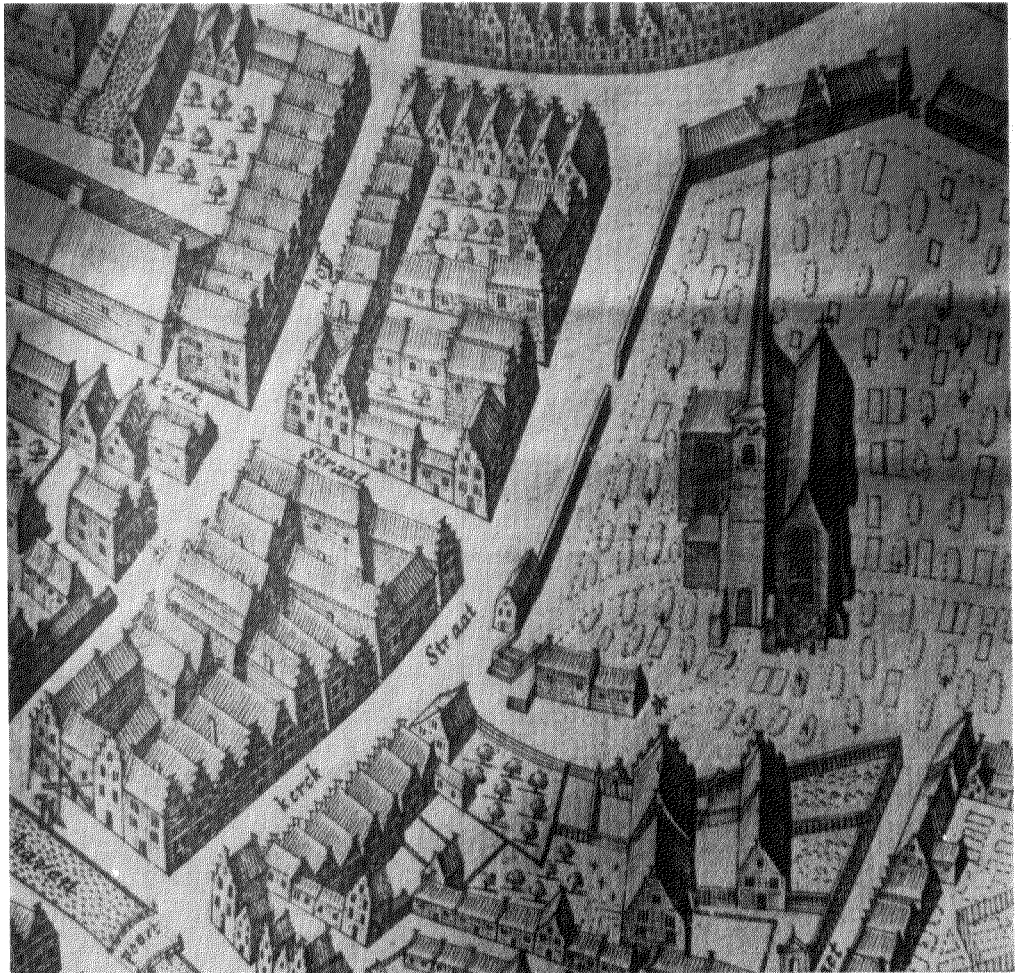

Afb. 19. Plattegrond perkament door Claas Piekens, gezworen ingenieur-landmeter, na uitbreiding van de Westerkerk in 1669 en voor de grenswijziging van 1684. De kaart is in 1732 gered bij een brand, die het slot der Van Harens vernielde en berust thans in het Rijksarchief te Leeuwarden (aanwinst 1846) — De grens tussen Harlingen en de grietenij Barradeel is met een gebroken lijn aangegeven. A, de „Dom van Almenum”. B, Westerkerk. C, Stadhuis. K, Voorstraat. L, Noorderhaven. M, Lanen. N, Schritsen. O, Zuiderhaven. Y, Zoutsloot. — B. Breedeplaats, C, Ossemarkt.

HARLINGEN

Afb. 20. Haveningang, gravure van omstreeks 1640. In het midden het torentje van de Havenpoort, daarnaast de toren van de Sint-Michaëlskerk en rechts de Westerkerk. Fries Museum Leeuwarden.

Afb. 21. Detail van de kaart van Harlingen van Robertus de Baudour, omstreeks 1640, met afbeelding van de Sint Michaëlskerk, die met uitzondering van de toren in 1772 is afgebroken om plaats te maken voor de Grote Kerk, die in 1776 gereed kwam. Fries Museum Leeuwarden.

een charter over is, waarin de stedelijke zelfstandigheid door de Hollandse grafelijkheid is erkend of verleend. Stukken als die van eind december 1398 kennen we alleen uit de Hollandse registers. Dit ontbreken dunkt mij geen toevalligheid. De benoemingen door Albrecht gedaan gingen uit naar zijn politieke steunpilaren: de andere partij onder de Friezen die er werkelijk nog was werd niet gehoord toen in Den Haag de ressorten van de nieuwbenoemden vermoedelijk zo groot mogelijk werden vastgelegd.

Men dient derhalve voorzichtig te zijn met conclusies aan de hand van Albrechts indeling. Daar is de ontwikkeling van Harlingen tot stad voltooid, inbegrepen de Uitburen het vroegere Almenum. Maar Harlinger zeevaarders die daar woonden, kunnen bepaald niet tot Albrechts vrienden gerekend worden. Toen deze in 1396 met zijn invallen begon, betrok hij namelijk de Vitaliebroeders — bekend door hun willekeurige inbeslagnemingen op de Noordzee — in zijn streven de Friezen te beletten bier uit Hamburg te halen. Ondanks de oorlog die daardoor ontstond en die tot 1402 zou duren, treffen wij echter in het Hamburger tolboek nog Friese schippers aan, waaronder in 1399 twee uit Herlingh.

Cornelis Andreas, de reeds genoemde kroniekschrijver, stelt dat Harlingen ontstaan is uit twee stinzen Harliga en Harns, elk met daaromheen de houten hutten van dienstmannen en andere onderhorigen: uit de strijd tussen beide zou Almenum de overhand verkregen hebben. Ofschoon ook dit gegeven bestrijding had gevonden bij Ubbo Emmius, vindt men het verhaal nog telkens terug³⁹. Plaatsnaamkundige M. Gysseling was zo vriendelijk de namen uit taalkundig oogpunt te bespreken, aan de hand van mijn lijst der vormen zoals ze voorkomen op zegels, in akten en andere bronnen uit de tijd zelf⁴⁰. De namen dier twee stinzen nu blijken vormen te zijn voor één en hetzelfde. Dit volgt ook uit de overgangsvormen tussen die namen. Hier kunnen we volstaan met in het bijzonder te wijzen op akten met: herlenze in de tekst en zegelomschrift herlinge, in 1426; harnze, geschreven naast het zegel en zegelomschrift herlinge, in 1456. De vorm harliga komt alleen bij Cornelis Andreas zelf voor.

Enige 15de-eeuwse bronnen geven voor ons doel nog andere belangrijke gegevens. We vinden daarin dat de stad Harlingen met andere steden en delen van Friesland meewerkt om voor Leeuwarden in 1426 het stadsrecht uit te breiden ook over het stuk grond waar de parochiekerk, de Oldehove, stond. Verder werkt ook Harlingen mee om aan Franeker in (14)74 het recht van „hoofd- en halsrecht” te verlenen.

Het kan zijn dat er rond de kerk enige bedrijvigheid tot ontwikkeling is gekomen; in 1442 immers woont er in Almenum een zekere timmerman („carpentator”). Maar als plaatsaanduiding der kerk of der kerkheren verdwijnt Almenum meer en meer; zo is er in 1447 sprake van Tjebbo, „praebendarius ecclesiae Harlingensis S. Michaelis”⁴¹, dus van de Harlinger kerk. Toch gaat het om hetzelfde bouwwerk als de kerk in Almenum. De aanduiding Almenum maakt plaats voor de benaming Harlinger uitburen; bijvoorbeeld in het register van den aanbreng van 1546 en in een akte van 1559⁴².

In de 15de eeuw ressorteerde Almenum of Harlinger uitburen nog niet onder Barradeel. Immers we hebben een akte van 17 maart 1456 waarin „burgemaesteren, sceppenen en raed van Harnze”, dat is Harlingen, en Douwa Ziaerda (Siaerda), de gemeente Franeker en Franekera-deel overeenkomen het graven en slatten van een zijlroede tot aan Almatille, te verrichten zo wijd, dat een rijnschip erdoor kan varen uitwaarts naar zee. Almatille is de naam van een bekende hefbrug over de vaart Franeker-Harlingen⁴³. Het valt op, dat de vaart niet onder Barradeel valt, Barradeel is immers geen contractant. Interessant is voorts de bepaling dat niemand van de Harnsera- of Harnzeraburen een Franeker schip zal mogen belemmeren, waaruit ook weer blijkt dat Barradeel hier geen taak had.

Verder valt hier iets te concluderen ten aanzien van de tegenstelling van de Schieringer- en Vetkoperpartijen, en wel dat Harlingen zijn achterland, dat onder leiding staat van de Schieringer Siaerda met zijn slot aan de westzijde der stad Franeker, op behoorlijke wijze tegemoet treedt. Het Vetkopergezinde klooster Ludingakerk (aan de zuidoever der vaart gelegen), was sedert 1428 lid der Windesheimcongregatie en

³⁹ Zie o.a. Johan Winkler, Een en ander over Friesche eigennamen”, *De Vrije Fries* 13 (1877), 149-204.

⁴⁰ M. Gysseling, en H. T. Obreen, „Harlingen-Harns-Almenum”, *It Beaken* 30 (1968), 189-198.

⁴¹ Tekst bij Wumkes, o.c., 62.

⁴² I. Telting, *Register van het aanbreng in 1511*, III,

Leeuwarden 1879, 126-128. — *Charterboek van Vriesland* III, 458.

⁴³ *Charterboek van Vriesland* I 565. — P. Sipma, *Oudfriesche oorkonden*, Den Haag 1927-1941, II, nr. 40.

blonk uit door orde en tucht. Het had omstreeks het midden van de 15de eeuw geen slaagsrakende aanhang van conversen ⁴⁴ maar wel een sterke poort met een verdedigingswal ⁴⁵. De tegenstelling tussen Schieringers en Vetkopers ontlaadt zich in een strijd, die ook in Harlingen op te merken valt; zo werd Schelte Roerde door Bonne Boynga en helpers in 1453 uit de sacristie te Harlingen gehaald en gedood uit wraak om Douwe Gerbranda („Gheerbrande”) ⁴⁶. De vete, uit het oud-Germaanse recht, door de kerkelijke invloed op de burgerlijke rechtsgang geleidelijk teruggedrongen, is bij het falen van deze laatste weer opgestoken.

Aan het eind der eeuw zien we de stad Groningen (Vetkopersgezind) geheel Westergo onder haar macht brengen. We lezen, dat Thaco, 25ste abt van het klooster Vallis Mariae te Lidlum (ten noorden van Franeker), en anderen bereikt hebben, dat de magistraat der stad Groningen met keizerlijke toestemming aan het hoofd van het land der Friezen komt. De Groningers hebben „castellanum in Leovardia, in Dockinga (Dokkum), in Almenum, een fortaliciu in Colum”, terwijl aan de kant staat: „Almenum nunc vocatur Harlinghen” ⁴⁷.

Versterkingen: het blokhuis en zijn invloed op de stadsplattegrond

Uit het voorgaande en ook uit de verdere overlevering blijkt dat de Groningers een fort hebben gehad dat ze bezet hielden, maar waar was dit fort? Gezien de naam Almenum, die hier staat met de kanttekening „heet nu Harlingen” moet het wel aan de oostelijke of zuid-oostelijke kant van de oude stad gelegen hebben. De Schieringers waren als partij niet overweldigd; hun macht was, afgezien van verderaf gelegen landstreken, vooral in Franeker geconcentreerd. En het waren de Franeker Schieringers, die het castellum verwoestten, zodat de Groningers wegtrokken. Worp van Thabor zegt: en geheel Westergo was blij dat ze vertrokken waren.

Twee jaar later, in 1498, haalden de Schieringer hoofdmannen Albrecht, hertog van Saksen, in. Daarmee is een geheel nieuw hoofdstuk der Friese geschiedenis ingeluid. Hij wordt guberna-

tor der Friezen. Zijn macht echter berust op tegenstrijdige elementen: a. een erkenning van een deel der Friezen, later ook vanwege Oostergo en en anderen, b. de medewerking van keizer Maximiliaan, en c. een overdracht door Maximiliaan. Hierin treedt Maximiliaan op als vertegenwoordiger van zijn zoon Philips de Schone, die door zijn moeder Maria van Bourgondië erfgenaam was ook van de grafelijke pretense rechten op Friesland. Maximiliaan was — uit naam van zijn zoon — geld schuldig aan Albrecht en hij betaalt met laatstbedoelde pretensies, als rechten, en dit onder beding van terugkoop. We zullen hier de veranderingen, die Albrecht in Friesland teweeg bracht, niet geheel nagaan; zijn troepen verjoegen o.a. verschillende Vetkopers en zijn eerste residentie moet Harlingen geweest zijn.

Voor Albrecht en zijn zoons en opvolgers Hendrik en George, wordt Harlingen een steunpunt met een door de Saksers ingericht blokhuis aan de westkant, dat de aanvoer van zee uit veilig stelde. Aan de Franeker kant is nu geen sterkte meer nodig, omdat ook Franeker is bezet, en stáát aan de kant der Saksers. Dit blokhuis moet men derhalve niet verwarren met dat van de Groningers.

Aanvankelijk bleven de stedelijke besturen zoals ze waren, maar met dien verstande, dat de geestelijke rechtspraak werd afgeschaft. Bekend is de uitlating van de tijdgenoot Peter van Thabor, dat toen verandering is gekomen in de begrenzing der grietenijen (delen). Almenum zal toen, in 1505 bij Barradeel zijn gekomen, zodat dit deel Harlingen als het ware omsloot. De grietman van Barradeel, nu een van de ambtenaren van de vorst, resideert in Harlingen en moet zorgen dat de haven open blijft voor toevoer onder andere uit Holland.

Onder George van Saksen, waarschijnlijk in 1510, komt het stadsbestuur onder toezicht van een olderman — tevens drossaard van het garnizoen en het blokhuis. F. E. van Ruyven geeft een lijst van deze ambtenaren-drossaards ⁴⁸. De term oldermannen is in betekenis veranderd: ze komt in de akte van 1355 op de laatste plaats, staat in 1421 vooraan bij vermelding van het stedelijk bestuur, is daaruit verdwenen in de loop der 15de

⁴⁴ M. Schoengen, „Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënserabdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward”, *Archief v.b. Aartsbisdom Utrecht* 29 (1903), 183, betreffende het jaar 1444.

⁴⁵ N. E. Algra, *Een spionnagerapport van omstreeks 1468*, Fr. Akad. 1967.

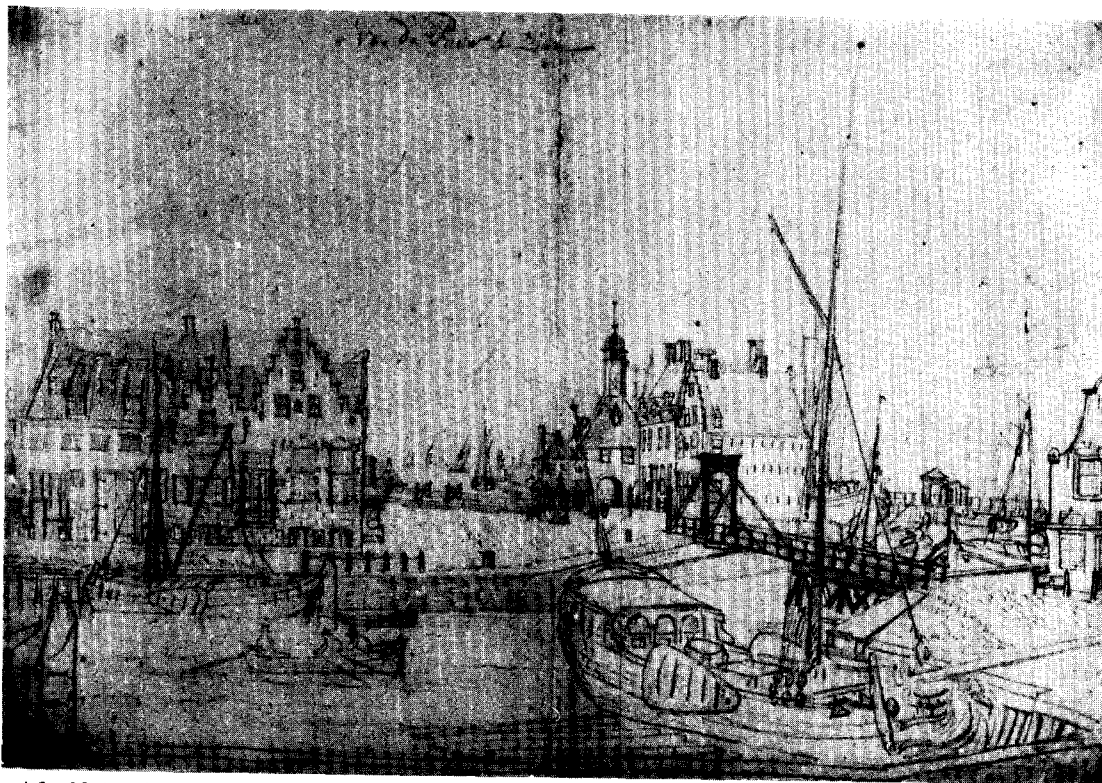
⁴⁶ H. Bruch, *Kroniek der Friese kronieken*, Leeuwar-

den 1952, 49.

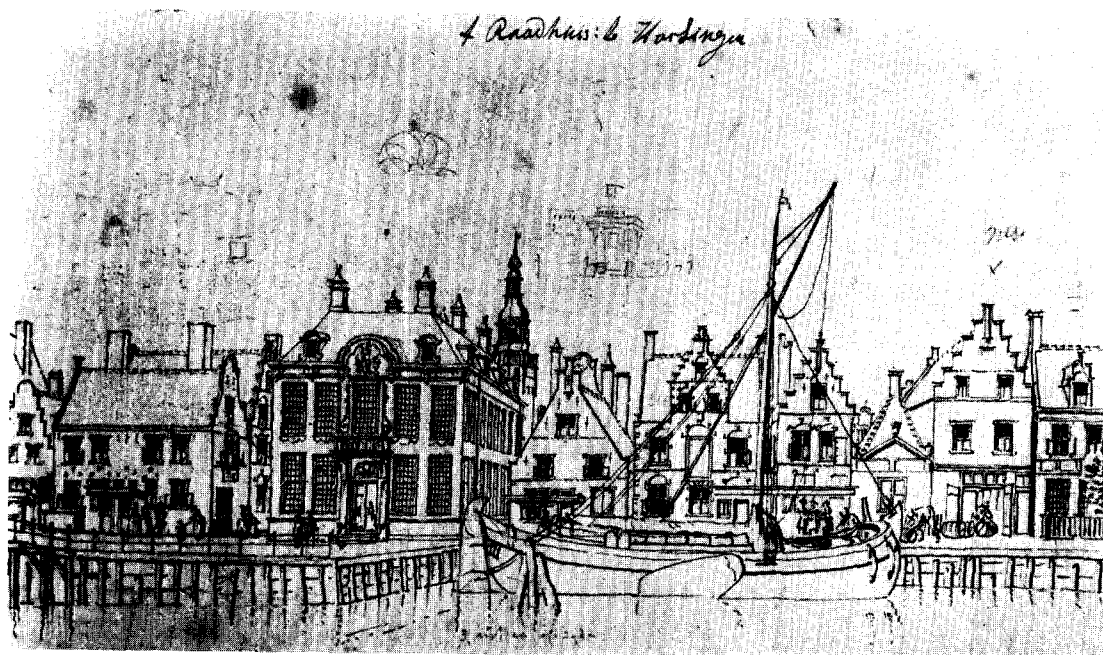
⁴⁷ D. A. Wumkes, *Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum*, Bolsward 1929, 92 c.

⁴⁸ F. E. van Ruyven, handschrift 1936. Legaat aan de Museumcommissie te Harlingen, in het Museum-Hannemahuis.

HARLINGEN

Afb. 22. De Zuiderhavenpoort, 18de-eeuwse tekening. Fries Museum Leeuwarden.

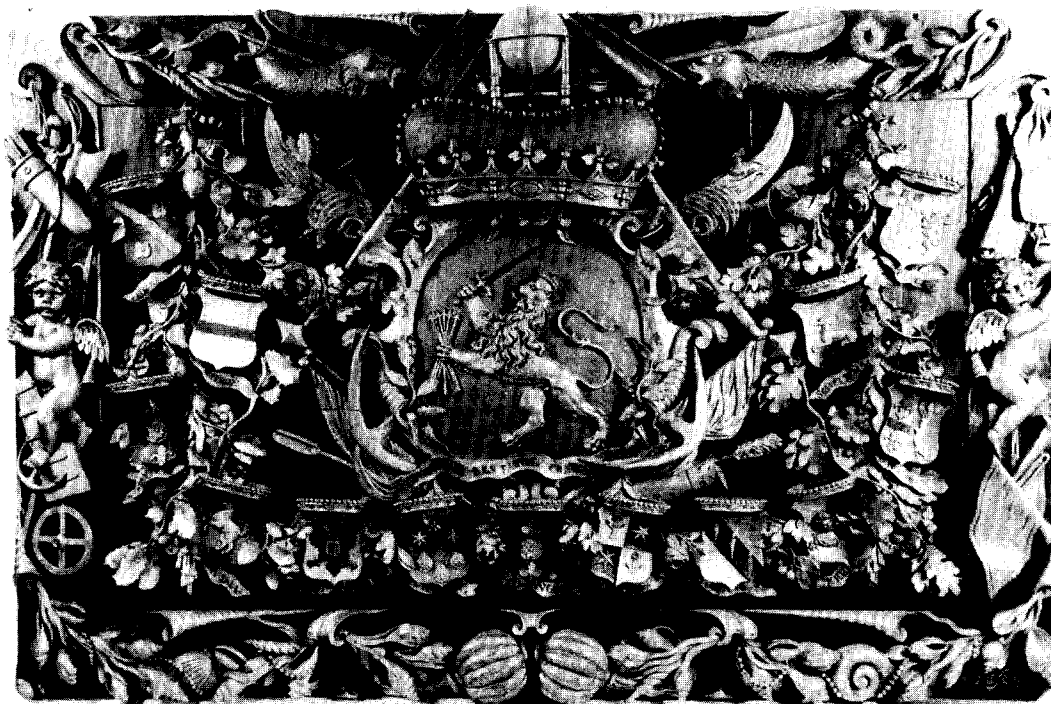
Afb. 23. Noorderhaven en stadhuis. Tekening toegeschreven aan C. Pronk. Fries Museum Leeuwarden.

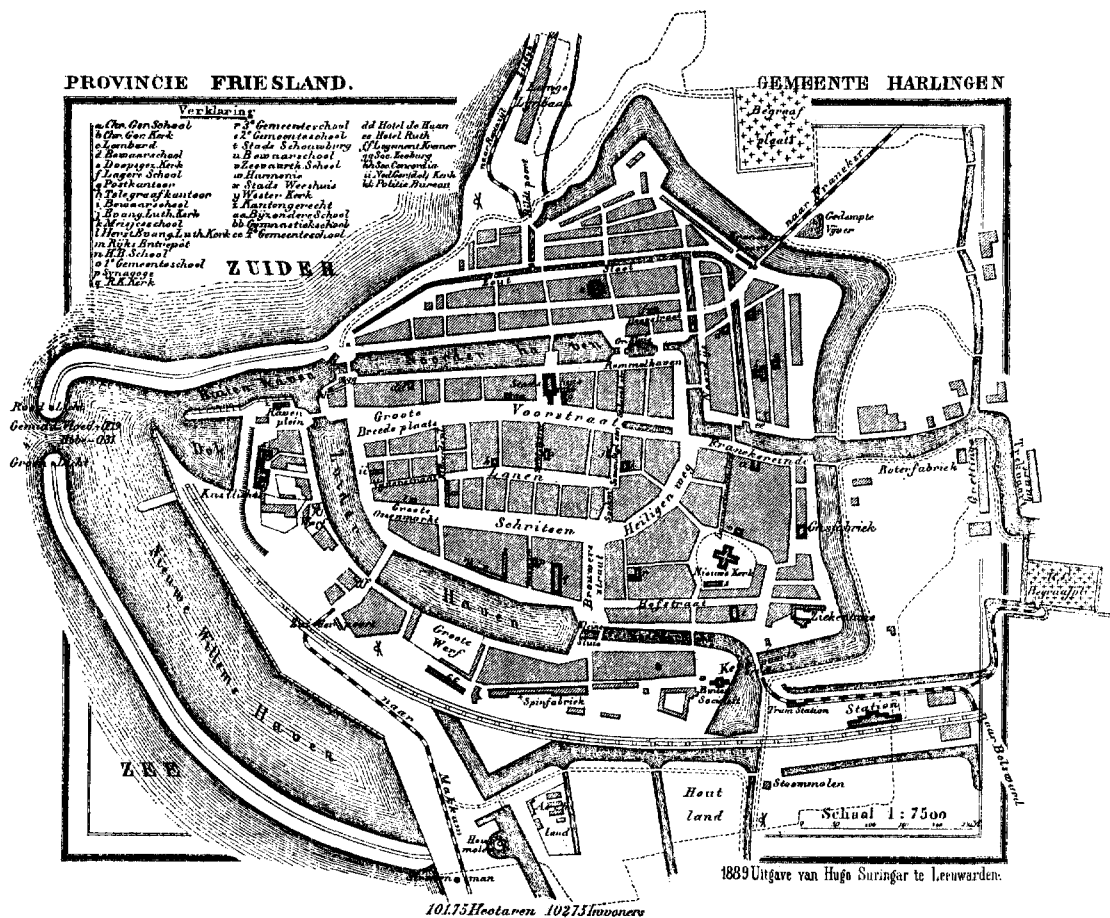
Afb. 24. Ingangsomlijsting uit 1669 van de in 1890 afgebroken Westerkerk. Het beeld van de aartsengel Michaël als houder van het stadswapen sict tegenwoordig de stadhuiSTOREN.

Afb. 25. Stadhuis, in 1730 gebouwd door stadstimmerman H. J. Norel. In de gevelbekroning het vergulde beeld van de aartsengel Michaël als houder van het stadswapen, door W. van der Haven. (Foto Monumentenzorg).

Afb. 26. Wapenbord van de Admiraliteit van Harlingen, door Hermanus van Arnhem uit Zwolle, omstreeks 1670, eikehout 112 × 192. Met de wapens Bleekman, Amerongen, Aylva, Steensma, Huisinga, Canter, Idsinga, Adius, Clant, Krull, Lycklama, Scheltema en Block. Fries Museum Leeuwarden.

eeuw, waarna de olderman sedert 1510 een ambtenaar is, die de belangen van de vorst behartigt; en dit niet alleen onder George, maar ook onder Karel V en Philips II. Als drossaard staat hij boven de kastelein van het blokhuis, terwijl hij soms ook dijkgraaf is. Wellicht had het verbod van geestelijke rechtspraak, ten aanzien van wereldlijke zaken, tengevolge dat er in 1513 een stadssecretaris optreedt.

Nadat de Habsburger Karel V gebruik gemaakt had van het voorbehouden recht van terugkoop der pretensies en in 1515 hertog George van Saksen opvolgde en daarmee verlostte uit een vrijwel onhoudbare toestand, namen vele Friezen een dergelijke verkwaseling niet, maar slopen zich aan bij Karel van Gelre, die toen al een tegenstander van Karel V was. In de oorlog van 1515 tot 1524 die ook ter zee gevoerd werd had de Habsburger stellig zijn sterkte in Harlingen nodig.

Het is de vraag of het blokhuis dat Jacob van

Deventer op zijn kaart weergeeft met brede omgrachting (afb. 16), waarvan de oostelijke gracht overeenkomt met het noordelijke gedeelte van de Zuiderhaven, hetzelfde is als dat van de Saksische hertogen. De mededeling van Cornelis Andreas over beschadiging door de stormvloed van 1502 van het toenmalige blokhuis geeft hier geen uitsluitel.

De straten oostelijk van de Zuiderhaven vormen samen een vierkant: Grote Bredeplaats-Kleine Bredeplaats — het verlengde van Schriften (Ossenmarkt). Hierin zou dan ergens het Saksische blokhuis gelegen hebben. Er is ook nu nog de Heerenknechtenkamerstraat, op de kaart van J. Bleau Knechtenkamerstraat geheten, welke naam zou wijzen op de legering van de blokhuisbezetting. Midden in dit vierkant was de Vijver, nog bewaard in de naam Vijverstraat. Op last van Frits van Grombach, drossaard, is (in 1517?) een deel der stad in brand gestoken, waarschijnlijk het gedeelte van bedoeld vierkant, juist langs

de zuiderhaven, dat door Jacob van Deventer als een onbebouwd terrein is aangegeven (afb. 16). Hier kwam in 1697 het Gouverneurshuis.

Zeewerende werken in de 16de eeuw

Na de vrede tussen Karel V en de Friezen in 1524 is er een rapport uitgebracht⁴⁹ over de toestand in het westen van de stad. Voornamelijk over de zeewerende werken. De toen nog niet verbrede haven, de Noorderhaven, werd in 1528 van een sluiswerk voorzien. De plaats blijkt uit de kaart van Jacob van Deventer (afb. 16), terwijl de datering kan worden afgeleid uit een veel later rapport.

C. Schotanus vermeldt stadsuitbreidingen van 1542, 1579-'80 en 1597⁵⁰. Het nog aanwezige poortje met zijn opschrift IS GOD MIT ONS VIE KAN DAN — 1546 — TEGEN ONS SIJN NIEMANT bevond zich destijds ten noorden van het blokhuis, dat in zijn geheel beter tegen de zee werd beveiligd dan tot dusver.

Meermalen vernemen we van stormrampen en dijkbreuken. Op 1 november 1570 was dit het geval op ongeveer 3 kilometer ten zuiden van de stad. Onder leiding of liever pressie ook van diegenen op wie geen onderhoudsplicht rustte wist de stadhouder — zoals men meestal schrijft — Caspar di Robles het dijkvak te vernieuwen, de Caspar-di-Roblesdijk, nu een gedeelte van de zee-wering.

Ook bracht deze stadhouder en vriend van Philips II een regeling tot stand, waarin gebroken werd met het dorpsgewijze onderhoud; de dijk (van Makkum tot Het Bildt), die veelal een zwaar onderhoud vergt, komt voortaan ten laste van twee „contributies” (later zeewerende waterschappen) Der Vijf Deelen zeedijken binnendijks resp. Der Vijf Deelen zeedijken buitendijks.

De grensscheiding daarvan staat aangegeven door een stenen monument, in de volksmond de stenen man geheten, aanvankelijk versierd met twee koppen, de een gericht naar de noordwaartse dijk, de andere naar de zuidwaartse. Er kwam ook een eresteen op voor Caspar di Robles en voor hen die hem op dat hachelijke tijdstip hebben bijgestaan. De eer kwam voornamelijk de stadhouder toe. Maar voordat dit monument gereed was, werd hij door zijn onbetaalde eigen troepen in 1576 in Groningen gevangengenomen.

Toen de dijk in september 1965 van bijna zes tot ruim negen meter verhoogd werd, moest een geheel nieuw en diep fundament meer landwaarts gelegd worden, opdat het monument niet op de buitenglooiing zou komen maar op de kruin. Het monument, dat meermalen gerestaureerd is en in 1776 en opnieuw in 1895 van een nieuwe Januskop voorzien, is op zijn nieuwe basis ingewijd op 30 augustus 1969. Het staat nu op een driedubbel voetstuk, waarvan het onderste gedeelte ruim manshoog is. Het oudste beeldhouwwerk bevindt zich nu in het Fries Museum en het tweede is ingemetseld in een brug van de Wildenborch te Vorden.

Afbraak van het Blokhuis in 1580; aanleg van nieuwe havens en een vestinggordel

De vergunning („octrooi”) uit 1565 van koning Philips II om Harlingen uit te breiden⁵¹, waartoe de stad ongeveer twintig hectaren land zou aankopen en vervolgens uitgeven aan gegadigden, was nog niet geëffectueerd toen Jacob van Deventer het stadsplan tekende en Braun dit tekenwerk vermenigvuldigde. Het uitbreidingsplan moet zijn doorkruist door vergroting van de Noorderhaven en door de noodzaak van nieuwe vestingwerken in 1580⁵². Binnen de nieuwe vestingwerken kwam niet alleen de genoemde haven maar ook de Zuiderhaven: in 1597⁵³. Wat er precies in de jaren 1580-1597 veranderd is, werd door kartering van de Rijkswaterstaat zichtbaar gemaakt. Deze instelling heeft als uitgangspunt de moderne, tevens meest nauwkeurige kaarten gekozen en op deze grondslag de gegevens over wijzigingen uit vroegere kaarten vastgelegd. Zo is men, teruggaande van kaart tot kaart, gekomen op het plan, dat Jacob van Deventer met zijn toenmalige hulpmiddelen van meer beperkte nauwkeurigheid omstreeks 1570 had vast gelegd (afb. 16). Het noordelijke gedeelte van de Zuiderhaven komt inderdaad in hoofdzaak overeen met de oostelijke gracht van het blokhuis van Karel V en Philips II.

In 1579 trad ook Harlingen toe tot de Unie van Utrecht, waarna het blokhuis binnen het fort in 1580 door een list in handen van de prinsgezinden kwam en werd afgebroken zodat de stad enige tijd vrijwel onbeschermd was. Zo gingen de aanvankelijke uitbreidingsplannen nu gepaard

⁴⁹ Charterboek van Vriesland II 493, 2 mei 1525.

⁵⁰ C. Schotanus, *Beschryvinge ende nieuwe caerten van de heerlijckheid van Friesland*, 1664.

⁵¹ Charterboek van Vriesland III, 650.

⁵² Charterboek van Vriesland IV, 137.

⁵³ P. Winsemius, *Chronique of historische geschiedenis van Vrieslant*, Franeker 1622.

met de aanleg van een nieuwe vestinggordel om de gehele stad heen met inbegrip van de kerkterp en de havens. Voor de aanleg van de vestinggordel kreeg Harlingen van de Staten van Friesland voortaan een jaarlijkse subsidie van drieduizend gulden, welk bedrag soms werd verdubbeld. Maar dit subsidie was amper voldoende om de rente van de opgenomen (geleende) gelden te voldoen, aldus een rapport hierover.

De opruiming van het blokhuis, door de burgerij als dwangburcht beschouwd, was haar niet genoeg; een brief van 22 juli 1582 spreekt van drostentirannij; men wilde nooit meer een olderman, wanneer deze niet op voordracht van de kant van burgerij en magistraat zou zijn benoemd en zeker niet wanneer hij bovendien als militair (van een garnizoen) macht bezat om de stad naar zijn hand te zetten ⁵⁴.

De nieuwe werken, die ook de kerkterp omvatten, lagen lang niet alleen op Harlinger stadsgebied. Daarom vroeg het stedelijk bestuur op 13 december 1582 aan Zijn Altesie (de hoge autoriteit onder Frans van Anjou) om te bevorderen, dat, aangezien de uitburen van andere steden onder stadsjurisdictie waren, dit ook met Harlingen het geval zou zijn, hoewel de „uitburen bij olde tijden onder de stad aangebracht zijn (register van aanbrenge), nochtans nu lange jaren daar de stad niet vast is geweest noch met wallen en grachten voorzien, onder de jurisdictie van de bijliggende grietmanschap Barradeel zijn onderworpen geweest". (Dit zou erop wijzen dat pas na het register van aanbrenge van 1505-'11 van hertog George van Saksen de uitburen, d.w.z. Almenum, onder Barradeel zijn gekomen).

Maar het verzoek leverde geen resultaat op, de kaart van 1670, waarop de in 1669 uitgebreide Westerkerk is opgenomen, geeft nog de grens tussen oude stad en kerkterp aan (afb. 19). In 1684 kwam er een grenswijziging, vrijwel op de toenmalige schootsafstand van de buitenkant der vestingwerken. Om een indruk te geven: het spoorwegstation van 1863 lag op de grens van Harlingen en Barradeel. Er bestaat een berekening dat tot 1 mei 1933 Harlingen de dichtst bevolkte gemeente van Nederland was geworden met 8267 personen per vierkante km.

⁵⁴ Gemeente-archief Franeker, Oud T 182.

⁵⁵ Inscriptie van het zilveren knottenkistje uit 1646 in het Museum Hannemahuis: Claes Juriens Fontein heeft getrouwt 1646 den 30 maert opt Raethuis / tot Harlingen Antie Reiners Jeddema hi heeft haer van Leeuwarden met / de eerste treckschuit gehaelt den 29 maert een paesdach eer / dat de treckschepen noch aent

Latere veranderingen

De Westerkerk, op het terrein van het gedomobiliseerde blokhuis, is volgens een steen in 1650 in gebruik gekomen en volgens een andere steen in 1669 uitgebreid met een zijbeuk, zoals door Simon Stijl is vastgelegd in zijn bewerking van de Tegenwoordige Staat van Friesland. De kerk is in 1890 afgebroken en het beeld van Sint Michaël dat een poortomlijsting van 1669 kroonde (afb. 24) is toen overgebracht naar de zuidzijde van de raadhuisstoren aan de Voorstraat. Sint Michaël bleef dus in ere, ook in het gedeelte aan de westkant, dat na de Hervorming onder Harlingen ressorteerde. St. Michaëlsdag was al in 1398, maar ook nog in de tijd van P. Winsemius (1622) marktdag.

Het bestaan van een vaart Harlingen-Franeker blijkt uit de hiervoor geciteerde overeenkomst ⁴². Het stuk Franeker-Leeuwarden is van 1507-'08. Leeuwarden en Harlingen hebben gezamenlijk de kosten van aanleg van een trekweg langs de gehele vaart betaald; Franeker beschikte niet over de nodige geldmiddelen om ook mee te doen. Een inscriptie op een zilveren knottenkistje in het Museum Hannemahuis herinnert aan de opening van deze trekweg in 1646 ⁵⁵. Door middel van de trekweg werd de mogelijkheid geopend nauwkeurig op tijd lopende verbindingen in stand te houden. Een stenen paal langs de weg met de wapens der twee deelnemende steden er op, vindt men nu nog in Dronrijp, hoewel de vaart daar is gedempt en vervangen door het Van Harinxma-kanaal buiten dit dorp om.

Van de vroegere sociale voorzieningen weten we, dat elk schip betonningsgeld moest betalen aan de algemene armvoogden, die de betonning langs het vaarwater Harlingen richting Vlie ofwel de Jetting moesten bekostigen en de armen onderhouden. Daaronder waren ook de nabestaanden van schepelingen, die hun leven op zee verloren hadden. In 1836 is de betonning bij het rijk gekomen. Voor schepelingen bestond ook een onderling genootschap of wederkerige bijstandskas, onder de naam Roma. Hiervan bestaan archiefstukken uit de jaren 1634 tot 1815. Of dit genootschap teruggaat op de middeleeuwen kan ik niet bevestigen. De naam Roma zou regel-

varen waren alsoo de magestraat van / Harlingen hem de treckschuit leende en selfs de peerden daertoe beurde / Het was doen uitermaten moi weder en alsoo noit in frislant / een treckschuit was geweest was de treckwech van / leeuwerden tot deinum als met menschen besait. dit kistie heeft hi haer / op trouw gegeven.

recht met de traditie Hario-Harlingen en Rome kunnen samenhangen, maar waarschijnlijker is een *samenhang met het gebouw Roma*, dat op de kaart van 1640 ten noorden van de St.-Michaëlskerk op de terp staat aangegeven. Als het genootschap dit gebouw wellicht pas na de hervorming verkregen heeft dan kan het voordien een andere bestemming hebben gehad, die wel met de traditie Hario-Harlingen en Rome samenhang.

Over de zeevaart sprekende, moeten we opmerken, dat Harlingen van het begin der 16de eeuw af steeds meer als vlootbasis ging dienen. Desondanks is de admiraliteit pas in 1646 van het eveneens versterkte Dokkum overgebracht naar Harlingen, waar zij tot 1798 gevestigd bleef. Het hoofdgebouw is in 1777 verwoest door een brand waarbij ook het archief verloren ging, maar een gebeeldhouwd en gepolychromeerd wapenschild der admiraliteit behouden bleef. De admiraliteit werd gevormd door leden-vertegenwoordigers uit verschillende provinciën. Het bord, dat van omtrent 1670 dateert en zojuist is opgesteld in het Fries Museum (afb. 26), bevat de persoonlijke wapenschilden der leden.

De trotse heren, die hier hun familiewapens om het officiële wapen lieten snijden, zijn wellicht op een enkele uitzondering na aansprakelijk geweest om in het kader der vier andere admiraliteiten voorzieningen te treffen tot behoud van de vrijheid der toen bedreigde Republiek. Er was hier dan ook een marinewerf.

Na de brand werd een nieuw zeer sober gebouw aan de Zuiderhaven gezet, dat na vertrek der marine pakhuis werd en vervolgens in 1865 een H.B.S. Simon Vestdijk vraagt zich af hoe een gebouw zo vlak en lelijk kon worden bedacht. Het bouwsel is inmiddels afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw.

De werf aan de Zuiderhaven werd op 9 juli 1816 door de minister van marine verkocht aan de gebroeders Alta. In 1910 kocht de gemeente Harlingen van Anne Adames Alta de scheepstimmerwerf Welgelegen, om deze eerst te verhuuren en daarna aan de in 1917 opgerichte nameloze vennootschap te verkopen, zodat Welgelegen een heel oud bedrijf van Harlingen voortzet.

SUMMARY

HARLINGEN

The oldest known mention of Harlingen, in the province of Friesland, dates from 1228, when the Bishop of Utrecht inspected the settlement. The oldest form of the name is Herlinge. Nearby, to the southeast, lay the village of Almenum, with St. Michael's Church built on a *terp* (mound). All but the tower of this medieval church was demolished in 1772 to make room for the *Grote Kerk*, which was completed in 1776. A systematic search within the medieval foundations revealed the remnants of two older wooden churches. The shards found at this site date from not later than the seventh century. Almenum and its church were first mentioned in the period between 1256 and 1270, at which time Harlingen and Almenum formed one parish. Around 1505, Almenum came under the jurisdiction of the *gretman* of Barradeel. In the fourteenth century Harlingen had *oppidani* (citizens), and conducted some maritime commerce with England (1311) and later with Hamburg (1399). The official seal and the administrative organization of the city of Herlinghe in 1355 are known from a letter to the city of Lübeck.

Archeological material found near or in Harlingen includes some remarkable items. The Roman material covers the years A.D. (69)-288, but there is a hiatus between the Roman finds and those dating from the fifth, sixth, and seventh centuries, after which the material from the church *terp* indicates continuity. In the later Middle Ages Harlingen again achieved a certain prominence. In the sixteenth century it became a naval base, first for Albrecht, Duke of Saxony and his successors, and later for Charles V and Philip II.

After the "fort" was captured and destroyed by the Prince's party in the rebellion against Philip II (1580), Harlingen was provided with a complete system of ramparts and moats. It became a commercial centre, and from 1646 to 1798 served as the seat of the Admiralty. The Admiralty building is no longer extant, but a wooden panel has survived, dating from about 1670 and carrying the carved coats of arms of the Admiralty and representatives of the provinces belonging to this college.

MUSEA EN OUDHEIDKAMERS IN FRIESLAND GESCHIEDENIS EN ACTUALITEIT

DOOR

C. BOSCHMA

De provincie Friesland telt een groot aantal museale instellingen van zeer uiteenlopende aard. Nu de excursie van de Oudheidkundige Bond in 1970 gericht zal zijn op Noord-oost Friesland, waarbij o.a. enkele der musea bezocht zullen worden, leek het ons dienstig een samenvattend overzicht te geven van de Friese musea en oudheidkamers. In dit overzicht is de ontwikkelingsgeschiedenis primair gesteld; de betekenis van de afzonderlijke instellingen is zo kernachtig mogelijk aangeduid. Voor de illustratie is een aantal voorbeelden gekozen van musea, die in historische gebouwen gehuisvest zijn.

Het cultuurhistorische museum: een 19de eeuwse instelling

Het cultuurhistorische museum is in de 19de eeuw ontstaan onder directe invloed van de Franse revolutie. De kracht, waarmee blindelings tot vernieling werd overgegaan, riep een tegenkracht op, tot redding, bestudering, catalogisering en behoud. Dit werk kwam neer op de schouders van enkele begaafden, die hun gehele persoon voor dit werk inzetten. Ook nadat het primaire gevaar geweken was, en de geestelijke stroming der Romantiek de drager werd van o.m. de museumgedachte, bleef het eigenlijke werk toebehoren aan de bezieling van enkelen.

Nadat Frankrijk begonnen was en de „*Landesmuseen*” in Oostenrijk in de eerste decennia der 19de eeuw gevolgd waren, trachtte in de jaren '30 Hans Freiherr von und zu Aufsess ook in Duitsland tot de stichting van een alle gebieden omvattend cultuurhistorisch museum te komen, hetgeen tenslotte in 1853 als „*Germanisches Nationalmuseum*” in Neurenberg tot stand komt¹.

Joost Hiddes Halbertsma en de Friese oudheden

De zijstrooming die de Romantiek in Friesland opleverde is niet denkbaar zonder de figuur van Joost Hiddes Halbertsma, die op letterlijk alle

terreinen baanbrekend werk deed en in correspondentie stond met de geleerde wereld van zijn dagen. Zo ook op museum-gebied. In 1854, een jaar na de totstandkoming van het Germanisches Nationalmuseum te Neurenberg werd door toedoen van de Deventer Doopsgezinde predikant in Friesland's hoofdstad het „*Antiquarisch Kabinet van Friesland*” geopend. De kern werd gevormd door Halbertsma's eigen verzameling, die in eerste instantie 69 nummers besloeg². Daaraan werd toegevoegd de oudheidkundige verzameling van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde (opgericht in 1827).

Het Genootschap had reeds veel verzameld, voornamelijk terpoudheden, maar Halbertsma wilde meer, met name op het gebied van de popularisering. Hij deed zijn schenking dan ook vergezelden van een kleine catalogus, „*niet slechts ter uitlegging der voorwerpen zelve, maar bovendien om in het algemeen de strekking, het nut en het vermaak van bewaarde oudheden in het licht te stellen, en daardoor de aanzienlijke Friezen gewilliger te maken om iets voor deze nationale inrichting af te staan*”.

Halbertsma's aandacht was vooral gericht op het kleine en het volkseigene om daarmee cultuurhistorische voorbeelden bijeen te brengen, waaruit het Friese volk zijn verleden kon herkennen. De vergelijking moest zich uitstrekken tot verwante culturen ongeacht tijd en plaats. Vandaar ter toelichting bij het door hem aangelegde boek met stalen van Hindelooper bont: „*Ik heb de uitleggingen in het Fransch gedaan om zeer gewichtige redenen. Elk Germaansch kabinet van oudheden moet in verband worden gebracht met alle andere kabinetten van zijn soort, of het zou onverklaarbaar zijn, en op zijn beurt ook niet in staat zijn om de voorwerpen van andere kabinetten te verklaren. Tot dit doel moet elk de toegang gemakkelijk gemaakt worden, niet slechts den inboorling, maar bovenal de antiquaris uit den vreemde; en wat zou daartoe baten eene ver-*

¹ Een en ander is uitvoeriger omschreven in mijn bijdrage „Het Antiquarisch Kabinet van Friesland” in: *Joost Hiddes Halbertsma 1789-1869, Brekker en bou-*

wer, Drachten 1969, 285-301.

² C. Boschma, „De collectie J. H. Halbertsma in het Fries Museum”, *De Vrije Fries*, 49 (1969), 17-32.

klaring in het Hollandsch, eene taal, die nergens verstaan of gelezen wordt, dan in het land zelve? Fransch verstaan alle, vreemdelingen en inboorlingen beiden".

Van „Antiquarisch Kabinet" tot Fries Museum

Het Kabinet was van de aanvang af gehuisvest in enkele kamers in het Paleis van Justitie te Leeuwarden, en bevond zich sedert 1872 in enkele vertrekken van het Provinciale Gouvernements Gebouw.

Een keerpunt in de Friese museumgeschiedenis is geweest de herdenking van het vijftigjarig bestaan van het Fries Genootschap door het houden van een Historische Tentoonstelling van Friesland in het Koninklijk Paleis te Leeuwarden, in 1877³. Hier werden honderden voorwerpen uit Frieslands verleden, tesamengebracht door bijna 1500 inzenders, in 19 zalen en vertrekken ten toon gesteld. Het klinkt ons verwonderlijk in de oren, dat deze tentoonstelling, die ongeveer 40 000 bezoekers trok, een batig saldo opleverde, waaruit een waardig gebouw aangekocht kon worden om voortaan het museum te kunnen huisvesten: het in 1781 gebouwde Van Eysingahuis aan de Koningsstraat.

In 1881 was de inrichting en catalogisering⁴ voltooid en was tevens met het Provinciaal Bestuur overeengekomen, dat de verzamelingen van het Antiquarisch Kabinet voortaan in bruikleen zouden berusten bij het museum van het Genootschap.

Het eerst werden aan de reeds eerder samengevoegde verzamelingen twee volledig ingerichte Hindelooper kamers toegevoegd. Waartoe het Bestuur in staat gesteld werd door bijzondere giften.

Nu er eenmaal een eigen museumgebouw was namen de museumverzamelingen ook snel in omvang toe, vooral door schenkingen en legaten. Al spoedig deed dan ook de noodzaak van uitbreiding zich voor. De eerste aanbouw, bestemd voor bibliotheek, prentenkabinet en schilderijenzaal, kwam in 1892 gereed. In hetzelfde jaar legateerde mr. A. Looxma Ypey zijn grote verzameling antiquiteiten, munten, penningen en porselein aan de Provincie, ter plaatsing in het Kabinet. Een woning in de Koningsstraat werd daarop vervangen door een museumvleugel, die in 1894 geopend kon worden. Tenslotte was het legaat van de volledige antieke inboedel van de schil-

der Christoffel Bisschop aanleiding tot het bouwen van de vierde vleugel om de binnenplaats, opengesteld in 1908. In 1926 vond verder een verbouwing van de zolderverdieping plaats, waardoor behalve expositie- ook depotruimte gewonnen werd.

Behalve de genoemde legaten waren in de begintijd van het museum van belang de schenking van Oranje-Nassau portretten door koning Willem III en de schenking van het prentenkabinet en de muntverzameling van mr. A. Quaestius. Het eerste bevatte een grote collectie Friese topografie, het laatste een belangrijke verzameling Romeinse munten.

De archeologische afdeling boekte vele aanwinsten en nam toe in belang door de onderzoeken van mr. P. C. J. A. Boeles, die vele decennia als conservator optrad, zoals notaris Nanne Ottema deed voor de ceramiek-afdeling. Eerst in 1916 werd een directeur benoemd.

Museum-stichtingen in Friesland voor 1940

Naast het Fries Museum, dat het hoofdmuseum van de provincie bleef, ontstonden plaatselijke en specialistische museale instellingen.

Eigenlijk zouden we hier *Heringa State* of het *Popta Slot* te *Marssum* voorop moeten stellen, aangezien de Stichting Dr. Henricus Popta Gasthuis dateert van 1712, het overlijdensjaar van de Leeuwarder advocaat, tot wiens nalatenschap de stins behoorde, die opdracht gaf tot het bouwen van het Gasthuis en wiens kostbare zilver als bruikleen van de Voogden in het Fries Museum berust. Eerst na de restauratie van 1907-'08 was er aanleiding het gebouw regelmatig voor het publiek open te stellen. Het poortgebouw, de stins met traptoren, de binnen-architectuur en de zeldzame betimmeringen en meubelen roepen de sfeer op van het leven der 17de-eeuwse Friese landadel.

Een uniek bouwsel bevindt zich te *Franeker*: het *Planetarium van Eise Eisinga*. Al vroeg werd de betekenis ervan door het Rijk erkend, dat in 1826 tot aankoop overging; in 1859 werd het aan de gemeentelijke overheid geschonken. In zijn woning had de wolkammer Eise Eisinga (1744-1828) tussen 1774 en 1781 het gehele planetenstelsel gebouwd, dat in beweging gebracht wordt door een slingeruurwerk, dat tot op heden perfect loopt.

Eveneens in *Franeker* werd in 1902 een oud-

³ *Gids voor de bezoekers der Historische Tentoonstelling van Friesland*, gehouden in Z.M. Paleis te Leeuwarden in den zomer van 1877.

⁴ *Catalogus van het museum van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, te Leeuwarden 1881.

heidkamer in het stadhuis ingericht, uitgaande van een verzameling voorwerpen betreffende Anna Maria van Schuurman en van objecten afkomstig van de Academie en het Athenaeum. Sedert 1941 is de verzameling smaakvol opgesteld in het uit 1746 daterende huis van de Franeker geneesheer dr. Coopmans, waarnaar het museum genoemd is „*t Coopmanshûs*”.

Het meest vooraanstaande specialistische museum in Friesland is het gemeentelijk museum „*Het Princessehof*” te Leeuwarden, gehuisvest in het voormalige paleis van Maria Louise van Hessen-Kassel, douairière van stadhouder Johan Willem Friso. De oorsprong van het museum ligt in het in 1905 te Bergum geopende „*Indische Museum*”, dat de in Indonesië verzamelde collectie van A. T. van der Meulen bevatte. Deze collectie werd in 1910 aangekocht door Nanne Ottema te Leeuwarden, terwijl op diens aanwijzingen Van der Meulen doorging met verzamelen, nu vooral van ceramiek. Toen in 1917 het gemeentebestuur de middenvleugel van het Princessehof kon aankopen, schonk Ottema de inventaris van het Indische Museum, dat in 1915 te Bergum gesloten moest worden, aan de stad. Belangrijke aanwinsten vormden in 1926, 1938 en 1950 de schenkingen van R. D. en ir. A. D. R. Verbeek, in 1958 van ir. R. Gratama, alsmede in de laatste jaren het bruikleen J. W. N. van Achterbergh. Ottema bleef het museum beheren tot zijn dood in 1955. Nieuwe aanwinsten werden nadien veel aangekocht door de Ottema-Kingma Stichting, waarin Ottema zijn vermogen had nagelaten.

Na 1963 werden ook de beide zijvleugels van het voormalige paleis voor het museum verkregen. Momenteel zijn de restauratie- en verbouwingswerkzaamheden in volle gang. Na de heropening zal het museum zich als ceramiekmuseum met een aanzienlijk uitgebreider programma aan het publiek presenteren.

Sloten, het kleine vestingstadje in de zuid-westhoek van Friesland volgde in 1917 met een oudheidkundige verzameling in het stadhuis, die voor het publiek te bezichtigen is. Naast belangwekkende oude slagwapens uit stedelijk bezit bevinden zich hier een aantal bruiklenen uit het Fries Museum.

Een zeer belangrijk regionaal specialistisch museum werd in 1918 te *Hindeloopen* opgericht, het museum van de *Hidde Nijland Stichting*. De Hindelooper wooncultuur neemt een uitzonder-

lijke positie in Friesland in. Dit uit zich in de interieurs, de beschilderde meubels en de kledij. De kunstverzameling van Hidde Nijland bevatte dit alles en hij wenste dit ter plaatse waar deze cultuur ontsproten was te exposeren. Het gemeentebestuur bracht zijn schenking onder in het oude raadhuis, dat dateert uit 1683. Het museum, waaraan de laatste jaren verbouwings- en restauratiewerkzaamheden plaats vinden, behoort tot de drukstbezochte van Friesland.

De havenstad *Harlingen* stelde sedert 1928 een verzameling oudheden betreffende de stad ter bezichtiging in het gemeentehuis. Het gemeentemuseum kwam echter pas tot grote bloei door de ideële en materiële inspiratie van L. J. Hannema, die zijn oud familiehuis aan de Voorstraat aan de gemeente schonk om het na zijn dood tot museum te bestemmen. — De inrichting vond plaats in 1966. We vinden hier naast een belangrijke collectie Harlings zilver vanzelfsprekend veel wat met de zeevaart te maken heeft.

Het *Fries Scheepvaart Museum* te Sneek is in 1938 voortgekomen uit een scheepvaarttentoonstelling. Sedert 1947 bevindt het zich in zijn tegenwoordige behuizing, een koopmanshuis uit 1844, waar later andere panden voor het museum bij getrokken zijn. Behalve voorwerpen betreffende de Friese scheepvaart: zee-, kust- en binnenvaart en visserij, vinden we hier ook de Sneker oudheidkamer met belangrijke stukken Sneker zilver, archeologie en topografie van Sneek en enkele gesneden betimmeringen uit huizen in en rond Sneek. In de laatste jaren zijn belangrijke verbouwingswerkzaamheden aan het museum uitgevoerd.

Verdere museale activiteiten van het Fries Genootschap

Naast de verdere uitbouw van het Fries museum⁵ kwamen onder auspiciën van het Fries Genootschap ook enkele uithoven van het Fries Museum tot stand.

Wat het eerste betreft was een belangrijke mijlpaal de viering van het honderd jarig bestaan van het Genootschap met een tentoonstelling van Fries zilver, die de grondslag legde voor het desbetreffende merkenboek van Elias Voet.

In 1932 overleed de directeur M. W. Vieweg, aan wie sinds 1923 de leiding van het museum was toevertrouwd. Hij werd in 1936 opgevolgd door dr. A. Wassenbergh, die directeur bleef tot 1963. De heer Wassenbergh heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt op het gebied van de Frie-

⁵ A. Wassenbergh, „Vijf en twintig jaren Fries Museum”, *De Vrije Fries*, 41 (1953), 21-36.

se schilderkunst, dat vóór hem nog niet verkend was. In het algemeen is zijn beleid er op gericht geweest het Friese element in de verzamelingen te versterken. Onder zijn leiding vonden in 1938 en 1952 belangrijke reorganisaties in het museum plaats. Het sluitstuk van zijn loopbaan vormde de herinrichting van de zilverkamers in 1963.

Onder leiding van zijn opvolger, drs. C. Boschma, werd een verbouwing van de in 1892 gebouwde museumvleugel voorbereid, die inmiddels voltooid is. De entree van het museum is thans aan de zijde van de Turfmarkt gekomen. Plannen voor verdere uitbreiding, met name met de uit 1571 daterende Kanselarij, die tegenover het museum ligt, zijn in voorbereiding.

Van groot belang is in de periode Wassenbergh geweest de stichting van enkele *uithoven* van het Fries Museum.

In 1934 werd *Stania State*, te *Oenkerk* ingericht met een aantal objecten, die in het Fries Museum niet effectief geëxposeerd konden worden. Het gebouw wisselde nadien enkele malen van eigenaar en na reorganisaties is thans nog het landbouwmuseum, dat modellen en werktuigen betreffende het oude boerenbedrijf (collecties Fries Genootschap en Friese Maatschappij van Landbouw) bevat, op de buitenplaats aanwezig.

Het romaanse bakstenen kerkje van *Janum*, hoog op een terp gelegen, werd in 1947 gerestaureerd en ingericht tot *Kerkmuseum*. Hierheen werden sarcophagen, een doopvont en andere middeleeuwse sculpturen overgebracht.

In 1963 werd de buitenplaats *Fogelsangh State* te *Veenklooster* als uithof ter beschikking gesteld door de eigenaar mr. B. Ph. baron van Harinxma thoe Slooten. Naast kunstnijverheid o.a. porselein en glas uit het Fries Museum, vindt men hier vele stukken uit de familieverzameling Hora Sicama, een jachtkamer en een verzameling oud speelgoed. Het park van L. P. Roodbaard heeft nog zijn oude aanleg uit omstreeks 1845, met o.a. een romantische kluisenarij.

Nieuwe oudheidkamers na de tweede wereldoorlog

Na de oorlog verzezen in Friesland in diverse plaatsen nieuwe musea en oudheidkamers. In 1948 werd het oorspronkelijk te Franeker gevestigde *Fries Schoolmuseum* naar Leeuwarden overgebracht. Het bestrijkt voornamelijk de geschiedenis van het lager onderwijs.

Het *Streekmuseum Kollumerland en Achtkarspelen* in 1948 op *Fogelsangh State* te *Veenklooster* ingericht, is naderhand door het terugnemen

van verschillende collecties weer teniet gegaan. In 1963 kwam er de bovenvermelde uithof van het Fries Museum voor in de plaats.

Het museum te *Dokkum*, waarvoor in 1937 een vereniging was opgericht, toonde sedert 1950 zijn verzameling betreffende Dokkum en omgeving in het Waaggebouw. Na restauratie van de enig overgebleven vleugel van het admiraliteitscollege (1618) werd het in 1963 als streekmuseum „*Het Admiraliteitshuis*” heropend.

Op de zolderverdieping van het uit 1613-'17 daterende stadhuis van *Bolsward* werd in 1951 de oudheidkamer ondergebracht. De collectie omvat historische vondsten en voorwerpen betreffende de stad Bolsward.

De *Stichting Oudheidkamer Heerenveen*, opgericht in 1942, kon zijn collecties betreffende de geschiedenis van Heerenveen en van de veenderij sedert 1951 tonen in het voormalige gemeentehuis van Schoterland aldaar. In 1966 kreeg de oudheidkamer een nieuw tehuis in de voormalige leeszaal.

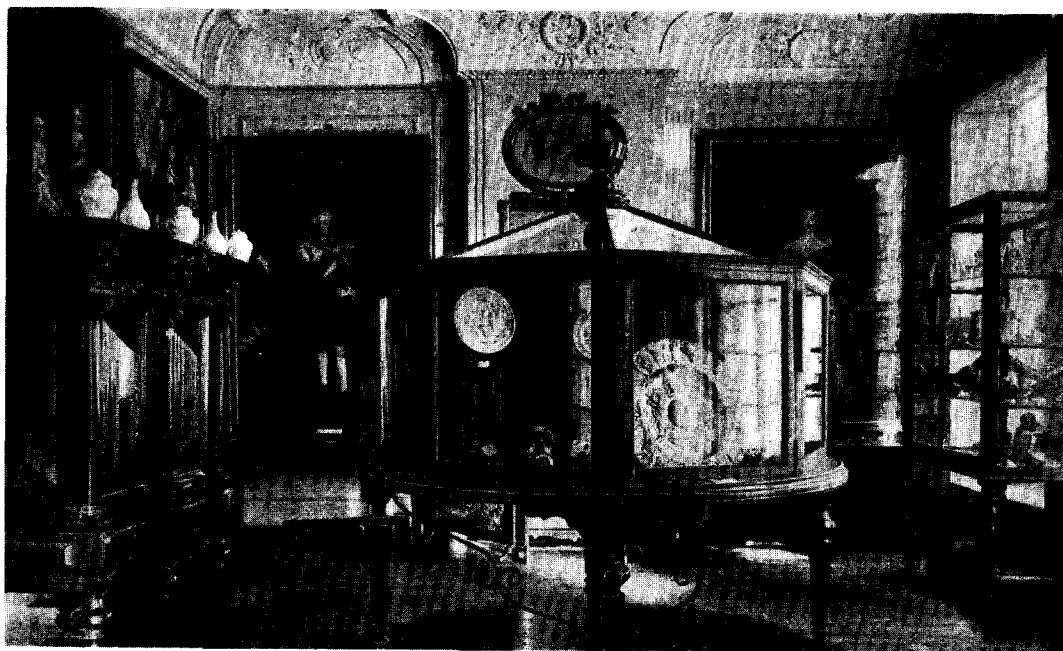
Het *Bleekershûs* in *Drachten* werd als oudheidkamer voor Smallingerland en omgeving in 1952 geopend. Behalve prehistorische en andere voorwerpen betreffende Drachten en omgeving vindt men er jeugdwerk van Pier Pander en Theo van Doesburg, beiden geboortig van Drachten.

De Terschellinger wooncultuur, volkskunst en het zeewezen worden sedert 1952 in historisch perspectief tentoongesteld in „*t Behouden Huys*” te *West-Terschelling*. De verzameling werd sedert 1939 bijeengebracht door een stichting; thans is het een gemeentelijk museum.

Het in 1952 voor het publiek opengestelde *Simke Kloostermanhûs* te *Twijzel*, dat manuscripten en curiosa van de Friese schrijfster bevatte, is sedert enkele jaren niet meer als zodanig te bezoeken.

Leeuwarden kreeg in 1954 het *Pier Pander Museum* er bij. Reeds sedert 1924 bestond een *Pier Pander Tempel*, een gebouwtje, waarin vijf beelden van de beeldhouwer (1864-1919) staan opgesteld, in 1916 geschonken aan de hoofdstad van de provincie zijner geboorte. Het museum is gebouwd krachtens de testamentaire beschikking van Pander en bevat zijn nagelaten werken. Het zelfde gebouwencomplex huisvest de *Fryske Kultuerried*, die o.a. in enkele zalen wisselende tentoonstellingen van hedendaagse kunstenaars uit binnen- en buitenland organiseert.

Wolvega opende in 1955 op de eerste etage van de molen „*Windlust*” zijn oudheidkamer betreffende de gemeente Weststellingwerf. Men

Afb. 1. Fries Museum Leeuwarden. De vroegere muziekkamer van het Eysingahuis zoals deze was ingericht omstreeks 1900. In de middenvitrine onder andere het Popta-zilver.

Afb. 2. Fries Museum Leeuwarden. Dezelfde zaal na de inrichting tot zilverkamer in 1963. (Foto van der Zwan).

Afb. 3. Fogelsangh State te Veenklooster. De façade voor de verbouwing van 1873.

Afb. 4. Fogelsangh State te Veenklooster. Huidige Toestand. (Foto Popken).

vindt hier tevens een aantal curiosa omtrent de in deze gemeente geboren stichter van New-York, Peter Stuyvesant.

„*Warkums Erfskip*” heet de in 1955 geopende en in 1966 in het Waaggebouw heropgestelde oudheidkamer te *Workum*. Ook hier toont men voornamelijk oudheden betreffende Workum zelf: archeologica, Workumer aardewerk, Workumer zilver. Voorts oude gebruiksvoorwerpen en gereedschappen.

It Kokelhûs fan Jan en Sjut te Eernewoude is een verveningswoning uit de tweede helft van de 18de eeuw, die in 1956 werd aangekocht door de Ottema-Kingma Stichting en vervolgens ter bezichtiging gesteld. Behalve herinneringen aan de laatste bewoners, waarnaar het huis genoemd is, vindt men er ook een collectie turfsnijwerk, vervaardigd door Jan Weima te Oudega (Sm.).

Een bescheiden *Gemeentemuseum Idaarderaardeel* werd in 1956 te *Groww* in het souterrain van het Gemeentehuis ingericht. Naast voorwerpen betreffende de eigen gemeente vindt men er een afdeling gewijd aan de gebroeders Halbertsma, schrijvers van de „Rimen en Teltjes”.

Het 300-jarig bestaan van *Tichelaars Aardewerk- en Tegelfabriek* te *Makkum* was de aanleiding tot het houden van een tentoonstelling van Friese Majolica in Makkum en Leeuwarden in 1960 en vervolgens tot de oprichting van het *Fries Aardewerkmuseum*. Het geeft in regelmatig wisselende tentoonstellingen een overzicht van Friese majolica en tegels, kerfsnee aardewerk en pottengoed.

Een der laatste turfgraverswoningen, een eenkamerwoning met bedsteden en achterhuis, zoals er vroeger bij tientallen te *Nijbeets* stonden, werd in 1960 als *veenderijmuseum Damsbûs* geopend. Het bevat een volledige collectie turfgraverswerktuigen.

Een 18de-eeuws huis op het eiland *Vlieland*, vroeger eigendom van de admiraliteit van Hollands Noorderkwartier en Trompshuys genaamd, is sedert 1960 als museum te bezichtigen. Het bevat schilderijen van de laatste bewoonster, de schilderes Betsy Rezora Akersloot-Berg, Noorse volkskunst en voorwerpen uit Lapland. Het gebouw bevat o.m. een betegelde kamer.

Eveneens in 1960 kwam in *Leeuwarden* tot stand het *Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum*, waarvan de doelstelling uit de naam blijkt.

Het *Oudheidkundig en Natuurhistorisch Museum „De Zuid-Oosthoek”* te *Gorredijk* bevat

alles wat een heemkundig museum kan herbergen. Het werd gesticht in 1961 en is op provisorische wijze ondergebracht in een oude school. Op archeologisch gebied is hier van belang de verzameling Van der Vliet, die o.m. de vuistbijl van Wijnjeterp uit het oud-Palaeolithicum bevat.

Op het eiland *Ameland* werd een der 18de-eeuwse woningen in de buurtschap Hollum ingericht in oude eilander stijl en in 1963 als oudheidkamer „*De Ouwe Pôlle*” opengesteld.

Het *Stinzenmuseum „De poarte fan Bears”* is in 1963 geopend in het gerestaureerde Stinspoortje, het enige overblijfsel van Unia-State te *Beers*. Men vindt hier vooral een aantal voorwerpen op heraldisch gebied en betrekking hebbend op de oude Friese adelswoningen, de stinzen.

De laatste stins van Friesland, de Schierstins te *Veenwouden*, werd in 1965 als wapenmuseum en *Oudheidkamer van Dantumadeel* ter bezichtiging gesteld.

Onder auspiciën van het Streekmuseum te Dokkum werd in 1965 een oud vissershuisje van de wadvisserij te *Moddergat* gerestaureerd en ingericht in de trant van omstreeks 1900. Het staat bekend als *It Fiskershûske*.

Nog een specialistisch museum werd in *Heerenvveen* opgericht in 1965, namelijk het *Fries Tweewieler Museum*, bevattende de collectie van de oprichter der Rijwielfabriek Batavus, G. Gaastra. Deze bevat fietsen, motorfietsen, bromfietsen en accessoires.

In de zomer van 1969 werd voor het eerst de verzameling der oudheidkamer te *Lemmer*, ondergebracht in een der weinige nog 18de-eeuwse panden ter plaatse, onder de naam „*Lemster Fiifgea*”, opengesteld. Lemster aardewerk en voorwerpen met betrekking tot de Zuiderzeevisserij zijn hier de meest plaatsgebonden objecten.

De oudheidkamer „*Mr. Andreae*” te *Kollum*, die in 1969 tot nieuw leven kwam, fungeert vooral ten behoeve der plaatselijke geschiedbeoefening.

In ons overzicht lieten wij de *Natuurhistorische Musea* nog buiten beschouwing. Het *Fries Natuurhistorisch Museum* te Leeuwarden werd geopend in 1926 en werd in 1942 naar het tegenwoordige pand in de Heerestraat overgebracht. Het geeft een illustratief overzicht van flora, fauna en geologie van Friesland. Verdere natuurhistorische musea kwamen tot stand, op *Terschelling*: vogelmuseum *Brandaris* (1912) en in: *Dokkum* (1953), *Westterschelling* (1954), *Vlieland* (1958), *Oudemirdum* (1958), *Appelscha* (1960) en *Schiermonnikoog* (1961).

De Federatie van Friese musea en oudheidkamers

Telden wij in 1945 in Friesland 12 musea en oudheidkamers, thans zijn het er 41 en nog is waarschijnlijk het einde niet in zicht. Ter bespreking van gemeenschappelijke problemen en ter verdeling van een aan de gezamenlijke oudheidkamers van Provinciewege verleend subsidie, werd reeds in 1947 de *Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers* opgericht ⁶.

De Federatie zag zich in eerste instantie gesteld voor de taak te komen tot een ressortindeling voor de Friese oudheidkamers. Deze zal in de loop der jaren niet steeds aan de praktijk beantwoord hebben, doch wel drong meer en meer het inzicht door, dat elke oudheidkamer of streekmuseum zijn kracht moet zoeken in het verzamelen van voorwerpen uit het verleden van eigen stad, dorp of streek. Het onderlinge contact tussen de leden op de meestal drukbezochte jaarvergaderingen maakt in dit opzicht ook uitwisselingen gemakkelijker. Uitgaande van ditzelfde principe stelde het Fries museum uit zijn depot aan diverse musea en oudheidkamers museumvoorwerpen in bruikleen beschikbaar, die door hun plaatselijke betekenis voor die oudheidkamers van waarde konden zijn. Belangrijk was verder, dat de Federatie zelf de propaganda voor het bezoek aan Frieslands musea en oudheidkamers ter hand ging nemen. De folders, die in samenwerking met de Provinciale Friese V.V.V. werden uitgegeven, voorzien de toerist van een hoeveelheid aantrekkelijke en ter zake verantwoorde informatie. De laatste editie verscheen in 1969 ter gelegenheid van de gezamenlijke deelname aan de in Utrecht gehouden Nederlandse Museummanifestatie „Musement”.

De inhoud van de musea

In het voorgaande is slechts terloops op de inhoud van de musea ingegaan. Wij kunnen in het algemeen stellen, dat het Fries Museum een totaalbeeld geeft van wat men elders in plaatselijke varianten kan beschouwen. De uitzonderlijke rijkdom aan vondsten uit de Friese bodem, zowel uit het terpenlandschap (aardewerk) als van de zandgronden (vuurstenen werktuigen), maakt dat archeologica bijna overal wel voorkomen of zelfs een bijzondere plaats innemen (Drachten, Gorredijk).

Uit de vroege geschiedenis noemen wij afzonderlijk de unieke collectie Romeinse bronzen, uit

⁶ H. Halbertsma, „Over de taak van de Federatie van Friesche musea en oudheidkamers”, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 2 (1947), 164-170. — Voorts: A. Wassenbergh

de Friese bodem opgegraven en thans in het Fries Museum.

Van de bloeiende kloostercultuur uit de middeleeuwen is helaas bijzonder weinig bewaard gebleven. Vooral het Fries Museum en het kerkmuseum Janum geven een beeld van de weinige bewaard gebleven sculpturen, afkomstig van kloosters als het beroemde Klaarkamp onder Rinsumageest.

Sedert de 16de eeuw is in de schilderkunst vooral de portretkunst van belang, omdat hiertoe opdrachten door de Friese adel werden verstrekt. Van de beroemde 16de-eeuwse meester Adriaen van Cronenburg vindt men in museaal bezit alleen in het Fries museum werk. En ook voor werk van de 17de-eeuwer Wybrand de Geest moet men naar het Fries Museum, dat tevens enige van de schaarse Bijbelse stukken, landschappen en stillevens van Friese meesters uit deze tijd bezit. Uit deze verzameling blijkt, dat de Friese schilderkunst een eigen karakter heeft, gevormd in de agrarische traditie van dit gewest.

Door de aanwezigheid van een eigen stadhoudelijk hof in Leeuwarden gedurende de 17de en een deel van de 18de eeuw bleven de portretopdrachten doorgaan, maar kwamen ook bepaalde takken van kunstnijverheid tot grote bloei. Met name de zilversmidkunst kon zich in de bloeitijd meten met die van de Hollandse steden. Leeuwarden, Bolsward, Harlingen en Sneek hadden belangrijke gilden, daarnaast Dokkum, Franeker en enkele andere plaatsen. Het beste overzicht van de produkten dezer meesters vindt men weer in Leeuwarden. Beroemd zijn de meesters uit het geslacht Van der Lely te Leeuwarden en omstreeks 1680 Rintie Jans de maker van de Popta-schotels. Daarnaast zijn de verzamelingen van werkstukken door meesters van het plaatselijke gilde van belang in de musea van de hierboven genoemde steden.

De Friese volkskunst, die men praktisch overal in de musea tegenkomt, heeft duidelijk eigen vormen en kleuren en uit zich in houtsnijwerk, beensnijwerk, beschilderde meubels en houten voorwerpen, naaldkunst (letterlappen) enz.

In vele Friese musea zal men ook Chinees porselein aantreffen, dat oudtijds door Friese families, niet in het minst door de Hindeloopers met voorliefde verzameld werd. Voor velen gold het bezit van porselein ook als een criterium van welstand. In wezen moet deze vanouds bestaande be-

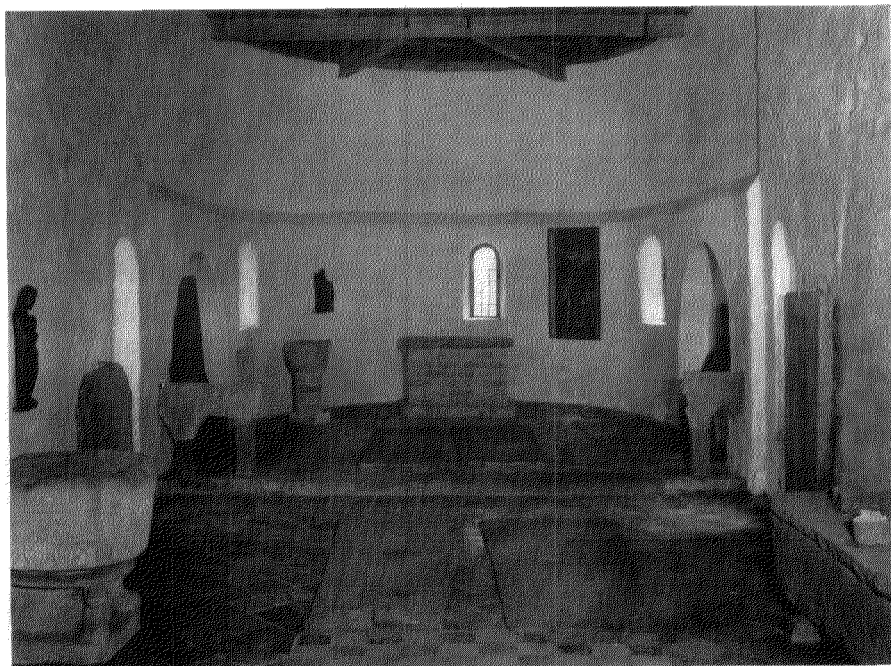
en S. J. van der Molen, *Musea en monumenten in Friesland*, 1964, en de publikatie van het ministerie van C.R.M.: *De Nederlandse Musea*, Den Haag ⁴ 1967.

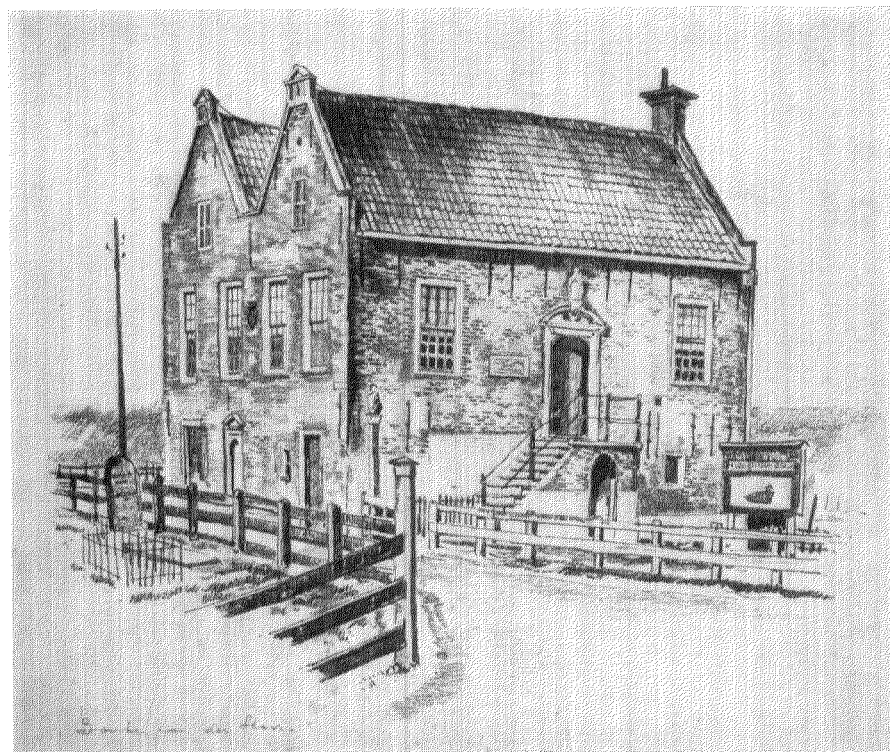
Afb. 5. Princesshof te Leeuwarden, thans gemcentelijk museum. Foto van omstreeks 1900.

Afb. 6. Museum Hannemahuis te Harlingen, façade, dat wil zeggen de beide gevels rechts van de steeg. (Foto Struiksma)

Afb. 7. Kerkmuseum Janum. (Foto C. F. D.).

Afb. 8. Museum van de Hidde Nijlandstichting te Hindeloopen. Extérieur voor de restauratie, die thans in uitvoering is. Tekening Bouke van der Sloot.

langstelling voor porselein een van de drijfveren geweest zijn voor de oprichting van het museum Princessehof.

De Friese streekdracht, die voor de vrouwen in hoofdzaak een hoofddracht was, toegevoegd aan het mode-costuum, wordt praktisch in alle musea op meer of minder aantrekkelijke wijze getoond. Wij noemen hier naast het Fries Museum in het bijzonder Hindeloopen, dat in de klederdracht een geheel eigen karakter heeft, en Dokkum, waar men in de laatste jaren enkele zeer geslaagde costuumvitrines heeft ingericht.

Verder vinden wij in de meeste musea Friese penningen en munten, de laatste vaak bodemvondsten. Het Fries Museum beheert naast een grote collectie vondstmunten, waaronder belangrijke Romeinse, een overzichtscollectie van de Friese muntgeschiedenis en die van de Nederlandse gewesten. Voorts een collectie gildepenningen en historiepenningen met betrekking tot Friesland. Helaas is het munt- en penningkabinet sedert een aantal jaren wegens plaatsgebrek opgeborgen.

Topografische afbeeldingen, zich meestal beperkend tot gravures en prentbriefkaarten, komt men in alle genoemde instellingen tegen. De grote atlas van Friese topografie, bestaande uit tekeningen en prenten, bevindt zich in het Prentenkabinet van het Fries Museum.

Ook de specialistische musea zijn zinrijk aan een plaats gebonden: aardewerk in Makkum, waar het enige nog werkzame bedrijf in Friesland gevestigd is; fietsen in Heerenveen, naast de huidige fabriek, en scheepvaart in Sneek, de grootste stad in de waterrijke Zuidwesthoek van Friesland. Zelfs het planetarium te Franeker is geen op zichzelf staand geval. Men denke slechts aan de sedert eeuwen in Friesland beoefende uurwerkmakerskunst (Friese stoeltjesklok, staatklok, schippertje) en aan de grote belangstelling voor sterrekunde, die in dit gewest van oudsher bestond.

Actuele problemen

Het is op zichzelf een verblijdend teken van de belangstelling der Friezen voor hun geschiedenis, dat zich in dit gewest zovele oudheidkamers bevinden. Toch moeten wij de grote problemen, waarmee vooral de kleinere instellingen te worstelen hebben, niet onderschatten. De taak van beheer, bewaking, conservering, onderhoud en openstelling rust dikwijls op de schouders van slechts enkele hardwerkende bestuursleden, die hieraan hun vrije tijd besteden. Indien zij dit niet

volhouden wordt een verzameling soms na enkele jaren reeds moeilijk toegankelijk voor het publiek. In verband daarmee is in de laatste jaren de wenselijkheid van *streekconservatoren* ten behoeve van een aantal oudheidkamers ter sprake gebracht in museumkringen⁷.

De werkzaamheden van een dergelijke functionaris zouden zich moeten uitstrekken tot het inventariseren, catalogiseren, verbeteren van de opstelling en adviseren bij aankopen en restauraties, alsmede het voeren van de correspondentie met betrekking tot de verzamelingen.

Aanstelling van een streekconservator zal alleen kunnen geschieden wanneer de oudheidkamers bereid zijn diens gezag te aanvaarden. Dit zal in het algemeen eerst het geval zijn wanneer de oudheidkamers hun specifieke locale betekenis zien als uitgangspunt voor specialisatie, dan wel wanneer zij zich specialiseren op een bepaald vakgebied. De gerichtheid op een afgebakend verzamelgebied maakt een onderlinge samenwerking mogelijk zonder rivaliteit en wantrouwen.

Is een dergelijke sfeer ontstaan, dan is in beginsel de vraag of de streekconservator aan het centrale museum in de provincie verbonden moet worden of niet, van ondergeschikt belang. Naast een band met het provinciale museum kan gedacht worden aan een band met de culturele raad of een geheel zelfstandige positie. De contacten met het provinciale museum zullen echter altijd intensief blijven.

In Friesland is de vraag naar streekconservatoren uit de Federatie zelf voortgekomen. De Federatie zal ook voor deze zaak hernieuwde aandacht moeten blijven vragen.

Gezien het grote aantal te bezichtigen collecties in Friesland is wel eens de vraag naar voren gekomen of men niet tot een onderlinge bundeling van krachten zou moeten komen door kleinere oudheidkamers in *streekmusea* te concentreren. Wij moeten hierbij echter primair in het oog houden, dat vele plaatselijke collecties bijeengebracht zijn door oprechte collectionneurs, die gedreven werden door liefde voor de geschiedenis van de eigen woonplaats, een liefde, waaraan een zeker chauvinisme niet vreemd is, en die zich veelal niet uitstrekt tot een groter geografisch gebied. Integratie in een streekmuseum zal veelal pas in een latere generatie van verzamelaars aan de orde kunnen komen en dan nog slechts met de medewerking van alle betrokkenen kunnen geschieden. Een door het bestuur

⁷ *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1966, 21 e.v.

van de Federatie genomen initiatief in deze richting heeft voorshands nog niet tot een resultaat geleid.

Enkele jaren geleden werd de Federatie geconfronteerd met een nieuw museaal probleem, het verdwijnen van de *oude landelijke bouwkunst*. Er zijn stemmen opgegaan tot het stichten van een eigen openluchtmuseum in Friesland, later om tot een organisatorische bundeling te komen van de te restaureren objecten. Het dorpje Piaam aan de voormalige Zuiderzee is genoemd als plaats voor een openluchtmuseum; wellicht kan men in eerste instantie beter spreken van het conserveren van de plaatselijke situatie. Het 13de-eeuwse kerkje is gerestaureerd, een belangrijke 18de-eeuwse boerderij is in restauratie. Enkele gerestaureerde objecten in de omgeving worden reeds ter bezichtiging voor bezoekers opengesteld.

Epiloog

Uit het hier geboden overzicht krijgt men het beeld van een bloeiend museumwezen in Friesland. Toch blijft het vooral financieel een uiterst precaire zaak. Niet alleen de kleinste oudheidkamers, maar ook het Fries Museum werkt, als hoofdmuseum der provincie, nog in teveel opzichten in de hobby-sfeer, waar alles uit is voortgekomen. Dit legt een rem op de noodzakelijke groei en is in strijd met het wetenschappelijk belang van de verzamelingen. Het is onze wens dat met name de rijksoverheid zal inzien, dat hier in het kader van een rechtvaardige cultuurspreiding veel meer gedaan zal moeten worden, dan het vele dat reeds met zeer gewaardeerde steun tot stand kwam.

SUMMARY

MUSEUMS IN FRIESLAND — HISTORY AND SURVEY

At present, the province of Friesland has 41 museums of various sizes, the oldest being the *Fries Museum* in Leeuwarden, which serves as provincial museum. Its founding as the *Antiquarisch Kabinet* in 1853 was in no small part due to the efforts of Joost Hiddes Halbertsma, who had seen such collections during his foreign travels. The growth of the museum was promoted, especially after 1877, by the *Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, founded in 1827, which purchased a handsome house for the collection, opened as a museum in 1881. Extensions built in 1892, 1894, and 1908, and remodelling, most recently in 1969-1970, have made radical changes in the building.

Many local museums were also established, the oldest and most important including the *Heringa State* in Marssum, the *Planetarium van Eise Eisinga* and *'t Coopmanshûs* in Franeker, the *Hidde Nijlandstichting* in Hindeloopen, and the *Fries Scheepvaart Museum* in Sneek.

The most important of the specialized museums is the municipal museum *Het Princessehof* in Leeuwarden (mainly Oriental ceramics), founded in 1917.

In 1934 the *Fries Museum* acquired a branch at *Stania State* in Oenkerk, which still serves as an agricultural museum. In 1947 the *Kerk-*

museum Janum (in the former church of Janum) was opened, and in 1963 *Fogelsangh State* museum in Veenklooster, both as branches of the *Fries Museum*. After 1945, many new museums were established, including those in Dokkum, Leeuwarden (*Pier Pander Museum*), and Makkum (Frisian earthenware).

In 1947, the *Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers* was founded to provide for consultation on common problems, which at present concern a proposed system of regional curators, the integration of smaller local collections into regional museums, and the disappearance of old rural architecture.

The field covered by the *Fries Museum* embraces Frisian cultural history in the broadest sense, from prehistoric times to about 1900. The smaller institutions concentrate mainly on the local or regional past, and the specialized museums, such as the *Princessehof* and *Pier Pander* museums in Leeuwarden, the *Fries Scheepvaart Museum* in Sneek, and the *Fries Tweewieler Museum* (a bicycle museum) in Heerenveen, continue to develop their own fields.

The *Fries Natuurhistorisch Museum* was opened in Leeuwarden in 1926, and other museums of natural history have been established in Dokkum, Oudemirdum, and on the Frisian Islands.

TOELICHTING BIJ DE EXCURSIES

HARLINGEN

In 1228 voor het eerst vermeld, in 1543 en in de tweede helft van de 16de eeuw vergroot. In de 17de eeuw economische opbloei door de verplaatsing van de Admiraliteit uit Dokkum naar Harlingen (1646).

Harmonische historische stadsbeelden geven de Noorderhaven, Zuiderhaven en Zoutsloot te zien. De stad telt, evenals Dokkum, een groot aantal 17de-eeuwse trapgevels van het Noordhollandse type en vele top- en lijstgevels uit de 18de eeuw. Aan de Zoutsloot worden door de Hein Buisman-Stichting veel eenvoudige oude panden gerestaureerd.

Museum Hannemabuis. Huis met klokgevel in Lodewijk XIV-stijl, 1744. Links een vleugel uit 1825.

Stadhuis. Gebouw uit 1730 door de uit Amsterdam afkomstige stadstimmerman H. J. Norel. Achtervleugel uit 1756 ter vervanging van een 16de-eeuws gedeelte, waarbij de achthoekige toren een ommetseling en een open bekroning verkreeg. Raadzaal met betimmering, schouwen en stucplafond uit de bouwtijd.

Hervormde kerk. Kruisvormig gebouw, 1772-1776, met toren uit omstreeks 1200, in de 15de eeuw verhoogd en bij de bouw der nieuwe kerk van de tegenwoordige spits voorzien. In de kerk stucwerk naar ontwerp van Jacob Otten Husley. Orgel met preekstoel daaronder in Lodewijk XVI-vormen, gesneden door Joh. G. Hempel.

LEEUWARDEN

Fries Museum. Monumentaal herenhuis op de hoek van de Koningsstraat en de Turfmarkt, gebouwd in 1781 voor Frans Julius Johan van Eysinga in Lodewijk XVI-stijl, in 1806 in dezelfde trant vergroot en in 1926 met een verdieping verhoogd. Gaaf bewaarde interieurs uit de bouwtijd, o.a. trappehuis, Poptazaal en bestuurskamer. Sinds 1879 zetel van het Fries Genootschap en het Fries Museum.

VEENKLOOSTER

Fogelsanghstate. Ter plaatse van een Premonstratenser dubbelklooster in de 17de eeuw gebouwd landhuis voor de familie Van Fogelsangh.

Het huis, dat blijkt een oude vogelvluchttekening oorspronkelijk drie trapgevels had, kreeg omstreeks 1730 een nieuwe voorgevel, die in 1873 gemoderniseerd en gepleisterd werd. Ook het interieur onderging in dat jaar ingrijpende veranderingen, evenals de beide, door muurtjes met het hoofdgebouw verbonden bouwhuizen aan weerszijden van het voorplein.

In de Fogelsanghstate, die sinds 1963 is ingericht als uithof van het Fries Museum, familieportretten, kraakporselein, glaswerk, kinderspeelgoed, een jachtkamer en een vertrek, ingericht ter herinnering aan de familie Siccama.

De tuinaanleg rond het huis in Engelse landschapsstijl is ontworpen door L. P. Roodbaart (1782-1851).

KOLLUM

Hervormde kerk. Grote laatgotische kerk uit de tweede helft van de 15de eeuw met oudere toren, omstreeks 1200, in de 15de eeuw verhoogd en van de tegenwoordige spits voorzien. De uit een hoofdbeuk met vijfzijdig gesloten koor en een smalle noordbeuk bestaande kerk is geheel met stenen kruisribgewelven overkluisd en als zodanig een uitzondering in Friesland. In de noorderzijbeuk zijn de gewelven bij de restauratie in 1969 weer aangebracht. Deze zijbeuk, die men in 1608 door het aanbrengen van zware steunberen voor verzakking heeft moeten behoeden, is in de 16de eeuw langs de toren doorgetrokken (steunberen bij de recente restauratie in gotische vorm herbouwd). De gelijk met het koor gebouwde sacristie aan de noordzijde is bij de restauratie herbouwd. Belangrijk meubilair uit de 17de en 18de eeuw, waaronder preekstoel met doophek (1692) en verscheidene herenbanken met wapens. Gebeeldhouwde zerken uit de 17de eeuw.

De reeds in 1882 ontdekte gewelfschilderingen zijn thans geconserveerd, terwijl de oorspronkelijke polychromie aan de hand van teruggevonden sporen weer werd aangebracht.

DOKKUM

Reeds in de 11de eeuw van betekenis als handelsstad en eind 13de eeuw in het bezit van stadsrechten. Van 1596 tot 1645 zetel van de Admiraliteit van Friesland.

De *stadswallen* met hun zes bastions („dwin-gers”) dateren uit 1582 en zijn in de 19de eeuw

tot plantsoenen getransformeerd. Op twee van de bastions staan pelmolens uit 1849 en 1862.

Verspreid door de stad een groot aantal 17de-eeuwse trapgevels, die in hun decoratie met blokken, banden en waterlijsten invloeden uit Amsterdam en Haarlem tonen. Voorts verscheidene topgevels uit de 18de eeuw.

Stadhuis. Breed gebouw, bestaande uit een 16de-eeuws gedeelte, sinds 1608 raadhuis, en links daarvan een vleugel uit 1762. De ingangspartij in het oudste gedeelte heeft door een verbouwing in 1834 een neoclassicistisch aspect verkregen. Inwendig in dit gedeelte o.a. een zandstenen schouw van omstreeks 1600 en in de 18de-eeuwse vleugel een raadzaal in Lodewijk XV-vormen met geschilderde behangsels, waarop allegorische voorstellingen uit 1763, een stucplafond en schouwen.

Op de ingebouwde traptoren een in 1834 vernieuwde open koepel.

Hervormde kerk. Tweebeukig laatgotisch bouwwerk nabij de plaats, waar de Premonstratenserabdij van Dokkum stond. Hoofdbeuk met vijfzijdig gesloten koor, gebouwd in de loop van de 15de eeuw, waarschijnlijk in de 16de eeuw vergroot met een noordbeuk. De gotische kap wordt door houten zolderingen op moerbalken aan het oog onttrokken. Tegen het koor een consistoriekamer met halsgevel uit 1734. Bij de restauratie (1965-1969) is op de westgevel weer de trapgevelbekroning aangebracht, die hij blijkens 18de-eeuwse tekeningen had bezeten. De ontdekte grondslagen van een oudere kerk met rechtgesloten koor werden in de vloer aangegeven.

Kerkmeubilair uit de 17de en 18de eeuw; reeks beeldhouwde zerken van Friese meesters uit de 17de eeuw.

Admiraliteitsgebouw, sinds 1963 Streekmuseum Dokkum en omstreken. In 1618 opgetrokken als „Nieuw College” achter het in een 16de-eeuws pand gevestigde Oude College, dat eind 17de eeuw werd afgebroken. Gevels met natuurstenen banden, waterlijsten en geblokte ontlastingsbogen; middenrisaliet, waarin poortje met beeldhouwd opzetstuk, 1618.

Behalve oudheden en prehistorische vondsten uit Dokkum en noordoost-Friesland bezit het museum een verzameling Dokkumer zilver uit de 17de en 18de eeuw.

JANUM

Kerkmuseum. Romaans terkerkje uit de 13de en de 14de eeuw, opgetrokken uit baksteen en met een rijke detaillering van kraalprofielen rond ingangen, vensters en hagoscoop, en bakstenen colonnetten onder de dakvoet van het uitwendig veelhoekig, inwendig rond gesloten koor. Het koor is in aanleg ouder dan het schip. Het werd echter na de bouw van het schip aan de binnenzijde verzwaaard, zodat tegelijk met het schip ook het koor kon worden overweld. Oorspronkelijk was het schip door een scheidingswand in twee ruimten verdeeld, zoals opgravingen tijdens de restauratie van 1942-1944 hebben uitgewezen.

In de kerk, thans uithof van het Fries Museum, een aantal altaarstenen, grafstenen, sculptuurfragmenten, sarcophagen, alsmede enkele laatgotische houtsculpturen en schilderijen.

HOEGEBEINTUM

Hervormde kerk. Op een hoge terp gelegen 12de-eeuws tufstenen kerkje met iets smaller, rond gesloten koor. Het schip in later tijd in baksteen vergroot; toren van 1717. In de in 1963 gerestaureerde kerk een herenbank en vijftien rijk gesneden rouwborden uit de 18de eeuw.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Peningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Prof. Tb. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. C. J. A. C. Peeters, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 20.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van De Museumdag *f* 12.50, voor verenigingen *f* 25.—, en voor student-leden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
B. J. BRILL, LEIDEN